

PÜHENDUSTEOS
HUNO RÄTSEPALE

PÜHENDUSTEOS HUNO RÄTSEPALE

Huns Rätsep

PÜHENDUSTEOS
HUNO RÄTSEPALE

28.12.1997

Toimetanud
Mati Erelt
Meeli Sedrik
Ellen Uuspõld

Tehniline teostus
Külli Eilsen

© Tartu Ülikool, 1997

ISSN 1406-0183
ISBN 9985-4-0019-4

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda
Tiigi 78, EE2400 Tartu
Tellimus nr. 367

HUNO RÄTSEP 70-AASTANE

28. detsembril 1997 a saab 70-aastaseks kauaaegne Tartu Ülikooli eesti keele kateedri juhataja, praegune emeriitprofessor akadeemik Huno Rätsep. Juubilar on eesti keeleteaduse väljapaistvamaid mehi, kelle teaduslik ja teadusorganisatoorne tegevus on väga palju mõjutanud eesti keeleteaduse arengut. Dotsent Huno Rätsep oli traditsioonide murdja – teoreetilise murrangu algataja eesti keeleteaduses 1960. aastatel, uue lingvistide põlvkonna peamine kujundaja. Professor ja akadeemik Huno Rätsep oli 1980. aastate keeleelu peamisi autoriteete ja suunajaid. Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia akadeemikuna ja Ühiskonnateaduste Osakonna büroo liikmena osales ta kogu eesti lingvistilise uurimistöö juhtimises. Emakeele Seltsi kauaaegse esimehena tegi ta koos seltsi teadussekretäri Heino Ahvenaga äärmiselt palju selleks, et rahva seas ning eriti koolis püsiks huvi ja lugupidamine oma emakeele vastu. Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni esimehena aitas Rätsep kaasa 1970. ja 1980. aastatel liberaalse keelekorralduse mõjulepääsule.

Uurijana on Rätsep väljapaistvaid tulemusi saavutanud eesti keele sõnavara ja süntaksi alal, kuid ta on edukalt tegelnud ka mitme muu valdkonnaga: ajaloolise grammatikaga, eesti keele uurimise ajaloo, keelekorraldusega, eesti murretega jne. Doktoriväitekirja põhjal koostatud raamat "Eesti keele lihtlauseste tüübid" (1978), millele 1980. aastal anti Nõukogude Eesti preemia, on senini eesti keeleteaduse tippteoseid. Eesti filoloogi kohustusliku lektüüri hulka kuuluvad Huno Rätsepa üldistavad kirjutised "Eesti

keele tüvevara päritolu" (Keel ja Kirjandus 1983), "Eesti kirjakeele sõnatüvede tuletuskoormus" (Keel ja Kirjandus 1986) ja "Eesti keele tekkimise lugu" (Akadeemia 1989). Ülikooliõpikuks mõeldud "Eesti keele ajalooline morfoloogia" I, II (Tartu 1977 ja 1979) ületab õpiku nõuded, olles viidatavamaid teoseid eesti keele ajalugu käsitlevates uurimustes.

Käesolev kogumik on pühendusteos Huno Rätsepale tema õpilastelt ja kolleegidelt nii Tartust kui ka Tallinnast. Selle temaatika on avar, nagu seda on olnud ka Huno Rätsepa enda tegevus.

Tartu Ülikooli eesti keele õppetool

SISUKORD

Paul Alvre

Küsisõnast *kas?* vana kirjakeele taustal9

Mati Erelt

Rätsepa lausemallidest16

Mati Erelt

Eesti keele grammatika uurimise minevikust ja olevikust20

Piret Grigorjev, Leelo Keevallik, Ellen Niit, Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann

Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul26

Tiit Hennoste

Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt45

Valve-Liivi Kingisepp, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo

Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja
grammatilisest vormistikust67

Mauno Koski

Värinnimitykset vastakkain101

Arvo Krikmann

Paar palvid eesti ärksamaile murdeuurijaile116

Ago Künnap

Eesti keele paarist võimalikust igivanast iseärasusest134

Helle Metslang

Maksimaalsuse ja minimaalsuse väljendamisest
eesti püsiühendites139

Helmi Neetar

Hiiu murdekeel Jean Baptiste Holzmayeri “Osilianas”155

Karl Pajusalu

Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos167

Kristiina Ross

Kohakäänded Georg Mülleri ja Heinrich Stahli eesti keeles184

Henn Saari	
Skrädsep ja Kuuesepp.....	202
Ellen Uuspõld	
Kuidas eesti keel kujunes Tartu Ülikooli õppekeeleks	220
Lembit Vaba	
Balti laenudest ja nende uurimisest	231
Ülle Viks	
Erand, reegel ja sõnastik avatud morfoloogiamodelis.....	244
Haldur Õim	
Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni	255

KÜSISÕNAST *kas?* VANA KIRJAKEELE TAUSTAL

Paul Alvre

Küsisõnade arv on eesti keeles silmapaistvalt suur. A. Saareste loetleb neid oma "Eesti keele mõistelises sõnaraamatus" tervelt 66 (EKMS II: 349 jj.). Mitmed on pronominaalse päritoluga, kusjuures nende *ke-*, *ku-* ja *mi-*tüved pärinevad juba soome-ugri algkeelest, näit. *ke-s?* 'kes?' *ku-s?* 'kus?' *ku-st?* 'kust?' *ku-nas?* 'millal?', *mi-s?* 'mis?' *mi-lline?* 'milline?' *mi-llal?* 'millal?' jt. Selliste koostiselemendid on võrdlemisi kergesti läbinähtavad. Etümooloogiliselt hoopis ebamäärasemad on mõned hilisematesse arengujärkudesse kuuluvad sõnad, nende hulgas *kas?* ja *eks?* *eis?* *es?* *eps?* Viimaseid on nende ridade autor teaduslikus kirjanduses juba analüüsinud (Alvre 1976: 343 jj.; 1978: 15 jj.; 1980: 20 jj.), mistõttu me neil siin enam pikemalt ei peatu.

Tänapäeva keelepruugis algavad nii jaatust kui ka eitust sisaldavad üldküsilauseid sõnaga *kas?*, näit. *Kas ta tuli?* – *Kas ta ei tulnud?* Vanas kirjakeeles viljeldi veel kummalgi juhul eri konstruktsiooni. Vana kirjakeele najal saame selgitada nii küsisõna *kas?* kui ka *eks?* päritolu. Tänapäevaks on *eks*-lauseid omandanud üldiselt möönva tähenduse, kuid vanas kirjakeeles anti nendega edasi eitavat küsimust, näit. J. Hornungil *Eks siis sinna ka piddand Armoheitma?* (Horn. 132) 'Kas siis sina ka ei pidanud armu paluma?'; A. W. Hupelil *eks teie ka tööd tehhes ei woi jumala peäle möttelda?* (Hup. 176) 'Kas siis teie ka tööd tehes ei või jumala peale mõelda?' Praegu tuginevad aga eitava sisuga küsilauseid tavaliselt *kas ... ei* konstruktsioonile, näit. *Kas ta ei olnudki siis õnnelik?* Võrreldagu sellega möönvat juhtu *Eks ma olnud siis väga õnnelik.*

Kuigi küsisõna *kas?* on suhteliselt hilist päritolu (teistes läänemeresoome keeltes teda peale liivi keele ei tunta), leidub see juba esimeses, H. Stahlil poolt koostatud grammatikas *Adverbia Interrogandi* rühmas: *ob / kas?* (AES 29).

Vanas kirjakeeles on *kas*-küsimustel alati jaatav sisu, näit. 1632–1638 H. Stahlil *Kas öigke on / öhel põhal pehwal terwex tehha?* 'Ists auch recht/auff den Sabbach heilen?' (HH III: 128);

1649–1656 J. Gutsclaffil *Kas Sa kuhlet tüttar* (VEKVM 122); 1690–1701 Andr. ja Adr. Virginiusel *Kas se on sino Meleperrast, et sa mind ärraheitad? Kas sul on ka Lihhalikkud Silmad? Ehk kas sa ninda nääd, kui Innimenne nääp?* (VEKVM 202); 1732 A. Thor Hellel *Kas linno-mehhe nou aitab ka se jures. Kas emme ka taggasi lähhäb wahhest wanna pu sisse. Kas nemmad, kui pu hea on, iggal aastal siggiwad?* (VEKVM 341, 342, 343); 1818 A. W. Hupelil *Kas Jummalä sanna ligub ka teie perres? Kas nemmad loewad kokko?* (Hup. 175, 176).

Nende ridade kirjutaja pole vana kirjakeele tekstidest leidnud ühtki eitussõnaga *kas*-konstruktsiooni. Seevastu *kas*-keelendi ärajätmine verbi jaatava vormi korral on küllaltki tavaline: J. Rossihniusel *Olled sa koddo jubba?* (SULK 142) 'Kas sa oled juba kodus?'; XVII sajandi algupoole Turu käsikirjas *Vssut sina sedda?* (VEKVM 28); 1674 ristimissõnades *Salgkat sinna erra sedda Kurrati?, Uskut sinna JEsusse Christusse sisse ...?, Tahhat sinna Ristitut sahma?* (VEKVM 160); 1739 kirikuõpetaja ja Reinu kahekõnes *Olled sa siis kohto ees olnud?* (VEKVM 345) jt. Ilmselt on selline küsisõnata, ainult intonatsioonile ja inversioonile tuginev küsilausetüüp hakanud vohama saksa keele mõjul ning selle kasutusaste on veel tänapäevalgi märgatav. Siinjuures tuleb aga jällegi rõhutada, et eitussõnaga tarindeisse ei näi see sobivat.

Nagu osutavad soome keel ja teised ligemad sugulaskeeled, on varem olnud küsilause kohustuslikuks komponendiks liitepartikkel *-ko(s)*, mis on lisatud lauserõhulisele sõnale. Vrd. soome *Onko(s) hän kotona?* 'Kas ta on kodus?', *Kotonako(s) hän on?* 'Kas kodus (s.o. mitte mujal) ta on?' Eesti keeles on *kos*-elemendist jäänud järele *-ks*, mida vanas kirjakeeles veel mõnel määral viljeldi: H. Stahlil *Onnex teile sihn middakit söhmist?* 'Habet jhr hie etwas zu essen?' (HH III: 68); H. Gösekenil *oncks kouwe* 'ists lange?' (MLO 47), J. Hornungil *Ongs teil siin middakit sömist?* (EKMS: II 350). Paiguti on *ks*-küsilased veel murdeiski elavad. Paar näidet selle kohta Saaremaalt Kihelkonna murrakust: *tuliks isa juBa lihnast taGasi?* 'Kas isa tuli juba linnast tagasi?', *räckisiksma juBa sõle sellest?* 'Kas ma juba sellest sulle rääkisin?' Rudimendina on küsiv *-ks* näha veel reas üksiksõnuskil, mida nende ridade autor on varem eraldi analüüsinud: *ammuks* 'kas ammu?' *ilmaks* 'kas ilma(asjata), kas ilmaaegu?', *jooks* ~ *jubaks* 'kas juba?' *kauaks* 'kui kaua?' *kaugeleks* 'kui kaugel?' *kuniks* 'kui kaua(ks)?' *minaks*

'kas mina?', *sinaks* 'kas sina?' *mituks?* 'kui mitu, kui palju?' *muiduks* 'kas muidu, kas põhjusest?' *nõndaks* 'kas nõnda?' *paljuks* 'kui palju?', *peaks* 'kas peatselt?' *veelaks* 'kas veel?' *väheks* 'kas vähe?' (Alvre 1981: 24 jj.).

Et seda *ks*-elementi polnud teaduslikult analüüsitud, peeti teda lihtsalt *kas*-sõna kuluvormiks. Teatavasti on sellise arvamuse esimesena välja öelnud E. Ahrens, kes vormidele *paljuks*, *kauaks*, *kunniks*, *mituks* ja *weelaks* lisab selgituse: "Als Suffix kommt *kas*, zu *ks* oder *s* verkürzt, vor" (Ahrens 1853: 120). Sama on hiljem korranud F. J. Wiedemann oma sõnaraamatus (Wied. 217) ja K. A. Hermann grammatikas (Hermann 1884: 140) jt. Käesoleva sajandi grammatikud on aga püüdnud etümoloogilisi selgitusi vältida ja nimetatud *ks*-, *s*-elemente lihtsalt sidesõnalisteks liideteks, nii näiteks J. Aavik oma mahukas eesti keele grammatikas (Aavik 1936: 289).

Mida aga kujutab endast küsisõna *kas?* ja kuidas see on keelde tulnud, selle kohta pole seni esitatud arvestatavat seletust. Olles L. Kettuneni õpilane, panin ühel ta loengul Helsingi ülikoolis 1944. aastal kirja seletuse: "Eesti küsisõna *kas?* on sama kui soome *kas*; viimane tähenduses 'vaat!' on lühenenud verbivormist *katso* 'vaata!' Seda lühenemisseletust, mis on ju igati korrektne, võib trükitultki leida (Kettunen, Vaula 1958: 41). Raske oleks aga tuletda eesti küsisõna *kas?* samast verbist, mida, tõsi küll, ka eesti vanas kirjakeeles on viljeldud, kuid ikkagi samas tähenduses kui soome keeles; vrd. H. Stahlil *Siehe/wata/katzo* (AES 29). A. Rauna "Eesti keele etümoloogilises teatmikus" (1982) jääb küsisõna *kas?* päritolu (küsi- *ka*- + *-s*) samuti ligemalt lahti seletamata.

Näib, et *kas*-sõna päritolu on teine. See seostub arvatavasti nii vana kirjakeele määr sõnaga *kahs* 'auch' kui ka postpositsionaalse *kahs*-komitatiiviga. Viimane lühenes hiljem käändelõpuks *-ga*, millisena ta praegugi on kasutusel, näit. *pojaga*.

Eesti *ga*-komitatiivi järkjärgulist kujunemist postpositsionaalsest konstruktsioonist *genitiiv* + **kansak* on üksikasjalikult kirjeldanud H. Rätsep (1979: 77 jj.). Esimest korda võib kohata *kaas*-postpositsiooni Kullamaa vakuraamatus XVI sajandi algul: *Ißantswkas* 'Issand sinuga' Selline *kaas*-postpositsioon esineb samuti 1535 Wanradti-Koelli katekismuses, näit. *Issan kaes* 'isaga', *peywe kaes* 'päevaga', *tachtman kaes* 'tahtmisega'

Lisagem neile veel paar lausenäidet XVII sajandistki: G. Mülleril *Su ninck Kele kaas Jumala kytame* (NEP 62) 'Suu ning keelega jumalat kiidame' *Sen kaas tahab tæma meddy hengelle sen Taywase Söte ninck rowa thoa* (NEP 59) 'Sellega tahab ta meie hingele selle taevase söögi ning joogi tuua'; H. Stahlil *Kolmandal tundil sai Jummal poick pihtzade kahs pihtzatut ninck temma peh öhe Kroni kahs orjawitzast kisckotut* (VEKVM 36) 'Kolmandal tunnil sai jumala poeg piitsadega piitsutatud ning tema pea ühe kibuvitstest krooniga katki kistud' Eesti murretest on komitatiivi analüütilise konstruktsiooni (genit. + *kaasa*, *kaasas*) suutnud säilitada vaid arhailine kirderannikumurre, näit. *saa meie saaja kaasa, käisin täma kāsas* (Must 1987: 216).

Et samuti mäarsõna *ka* ning küsisõna *kas?* võiksid olla pärit samast *kaas*-sõnast, mille tarvitamist näeme *ga*-komitatiivi eelkäijana, pole juttu ei H. Rätsepa nimetatud töös ega teisteski eesti keele ajaloo probleeme puudutavais käsitluis. Eespool nimetatud autorite keelepruugile on aga päris tavaline, et tähenduses 'ka' figureerib samuti järjekindlalt *kaas* või *kahs*, näit. G. Mülleril *Meye peame syn kaas motlema* (NEP 34) 'Meie peame siin ka mõtlema' *eb ella kaas mitte v̄xpeines meddi seas, erranes tæma on kaas Inimesex sanuth* (NEP 34) 'ta ei ela ka mitte üksnes meie seas, vaid tema on ka inimeseks saanud'; H. Stahlil *Se Kurjategkija jallaasemedesse sisse peat sinna kahs astma* (VEKVM 38) 'Selle kurjategija jalajälgede sisse pead sina ka astuma' *Temma ep sahp mitte ickas rihdlema / ep kas igkawest weeha piddama* 'Er wird nicht imer haddern / Noch ewiglich Zorn halten' (HH IV: 45). Väärrib tähelepanu, et viimases näitelauses pole mitte *kaas*, vaid lühivokaalne *kas*, milline vorm prevaleerib ka küsisõna *kas?* 'ob?' puhul, näit. H. Stahlil *Kas woip winamarjat nopma neist ohackast?* (HH III: 107) 'Kas võib viinamarju noppida nendest ohakatest?' H. Gösekenil *kas kuhlet / kas sa kuhlet* 'hörstu?' (MLO 52).

Küsisõna *kas?* tarvitamine vana kirjakeele tekstides on palju piiratum kui sõnade *kaas* ~ *kas* esinemine tähenduses 'ka' Allakriipsutamist väärrib aga asjaolu, et nende suhteliselt väheste näidete hulgas leidub ka rida pikavokaalseid *kaas*-tüüpi küsisõnu, mis ortograafiliselt enam millegagi *ka*- ja *ga*-komitatiivi märkivaist vormidest ei erine. Selliseid *kaas*-, *kahs*-vorme leidub nii otsese kui kaudse küsimuse puhul mitmel XVII sajandi algupoole autoril: G. Mülleril *Lõhitelt opket ninck piddaket kaas / melæs, Jumal eb*

walata mitte sinu suhre hæle ninck kißendameße pæle, muito Jumal walatab sinu Süddame pæle, kaas sina Süddamest laulat (NEP 94). Siin on esimene kaas tähenduses 'auch', teisega aga algab kaudne küsimus 'kas sina südamest laulad'; J. Rossihniusel *Kahs sinna ollet Christus se Jummal Poick?* (SULK 191) 'Kas sa oled Kristus, selle jumala poeg?', *ninck küssis temmalt, kahs se kauwa olli kui temma olli errakohnlut* (SULK 201) 'ning küsis temalt, kas see oli ammu, kui ta ära suri'. H. Stahlil *Kahs sinna sihs ollet Pattut tehnut?* 'Hastu denn auch Sünde gethan?' (HH I: 67).

Torkab silma teinegi huvitav asjaolu, et ka lühivokaalsete *kas*-sõnaga algavate küsimuste puhul esineb H. Stahlil saksakeelses paralleeltekstis järjepanu veel lisasõna *auch*, mis ei saa olla paljas juhus: *Kas sinna Kaddut ommat Pattut?* 'Seind dir deine Sünde auch leid?' (HH I: 61), *Kas minna sünnul andsin se oppendusse?* 'gab ich dir auch die Lehr' (HH II: 33), *kas teile on middakit waja olnut?* 'habt ihr auch je mangel gehabt' (HH III: 209) jne. Kui peame silmas bukvalistlikku tõlget (ja seda just vanad kirjamehed taotlesidki), siis lause algusse viidud *kaas* ~ *kas* kandis endas veel edasi tähendust 'ka'. Et sellised laused tajuti küsivaiks, aga mitte jutustavaiks, oli tingitud asjaolust, et küsilause algab lauserõhulise sõnaga. Lauserõhu paiknemine *kas*-sõnal on ühtlasi takistanud tema edasist kulumist, kui seevastu lause keskel paiknenud *kaas* > *kas* on kaotanud lõppkonsonandi (*kas* > *ka* 'auch'). See häälikuline diferentseerumine soodustas omalt poolt *kas*-vormi kinnistumist kitsalt küsisõnana tähenduses 'ob'. Tema põlvnemist samast **kansak*-kujust kui *ga*-komitatiivi ja määrsõna *ka* puhul võime aga pidada esitatuga tõestatuks.

Alates E. Ahrensis on *ka* 'auch' seostatud etümoloogiliselt õigesti sõnaga *kaasa* 'mit' ja isegi soome substantiiviga *kansa* 'Genosse, Gesellschaft' (Ahrens 1853: 108). K. A. Hermann leiab ilmselt E. Ahrensile tuginedes samuti, et *ka* esindab nominatiivi ning on lühenenud sõnast *kaas* (Hermann 1884: 136). Keeleajalooliselt õigema latiivse **kansak*-vormini aga tollal veel ei jõutud.

Teatud paralleeli kahele eesti **kansak*-konstruktsioonile pakub soome keel, kus *kanssa* (< iness. **kansassa*; vrd. murd. *kansahnani*, SKES 157) on kasutusel nii postpositsionaalses komitatiivis kui ka tähenduse 'ka' korral, näit. *isä poikansa kanssa* (NS II: 196) 'isa oma pojaga', *Tule sinä kanssa* (NS II: 197) 'Tule sina ka'. Arengukäiku küsisõnani pole aga soome keel enam *kaasa*

teinud. Selleks pole olnud ka otsest vajadust, sest liitepartiklil -ko(s) põhinevad konstruktsioonid on seal üha elujõulised. Huvitav on märkida, et vana läänemeresoome sõnatüvi *mö-, millel on olnud samuti kaasasolu märkiv tähendus, on ühelt poolt andnud postpositiivse tähendusega 'kaasa(s)' (vepsa *mödhe*, *möto* jt.), teiselt poolt aga ka adverbil 'ka' (soome latiivne *myös* < *mö-s) (SKES 357; vt. ka Saukkonen 1959: 252 jj.).

Eesti murdevormide iseärasustest lisatagu veel nii palju, et P. Ariste andmeil on kogu Hiiu maal vanem põlvkond kasutanud tähenduses 'auch' kas-vormi, mis häälikuliselt on identne küsisõnaga kas? vrd. *mâ Bole kas näin* 'ma ei ole ka näinud' *kaš, sà tulèt kas?* 'kas tuled ka?' (Ariste 1940: 220). Vastupidist kokkulangemist, kus ka küsisõna kas? on kaotanud sõnalõpult s-i (ka? 'ob?'), on täheldatud Tarvastu murrakust (EKMS II: 350) ja osalt rahvalauludestki (ER IV: 360). Sõna kas? (= *kaš*) kvantiteedi lausefoneetiliselt lühenemisele on samuti tähelepanu pööranud P. Ariste, märkides, et esineb teatud reeglipärasusi, kusjuures eriti alati on muutama ühesilbilised sõnad: *kas* = *kaš*, aga *kaš, sà tulèt?* (Ariste 1947: 16) 'kas sa tuled?' Pole kahtlust, et selline ühesilbiste sõnade lühenemistendents on olnud olulisi tegureid, mis juba vana kirjakeele perioodil on aidanud kaas-vormist saada hõlpsasti lühivokaalse kas-sõna. Sellisele muutusele kaasnes ühtlasi tähenduse diferentseerumine, mille tulemusel kaas > kas omandas järk-järgult küsiva funktsiooni, mis tänapäeval on jäänudki talle ainuliseks.

LÜHENDID

AES = Stahl, H. 1637, *Anführung zu der Esthnischen Sprach*, Revall.

EKMS = Saareste, A. 1958–1968, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV*, Stockholm.

ER IV = Eesti rahvalaulud. Antoloogia, 1974, IV köide, Tallinn.

HH = Stahl, H. 1632–1638, *Hand vnd Haußbuches Für die Pfarherren / vnd Haußväter Esthnischen Fürstenthumbs / I–IV* / Theil, Riga / Revall.

Horn. = Hornung, J. 1693, *Grammatica Esthonica*, Riga.

Hup. = Hupel, A. W. 1818, *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte*, Mitau.

MLO = Göseken, H. 1660, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Reval.

NEP = Neunundreissig Esthnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. *Verhandlungen der Gelehrten Esthnischen Gesellschaft XV*, 1891, Dorpat.

NS = Nykysuomen sanakirja. *Lyhentämätön kansanpainos*, 1966, Porvoo-Helsinki.

- SKES** = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII, 1955–1981, Helsinki.
- SULK** = **Rosihnius, J. 1898**, Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntageevangelien und -Episteln und der Leidengeschichte Jesu. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XIX, Jurjew (Dorpat).
- VEKVM** = **Saareste, A., Cederberg, A. R. 1925–1931**, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739, Tartu.
- Wied.** = **Wiedemann, F. J. 1973**, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest, Tallinn.

KIRJANDUS

- Aavik, J. 1936**, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu.
- Ahrens, E. 1853**, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre, Reval.
- Alvre, P. 1976**, Vana kirjakeele küsisõnu. – Keel ja Kirjandus, lk 343–350.
- Alvre, P. 1978**, Ühest vana kirjakeele küsipartiklist. – Eesti keele sõnavara probleeme V Töid eesti filoloogia alalt. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 460, Tartu, lk 15–19.
- Alvre, P. 1980**, Vana kirjakeele lõunaeestilisi küsisõnu. – Fenno-ugristica. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 517, Tartu, lk 20–26.
- Alvre, P. 1981**, *veelaks*-tüüp kirjakeeles ja murdeis. – Keel ja Kirjandus, lk 24–30.
- Ariste, P. 1940**, Hiiu murrete häälikud. Tartu (ACUT XLVII B).
- Ariste, P. 1947**, Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. – Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Filoloogiateadused 3. Nõukogude-soome-ugri teadused 6, Tartu.
- Hermann, K. A. 1884**, Eesti keele Grammatik, Tartu.
- Kettunen, L., Vaula, M. 1958**, Suomen kielioppi, Porvoo-Helsinki.
- Must, M. 1987**, Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade, Tallinn.
- Raun, A. 1982**, Eesti keele etimoloogiline teatmik, Rooma-Toronto.
- Rätsep, H. 1979**, Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele, Tartu.
- Saukkonen, P. 1959**, *Myöhä* – inessiivin sukulainen? – Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi 6.10.1959, Helsinki (SKST 263), lk 252–254.

RÄTSEPA LAUSEMALLIDEST

Mati Erelt

1978. a ilmunud Huno Rätsepa raamat “Eesti keele lihtlausete tüübid” (Tallinn, ”Valgus”) on kahtlemata üks väljapaistvamaid eesti keele süntaksi alaseid uurimusi. Seda nii teoreetilises plaanis kui ka tohutu materjalihulga poolest, mida see töö hõlmab. Tüübilt on Rätsepa süntaks sõnasüntaks. See on igati loomulik, sest nende paljude keelevaldkondade seast, mis Rätsepat kui lingvisti ja õppejõudu on huvitanud, on sõnavara üks peamisi. Pole siis ime, et süntaksilegi on ta vaadanud ennekõike sõnavara uurija pilguga, kirjeldades pigem sõnade süntaktilisi omadusi kui lauseid. Paraku pole ta ise pidanud vajalikuks seda asjaolu rõhutada ja nii võib lauseõpetusega vähem kursis olevale lugejale jääda mulje, et tegemist on struktuurikeskse süntaksiga. Sellise mulje tekkimist soodustab juba raamatu pealkiri “Eesti keele lihtlausete tüübid”

Struktuurikeskne süntaks esitab keeles võimalikud lause ja tema osade struktuurimallid. Pole oluline, kas need mallid esitatakse fraasistruktuuri või sõltuvusgrammatika reeglitega, sõnaliikide ja morfoloogiliste kategooriate või süntaktiliste funktsioonide (subjekt, objekt jne) termineis vm viisil. Struktuurikeskne süntaks jagab laused näiteks intransitiivseteks lauseteks (milles puudub objekt) ja transitiivseteks lauseteks (milles on objekt), aktiivseteks ja passiivseteks lauseteks, normaal- ja eksistentsiaallauseteks jne. Mallistiku kõrval on struktuurikeskse süntaksi teine komponent sõnastik. Sõnastikus sisaldub iga sõna juures info selle kohta, mis-suguses mallis see sõna esineda saab. Näiteks adjektiivi *rõõmus* kirjes peab sisalduma info selle kohta, et ta saab esineda atribuudina, et ta esineb mallis, kus tema üheks laiendiks on N + gen *üle* (... *rõõmus kingi üle*) jne, verbi *armastama* kirjes sisaldub muu hulgas info, et ta esineb transitiivses lauses ja et ta seostub partitiivobjektiga (... *armastab lapsi*).

Sõnakeskne süntaks ei esita üldse eksplitsiitseid struktuurimalle, vaid jätab kogu info mallide kohta sõnastiku sisse. Iga sõna kirje sisaldab kogu info selle sõna kohta, sealhulgas ka selle kohta, milliste teiste sõnadega ta kombineerub. Laused ehitatakse üles üksnes nende kirjete põhjal sõnu kombineerides. Lause struktuuri-

mallid on sõnakeskses süntaksis niisiis implitsiitsed, peidetud sõnade süntaktiliste kirjete sisse.

Rätsepa süntaks on ümber pööratud reksioonisõnastik. Reksioonisõnastikus on märksõnadeks verbid ja kirjeteks mallid. Kui mingi verb esineb mitmes mallis, näiteks mallides $N + nom V$ ja $N' + nom V N^2 + part$, siis võime selle asjaolu kirja panna kas just niimoodi – mõlemat malli eraldi esitades – või ainult ühe sümbolijärgendiga, kus üks element on fakultatiivne: $N' + nom V (N^2 + part)$, s.o nii, nagu teeb Rätsep. Mõlemad kirjed esitavad kahest lausemallist koosneva kogumi, mitte ühe lausemalli. Pööratud reksioonisõnastikus on selliseid mallikogumeid esitavad sümbolijärjendid tõstetud märksõnadeks, kirjeteks aga on verbid, mis saavad kõigis vastava järjendiga esitatud mallides esineda.

Tegelikud lihtlausete tüübid esinevad Rätsepa reksiooniskeemides varjatud kujul. Need saame kätte siis, kui teeme kõik variandid omaette mallideks ja taandame ühesugused mallid. Tegin selle protseduuri läbi null-, ühe- ja kahekohaliste elementaarlausete laiendustega. Tulemus oli siin üsna ootuspärane: tegelike lausemallide hulk kattus suuresti elementaarlausete hulgaga, s.o ainult obligatoorseid laiendeid sisaldavate reksioonistruktuuride hulgaga. Kui me jaotame need mallid lauseliikmete järgi rühmadesse, saame järgmise pildi. (Adverbiaalide seast on eraldi välja tõstetud predikatiivadverbiaal kui süntaktilistelt omadustelt muudest adverbiaalidest üsnagi erinev lauseelement. Tabelist on ruumi kokkuhoiu huvides välja jäetud suur hulk subjektiga intransitiivlausete variante, mis erinevad adverbiaali vormi poolest. Sümbolite tähendused:

- S – subjekt,
- V – verb,
- O – objekt,
- Pr – predikatiiv,
- Pradv – predikatiivadverbiaal,
- Adv – muud adverbiaalid,
- Atr – atribuut,
- n – nominatiiv,
- g – genitiiv,
- p – partitiiv,
- muud sümbolid nagu Rätsepal.)

Nullkohalised mallid:

V	Sajab
---	-------

Ühekohalised mallid:

normaallaused	muud lausetüübid
SV NnV <i>Laps magab</i> NpV <i>Vett ei ole</i>	VS VNn <i>Koitis uus päev</i> VNp <i>Leidub julgeid inimesi</i>
	VPr VA <i>Oli palav</i>
	VAdv VNeI <i>Aitab vedelemisest</i> VNall <i>Läheb sulale</i> VNtr <i>Läheb tööks</i> VAtr <i>Läheb pimedaks</i>
	AdvV NadV <i>Näitlejal ei vedanud</i> LocV <i>Kõrvus kumiseb</i>

Kahekohalised mallid:

normaallaused	muud lausetüübid
SVPr NnVNn <i>Linda oli lauljanna</i> NnVNg <i>See männitukk on meie</i> NnVAn <i>Vesi on soe</i>	
	SVatr NpVAp <i>Inimesi on igasuguseid</i> ¹
SVO NnVNn <i>Naine ristitas käed</i> NnVNg <i>Jaan kaotas julguse</i> NnVNp <i>Rahvad armastavad rahu</i>	OVS NpVNn <i>Saart asustavad neegrid</i>
SVPradv NnVNess <i>Peeter tegutses ajakijani kuna</i> NnVAess <i>Kamber seisis tühjana</i> NnV <u>kui</u> Nn <i>Kongress esines kui võimuorgan</i> NnVNtr <i>Rein hakkas lauljaks</i> NnVAtr <i>Liikumine jäi aeglaseks</i> NnVNumtr <i>Impeerium lagunes kolmeks</i>	PradvVS NtrVNn <i>Sõja põhjuseks oli piiritüli</i>

normaallauseid		muud lausetüübid	
SVAdv NnVNill	<i>Laps jäi leetritesse</i>	AdvVS	
		NillVNn	<i>Tema kõrva hakkab uus hääl</i>
		NillVNp	<i>Töösse põimub nukrust</i>
		AdvVAdv	
		NelVNtr	<i>Rahast piisas kojusõiduks</i>
		NallVNel	<i>Meestele aitas rahast</i>
		NadVMod	<i>Peetril läks hästi</i>
		LocVAtr	<i>Kõrvaltoas jäi vaikseks</i>

¹ lahkatribuudiga eksistentsiaallause

Kolme- ja neljakohalistest elementaarlausetest ma lausemalle välja ei otsinud. Kuid on üsna ilmne, et viimased ei kattu enam nii suurel määral laiendamata elementaarlausetega. Osa kolmekohalisi ja kõik neljakohalised elementaarlauseid sisaldavad alati fakultatiivseid elemente, st täpselt sama elementide kombinatsiooni ilma sulgudeta ei sinegi. Nii on Rätsepal ainult neli neljakohalist elementaarlauset, tegelikke neljakohalisi lausetüüpe on aga väga palju. Viiekohalist elementaarlauset, s.o viie obligatoorse seotud laiendiga elementaarlauset pole eesti keeles üldse olemas, lausetüüpe, mis sisaldavad viit või enamatki verbi seotud laiendit, on aga küll, nt $N^1 + nom.$ $V^1 N^2 + ngp.$ (*De*) (*Di*) ($V^2 + ma$) *Mees sirutas laua tagant käe sahtlisse prille võtma* (vt lk 118, mall 17.100) sisaldab viis seotud laiendit.

Niisiis, kui tahame Rätsepa verbikesksetest lausemallidest välja sõeluda tegelikud lihtlausetüübid, tuleb veel pisut vaeva näha. Rõhutatagu, et toimiva süntaksimudeli loomiseks, s.o mudeli loomiseks, mille abil oleks võimalik konkreetseid lauseid moodustada, see tingimata vajalik pole, sest sõnastiksüntaks ei toimi sugugi halvemini, aga uudishimu rahuldamiseks tasuks implitsiitne eksplitsiitseks teha küll.

EESTI KEELE GRAMMATIKA UURIMISE MINEVIKUST JA OLEVIKUST

Mati Erelt

Eesti keele grammatika nägu on suurel määral olenenud sellest, kas eesti keelt on käsitatud inimkeele ühe esindajana, soome-ugri keelena või lihtsalt eesti keelena.

XVII ja XVIII sajandi eesti keele kirjelduses domineeris universaal-kontrastiivne aspekt. (Heinrich Stahli grammatika kontrastiivsusele on tähelepanu juhtinud Huno Rätsep 1987: 713.) Lähtuti ladina keele grammatikast või ladinapärasest saksa keele grammatikast. See oli kooskõlas tolleaegse universaalse grammatika ideega, et kõikides keeltes on enam-vähem ühesugune loogikale taanduv kategooriate süsteem. Üksikkeelte erinevusi käsitati vaid pindmiste erinevustena, tegemata seejuures põhimõttelist vahet leksikaalse ja grammatilise vahel. Normatiivse grammatika seisukohast oli loogilisus ehk "mõistusepärasus" ideaal. Näiteks Friedrich Gustav Arvelius arvas veel XVIII ja XIX sajandi vahetusel, et mitme objektivormi kasutamine eestlaste poolt pole mõistusepärase ja eestlasi tuleks õpetada kasutama objekti käändena vaid partitiivikujulist akusatiivi.

XIX sajandil "Beitragest" alates hakati eesti keelt käsitama soome-ugri keelena. Sajandi teisel poolel tuli eesti keele uurimisse ka võrdlev-ajalooline meetod. Eesti keele grammatilisest ehitusest anti hoopis tõepärasem pilt, kui seda võimaldas primitiivne universalism. Kuid positiivsega kaasnes algusest peale keele ajaloo ja keelesuguluse ületähtsustamine keele sünkroonsel kirjeldamisel. Deskriptiivse grammatika seisukohast tähendas ajaloo ületähtsustamine seda, et kasutati niisuguseid kategooriaid ja liigitusi, mis on põhjendatud küll ajalooliselt, kuid mitte sünkrooniliselt. Näiteks kui me Mihkel Veske kombel tunnistasime tänapäeva eesti keeles akusatiivi olemasolu, vaatamata sellele, et tänapäeva keeles puudub akusatiivil vormiline tunnus, mis eristaks seda genitiivist, siis oleks tegemist diakroonia ülekandmisega sünkrooniasse. Keelesuguluse ületähtsustamine tähendas seda, et eesti keele kirjeldamisel lähtuti liiga sageli soome mallist ja anti seega ebatäpne pilt keele ehitusest,

sest lähedasest sugulusest hoolimata on eesti ja soome keele vahel olulisi tüpoloogilisi erinevusi kõigil keeletasandil. Ülemäärane soomemeelsus algas teatavasti Johann Heinrich Rosenplänterist, kulmineerus Eduard Ahrensi grammatikas ja jätkus rahvusliku liikumise aja keeleuurijate töödes. Käesoleva sajandi algul Helsingi ülikoolis õppinud mehed ning iseseisvusaja algul Eesti keeleelu tugevasti mõjutanud Lauri Kettunen jätkasid samas vaimus. Keele-suguluse ületähtsustamine pole päriselt kadunud tänapäevalgi. Selle negatiivsetest tagajärgedest ei ole kombeks rääkida. Üks väheseid, kes sellele tähelepanu on juhtinud, on Toomas Help artiklis "Eesti ja soome keele suhted: Wiedemann Ahrensi ja Veske vastu" (1988). Help kritiseerib Ahrensi ja Veske soomemõjulist häälikukestusest lähtuvat vältekontseptsiooni, vastandades seda Wiedemanni silbi-rõhu kontseptsioonile. Fennougrismi püsimist soodustavaks teguriks tänapäeval on Soome liiga suur osakaal meie lingvistilises koostöös. Praegu ei ole enam mingit põhjust avastada maailma Soome kaudu, lähtuda just neist üldkeeleteaduslikest eelistustest, mida on teinud soome lingvistid, ja omandada need just soome interpretatsioonis ja soome keelele rakendatuna. Maailm on lahti igas suunas.

Normatiivses grammatikas tähendab fennougrism näiteks ajaloolise vanemuse põhimõtte arvestamist keelendite hindamisel (mida vanem, seda õigem), samuti päritolukriteeriumi rakendamist. Sugulaskeeltest, eriti soome keelest laenamine on fennougristliku mõtteviisi järgi niisama hea kui oma murretest kirjakeelde võtmine, muudest keeltest laenamine aga on tugevate piirangutega või puristide arvates kogunisti taunitav ettevõtmine. Läbinisti soome-mõjuline oli teatavasti keeleuuendus. Soomevaimustuses Johannes Aavik ei hoolinud isegi sellest, kas soome laensõnade häälik-struktuur vastas eesti omale või mitte, tähtis oli soome päritolu. Nii soovitas ta nt sõnu *haihtuma*, *ihaillema*, *jülhe*, *tuuhe* jne (vt Rätsep 1976: 214). Samas said Aavikult nahutada saksapärase sõnajärg (V2-järg ja kõrvallause SOV-järg), ühendverbid jne. Soome keele eeskujul soovitas Aavik laiendada partsiaalsubjekti ja -predikatiivi tarvitust, kasutada mitmete kaassõnade asemel käändeid, laiendada lauselühendite kasutusala, võtta kasutusele *i*-mitmus, lühike superlatiiv jne.

XX sajandi algul tekkis strukturalism, mis kirjeldas keelt loodusteadustest inspireerituna autonoomse süsteemina, st keele kasutusest ja kasutajatest, samuti ajaloost abstrahbeeritud süsteemina.

Strukturalisti jaoks on keeleüksus defineeritav ainuüksi süsteemisiseselt – suhete kaudu teiste keeleüksustega. Strukturalistlikus keelekirjelduses on esikohal konkreetne aspekt. Kui keeleüksused on defineeritavad süsteemisiseselt ja neil pole mingit keelevälisest tausta, siis on eri keeled üsna võrreldamatud. Eesti grammatikasse tuli strukturalism teadvustatud kujul alles 1960. aastatel. Kõige suuremad teened selles on Huno Rätsepal. Teadvustamata kujul esines strukturalismile omast keelesüsteemi abstraheerimist nii varem kui ka hiljem.

Normatiivses grammatikas võiks strukturalismi (ebateadliku) ilminguna käsitada 1920. aastatel alanud mõnevõrra liialdatud süsteemitaotlust, variatiivsuse ja erandite vältimist kirjakeele normimisel, süsteemiaukude täitmise tungi. Süsteemipärasuse põhimõtte keelendite hindamisel oli kõige esiletõusvamalt omane Johannes Voldemar Veskile, mida ilmselt soodustas tema loodusteaduslik haridus. Asja mõnevõrra lihtsustades võiks öelda, et kui Aavik oli oma tegevuses eelkõige fennougrist, siis Veski oli eelkõige (ebateadlik) strukturalist.

Areng Heinrich Stahlist tänapäevani on niisiis toimunud üldiselt üksikule. Strukturalismi tulekuga eesti grammatikakirjeldusse sai üks ring täis. Oli aeg minna uuele ringile. Maailema keeleteadus pakkus selleks võimalust juba 1960. aastatest peale. Nimelt kerkis tol ajal esile kaks universalistlikku põhisuunda: Noam Chomsky generatiivgrammatika ja Joseph Greenbergi tüpologia. GG tekkis õigupoolest juba 1950. aastate lõpus, 1960. aastad olid selle kõrgaeg ning 1970. aastatel hakkas GG populaarsus juba vaibuma, ehkki uues kuues elab ta edasi praegugi. Greenbergist lähtuv tüpoloogiline suund sai alguse 1966. a, võitis populaarsust tasapisi ja alles 1980. aastatel sai täishoo sisse.

Chomsky arvates on inimese kui bioloogilise liigi üheks tunnuseks mingi väga abstraktse universaalse sisemise grammatika olemasolu ja lingvistika ülesandeks on kirjeldada nii seda abstraktset grammatikat kui ka seda, kuidas see grammatika läheb üle konkreetseks grammatikaks. Välja arvatud raskesti tõestatav väide universaalse grammatika psühholoogilisest reaalsusest, on Chomsky varasem generatiivgrammatika õigupoolest strukturalistlik, st auto-noomne grammatika, mis kirjeldab keelt tema kasutusest ja ajaloost abstraheeritud süsteemina, päris varasel kujul koguni tähendust ignoreerides.

Eesti nooremad keeleteadlased läksid üldise generatiivgrammatika vaimustusega kohe kaasa. 1960. aastatel oli Tartu Ülikooli eesti keele kateedri juures Huno Rätsepa juhtimisel tegutsev keeleteadlaste rühm, kes nimetas end generatiivgrammatika grupiks. Hellitati lootust koostada kunagi eesti keele generatiivgrammatika ning peeti oma käsil olevaid töid selle ettevalmistuseks. Mõnes uurimuses sisaldus juba generatiivgrammatika fragmente, aga enne, kui millegi suurema juurde asuda jõuti, läks GG moest. Kõige ulatuslikum ja järjekindlam GG-fragment oli tallinlane Henno Rajandi uurimuses eesti impersonaali ja passiivi kohta (1969).

Keeletüpoloogia üritab leida universaale empiirilisel – konkreetsete keelte võrdlemise teel. Põhieesmärgiks ei ole seejuures mitte tervikliku universaalse grammatika avastamine, vaid universaalsete mallide, printsiipide ja tendentside avastamine ning nende seletamine. Tüpoloogia ei tähenda ainult keelte või mingite keelenähtuste klassifikatsiooni, tänapäeval tähendab ta ka üksikkeelte kirjeldamisel rakendatavat metodoloogiat või nagu praegu kombeks öelda – lähenemisviisi (vt nt Croft 1990: 2). Samasugused taotlused on ka uusimal generatiivgrammatikal, kuid kui viimane rõhutab jätkuvalt uurimisobjekti autonoomsust, olles vähemalt selles mõttes ikka edasi strukturalistlik, siis tüpoloogiline lähenemisviis on olnud algusest peale antistrukturalistlik ehk funktsionalistlik. See tähendab, et ehkki kirjeldatakse keelestruktuure, üritatakse neid seletada tähendusest ja keelesüsteemivälistest asjaoludest lähtudes, keele funktsioneerimisest ehk keele kasutusest lähtudes. Seetõttu nimetatakse lähenemisviisi funktsionaalseks tüpoloogiaks ehk funktsionaaltüpoloogiliseks lähenemisviisiks.

Normatiivse grammatika seisukohast tähendab funktsionaaltüpoloogiline lähenemisviis tegeliku keelekasutuse arvestamist, selle tunnistamist, et varieerumine keeles on reegel, mitte erand. See on asja funktsionaalne pool. Teiselt poolt tähendab see, et mingi keelenähtuse keele süsteemisse sobivuse hindamisel tuleb muudele asjaoludele lisaks arvestada keele tüpoloogilisi parameetreid ja keeletüpoloogia poolt pakutavaid keele universaalseid struktuuri- piiranguid (sh eriti nn implikatiivseid universaale “kui keeles on x, siis on seal ka y”).

Funktsionaaltüpoloogiline lähenemisviis on eesti deskriptiivsesse grammatikasse veel võrdlemisi vähe jõudnud. EKGs on küll juba terve rida funktsionalismi ilminguid sees, näiteks Toomas

Helbi aktiivse ja passiivse morfoloogia eristus, süntaksi ülesehitus markerimata struktuuridelt markeeritud struktuuridele, prototüübi mõistest lähtuvad definitsioonid jne. Ometi on EKG oma lähene-misviisilt siiski eestikeskne grammatika ega põhine ka teksti-korpustel.

Uue lähenemisviisi töödest võiks esile tõsta Helle Metslangi eesti ajasüsteemi käsitlevat doktoritööd (1994), kus tutvustatakse grammatikaliseerumise mõistet ning kirjeldatakse eesti verbikonst-ruksioonide grammatikaliseerituse astet. Kahjuks pole Metslangil kasutada olnud korralikke tekstikorpusi.

Tüpoloogilise suunitlusega töid sisaldab 1996. a Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli uurimuste sarjas ilmuma hakanud allsari "Estonian: Typological Studies"

Et funktsionaaltüpoloogiline lähenemisviis eesti keele gram-matika uurimises tõeliselt jalad alla saaks, on vaja ulatuslikke tekstikorpusi. Kui keelekirjelduse huvi on nihkunud süsteemilt kasutusele, siis ei saa grammatik generativistide kombel ammutada ainekku oma peast. Haldur Õimu eestvõtmisel Tartu Ülikooli eesti keele laboris koostatud 1980. aastate eesti kirjakeele korpus on küll muidu igati eeskujulik andmebaas, kuid oma väikese mahu tõttu (1 miljon sõnet) grammatikatöö jaoks sobimatu. See võimaldab üht-teist välja selgitada vaid väga suure esinemissagedusega nähtuste kohta, harva esinevate nähtuste kirjeldamiseks läheks vaja mitukümmend korda suuremat mahtu.

Keele grammatikas toimuvate muutuste jälgimiseks ja ka tänapäeva keeles eri grammatikaliseerumisastmel olevate nähtuste kirjeldamiseks on vaja eri ajaperioodide tekstikorpusi. Eesti keele õppetool on enda ülesandeks võtnud XX sajandi eri kümnendite kirjakeele korpuste tegemise. Õigupoolest on alustatud möödunud sajandi lõpukümnendist, s.o ajast, mis eelnes vahetult keele-uuendusele. See 1890. aastate korpus hõlmab ilu- ja ajakirjandus-tekste umbes 500 000 sõne ulatuses. Valminud on ka samasuguse mahuga 1930. aastate kirjakeele korpus. Parajasti koostatakse 1940. ja 1960. aastate korpust.

Kuivõrd funktsionaaltüpoloogiline grammatikauurimine on alles üsna tagasihoidlikul järjel, ei saa ka rääkida selle tulemuste rakendamisest normatiivses grammatikas. Olles ise tegelnud nii eesti keele süntaksi uurimisega kui ka normatiivsete reeglite esitamisega, pean tunnistama, et väga paljude normatiivsete süntaksireeglite

(nt ühildumisreeglid, sihitise reeglid jne) taga ei ole usaldatavaid uurimistulemusi. Ei ole küllaldaselt uuritud ei nende praegust kasutust ega ka kasutuse muutusi ja nende muutuste (tüpoloogilist) põhjendatust. Nii kaua, kuni sellised uurimistulemused puuduvad, on teadusliku kaaluta nii väited eesti keele identiteedi kadumise kohta (vt nt Hint 1996) kui ka väited, et kõik on parimas korras.

KIRJANDUS

- Croft, W. 1990**, Typology and Universals. Cambridge University Press.
- Help, T. 1988**, Eesti ja soome keele suhted: Wiedemann Ahrensi ja Veske vastu. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 198–207.
- Hint, M. 1996**, Eesti keel okupatsiooni järel. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 802–808.
- Metslang, H. 1994**, Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish. – Oulun Yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39, Oulu.
- Rajandi, H. 1969**, Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. Tallinn. (Käsitäjaline kandidaativätekiri.)
- Rätsep, H. 1976**, Soome laenudest eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 210–216.
- Rätsep, H. 1987**, Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 709–714.

KIHNU MURDE ASSIMILEERUMISE MUSTREID MANILAIUL

Piret Grigorjev, Leelo Keevallik, Ellen Niit,
Leho Paldre, Kristi Sak, Ann Veismann

SISSEJUHATUS

Eesti keele paikkondlikud murded ja murrakud on suhtlemisvõimaluste laienemise tõttu paratamatult muutumas. Toimub ühtlustumine, mille käigus väga eripärased murdejooned kaovad, inimeste kõnepruuk sarnastub traditsioonilisest laiemal alal ja moodustuvad nn koineed. Koineed on piirkondlikud *lingua franca* d, kus säilivad enamasti need kohalikud keelejooned, mis on sellel alal üldlevinud. Koineed võivad omakorda ühtlustuda ja assimileeruda nn ühiskeeleks, kirjakeelele lähedaseks kõnekeele variandiks. Umbes sellise arengutee tulemusena on ühiskeel eesti kodudes arvatavasti valdavaks saanud juba sajandivahetusel. Ühelt poolt laienevad suhtlemisvõimalused, teiselt poolt toetab ühtlasemat keelekasutust kirjakeelne pruuk. Vaadeldes keelt ühe süsteemina, räägitakse tavaliselt ühtlustumisest kui murrete assimileerumisest.

Et aga keele ühtlustumist tõepäraselt seletada, tuleb täpsemalt vaadelda seda, mis toimub inimestevahelises suhtluses. Kui kohtuvad kaks eri murrakut rääkivat inimest, kes on üksteise suhtes positiivselt häälestatud ning püüavad end arusaadavaks teha, siis kohandavad nad oma keelt vastaskõneleja omaga. Nad ei kasuta näiteks selliseid sõnu ja väljendeid, mis nende teada on teisele võõrad. Kohandumisi võib esineda väga erinevail tasandeil, nt häälduses, süntaksis jne. Ka võib kohandumismehhanisme näha väga erineva keelelise tagapõhjaga inimeste vahel. Nii võib näiteks eestlane kohandada oma keelt soomlasega kõneldes, võrokene pealinna inimestega vesteldes, aga ka saarlane kihnlast kuuldes. Nähtuse kirjeldamiseks on sotsiaalpsühholoogiast laenatud termin *sarnastumine* (ingl k *convergence*).

Teiselt poolt aga mõjuvad keeles ka eristavad jõud. Vastasel juhul peaks ju murded liikumise elavnedes, riikliku tsentraliseerituse kasvades ja/või massimeedia mõjul lõpuks täiesti ära kaduma. See aga pole reaalne, kuna ühe elava keele kõnelejatel võib olla

väga mitmeid põhjusi end teistest sama keele kõnelejatest eristada. Keelekasutusega markeeritakse ju oma haritust, aga ka grupikuuluvust ja kohalikku prestiiži. Näiteks on üsna tavaline, et noored markeerivad oma intonatsiooni, vestlusstiili ja sõnavalikuga, et nad ei ole täiskasvanud ega pea vajalikuks nende norme järgida. Noortegruppides kehtivad teised normid, neil on oma prestiiživahendid, mis kindlasti ei sõltu ühiskonna üldisest hinnangust. Samamoodi on murdekõnelejalatel kodus õpitud keelega tavaliselt tugev positiivne emotsionaalne side, see on osa nende identiteedist, mida ülejäänud ühiskond oluliselt ei mõjuta. Suhtlussituatsioonis, kus vestlejad soovivad rõhutada kas oma erinevat päritolu või grupikuuluvust või kus vestlejad on üksteise suhtes mingil põhjusel negatiivselt häälestatud, võib toimuda hoopis keeleline *eristumine* (ingl k *divergence*). Sel juhul püüab suhtluses osaleja (sageli alateadlikult) markeerida, et teda ei ühenda kaasvestlejaga mitte miski, ning see annab tunda ka tema keelekasutuses. Murdekõnelejate jaoks võib see tähendada väga eripäraste murdejoonte rõhutamist, sama keelevariandi kasutajate jaoks aga näiteks mõne variaabli variantide erinevat kasutust. Keelelise eristumise tugevus sõltub otseselt grupi tugevusest ja positsioonist keeleühiskonnas.

Need kaks vastandlikku jõudu, mis toimivad konkreetsetes suhtlussituatsioonides konkreetsete vestlejate vahel, ongi keelemuutuse põhiliseks leviku- ja vahel ka tekkemehhanismiks (teooria kohta vt täpsemalt Trudgill 1986). Kui muutuvad suhtumised ja inimestevahelised kontaktid, muutub ka keelekasutus, ja mitte sugugi alati üha sarnasemaks. Pole mõtet karta, et eesti keel lõplikult homogeniseeruks, geograafiliste murrete asemele on tulnud või tulemas sotsiaalsed murded ja linnakeeled. Vanad rikkused asenduvad uutega, samuti nagu endised ühiskondlikud grupid ja tüüpilised suhtlusvõrgud asenduvad uutega.

Vanapäraste murdejoonte lindilepüüdmise kõrval on seega huvitav jälgida ka seda, mis ja kuidas keeles muutub. Nagu eelnevast selgus, tuleb niisugusel puhul tähelepanu pöörata ühiskonna üldisele sotsiaalsele arengule, aga eriti olulised on keelekõnelejate isiklikud suhtluskontaktid. Inimeste suhtlusringkondi pole aga tänapäeva linnastunud ühiskondades, sh Eestis, kuigi kerge määratleda. Linnas on inimestel palju pealiskaudseid suhteid ja keelekontakte. Isoleeritumates paikades on esiteks suhete arv väiksem ja teiseks kujunevad seal inimestevahelised suhted põhjalikumaks

(Malmberg & Nordberg 1994). Üksteist tuntakse paremini ja näiteks poemüüjaga ei räägita ainult ostetavast kaubast, vaid ka perekonnast ja muust eluolust.

On ka selge, et mida suletum kogukond, seda vähem pääseb sinna välismõjusid, nii keelelisi kui muid. Mida tihedamad omavahelised suhted, seda konservatiivsemad on grupi tõekspidamised ja keel (inimeste ja gruppide vaheliste sidemete tugevuse ja keelemuutuse leviku suhetest vt Milroy 1992). Suletud keeleühiskonnas on seetõttu kergem jälgida, kuidas keel muutub, millised mõjutused tulevad väljastpoolt ja kuidas nad levivad. Suletusest saab muidugi rääkida ainult suhteliselt, 100%-liselt suletud ühiskonda pole Eestis kindlasti võimalik leida. Kuid on väikeseid saari, mille elanike suhtlusringkond on enam-vähem kindel ja kontaktid ülejäänud keeleühiskonnaga piiratud. Üks selliseid paiku on Manilaid.

MANILAI, INIMESED JA KEEL

Manilaid on väike saar Kihnu ja mandri vahel, 0,8 km kaugusel Lao sadamast, üle nelja kilomeetri pikk ja kõige laiema koha pealt koos kõrkjatega pool kilomeetrit lai. Saart katavad rannaniit ja kadastik, puid on väga vähe – vaid üks nimetamisväärne männitukk. Kuigi saart on mainitud juba 1560 (*Holm Maune*), asustati ta alles 1930ndate aastate keskel, kui Kihnus kitsaks jäi. Enne seda kasutasid kihnlased Manija karja- ja põllumaid. Esimene kihnlaste pere saabus Manijasse 1933 ning saare praegused elanikud on kõik kas kunagi Kihnust sisse rännanud, Kihnust naiseks võetud või nende järeltulijad. Abiellutud on kuni viimase ajani ikka kohalikega, äärmisel juhul kihnlase või ruhnlasega (üks naine on Ruhnust pärit). Tundub, et alalhoidlikum pool Manijas on just naised. Sellest annab tunnistust kasvõi näiteks praeguseni säilinud käsitöötraditsioon. Elanikke on hetkel (1994) saarele registreeritud 43 ja nad elavad 16 talus. Kaks maja seisavad tühjalt, üks neist endine koolimaja. 1987. aastal kolis Manijasse lisaks üks perekond mandrilt, aga see on seni ainuke. Seevastu on paljud noored saarelt ära kolinud ja käivad veel vaid paar korda aastas vanemaid ja vanavanemaid vaatamas.

Ühendus mandriga on suvel suhteliselt hea, paat sõidab üle paar korda päevas. Hommikuti viiakse sellega mandrile ka saare piim. Viimasel ajal juhtub üha sagedamini, et paat on katki ja piim tuleb üle viia oma paadiga. Talvel saab jala üle, jäätuleku ja

-mineku ajal tuleb lihtsalt oodata. Siiski on kontaktid mandriga väga piiratud. Isegi peaaegu kõiki külalisi tuntakse nägu- ja nimepidi, sest juhukülalisi eksib siia harva. (Nüüd on olukord pisut muutumas, kuna sisserrännanud pere on hakanud pidama turismitalu.) Manija on seega just üks niisugune suletud kogukond, kus keele muutumist on mugav jälgida. Eriti soodus on muidugi saare küllaltki väike elanike arv. Nii pole keelemuutuse uurimiseks tarvis teha keelejuhtide hulgas valikut, vaid võib lindistada ja kuulata kõigi elanike keelt ning kirjeldada terve kogukonna keelekasutust.

Manijas räägiti ja räägitakse tänapäevani Kihnu murrakut. On üsna ebatõenäoline, et Manijas on toimunud veel mingeid eriarenduid, kuna sugulussidemed Kihnuga on pea kõigil peredel olnud tugevad. Kihnu peod on manijalaste jaoks oodatud suursündmused. Nii valitsebki paradoksaalne olukord, et manijalased saavad mandrielanikega kokku ikka Kihnus, kuigi Manija on mandrile tunduvalt lähemal. Kihnu suhted mandriga on tihedamad, seal käib ohtralt turiste ja muid uudistajaid, kihnlased esinevad sageli televisioonis. Manija on rohkem omaette, manijalaste suhtlusringkond on väiksem. Nii et tegelikult võiks oodata vastupidist – et Manija on keeleliselt konservatiivsem. Kuid Manija keele vastu huvi tundjaid püütakse Manijas ikka Kihnu “õige” keele juurde suunata.

Manijalaste suhted mandriga on olnud küllaltki põgusad. Kolhoosiaegadel, eriti kollektiviseerimise algperioodil, on naised pidanud mandril kalatööstuses ja laudas tööl käima. Seda meenutatakse kui äärmiselt rasket perioodi. Mehed on alati isekeskis merel käinud, vajaduse korral abistavad neid lapsed, põhiliselt poisid. Ajuti on Manijas olnud ka oma algkool, viimati 1980ndate aastate keskel, küll mandrilt tulnud õpetajaga. Koolis on käidud ka Pootsis ja praegune noorem põlvkond on lõpetanud või kavatseb lõpetada sealsed 9 klassi. Suvel ja nädalalõppudel on kõik lapsed alati Manijas, mõned sõidavad isegi iga päev üle. Paljudel vanema põlvkonna esindajatel on aga kool hoopiski pooleli jäänud.

Elatist teenitakse Manijas piima ja lambavilla müügi ning muidugi kalapüügi. Ainukesed palgatöökohad on majakavahil ja postiljonil, kes jalgrattal ja kihnu seelikus paar korda nädalas saare ainsat liivast teed mööda posti laiali veab. Kalapüük on traditsiooniliselt olnud väga tasuv ala ja saare mehed on teinud head raha, mida küll suuremalt jaolt on kasutatud viina ostmiseks. Teenimisvõimalus meelitab nooremaidki poisse merele. Tüdrukutele aga ei

paista tulevik saarel suuremat pakkuvat – raske maatöö ja joodikust mees. Seepärast otsivad just tüdrukud sageli edasiõppimisvõimalusi mandril, et kergema elu ja prestiižikama töö peale saada. Mehed ja naised hoiavad üldse saarel omaette: naised suhtlevad omavahel ja mehed omavahel. Naised lobisevad hommikuti piima viies (muidugi samal ajal käsitööd tehes), mehed käivad isekeskis merel ja üksteise juures joomas. Suurematel kogunemistel moodustub ikka kaks suhtlusringi. Mehe ja naise rollid hoitakse saarel selgelt lahus.

MANIJA MURDEPROJEKT

1994. aasta suvel käisid neli Tartu ülikooli eesti keele eriharu üliõpilast koos juhendajatega Manijas murdepraktikal. Eesmärgiks oli teha saare lauslindistus ja vaadata, kas ja kuidas murre saarel taandub ning millised sotsiaalsed parameetrid sealseid keelemuutusi mõjutavad.

Lindistasime kõiki saare elanikke, kes vähegi nõus olid vestlema, kokku 34 inimest. Välja jäid mandrilt tulnud inimesed, kuid kahjuks ka saare vanim elanik, kes kahtlustas, et me saadame linnid tema kõnega raadiosse või televisiooni, ja 14-aastane tütarlaps, kes oli liiga häbelik. Mõned keelejuhid rääkisid ka äärmiselt vähe. Et kuulda võimalikult autentset keelt, lindistasime nii avalikult kui salaja. Paraku ei rääkinud ükski meist kohalikku murret ja seega oli keelejuhtide teatav kohandumine küsituleja keelega ilmselt paratamatu. Murre tuleb loomulikumalt, kui seda vastu räägitakse. Eriti oli see probleemiks nooremate inimestega, kes võib-olla valdavad kaht koodi.

Vestlusteemadeks oli enamasti Manija minevik ja kombed, inimeste elulood. Sihipärast temaatilist küsitlemist ei toimunud, püüdsime lindistada võimalikult loomulikku vestlust. Enamasti istusime lihtsalt õues trepiserval, vahel tegi informant samal ajal tööd, lüpsis lehma või pügas lammast. Mõnikord näitasid naised oma näputöid. Lindistatud teksti sai viie päeva jooksul kokku umbes 17 tundi, millest naiste kõnet rohkem kui pool.

Kuna projekti põhieesmärk oli vaadelda keele muutumist, arvatakse eesti üldkeelega sarnasemaks, siis jälgisime põhiliselt vanuselisi ja soolisi erinevusi. Iga murdepraktika sooritaja valis välja vähemalt ühe variaabli, mis murdejoonena oletatavasti kadu-

mas on, ja kirjutas hiljem lintide pealt maha kõik oma variaabli esinemisjuhud. Järgnevalt kirjeldame kokkuvõtlikult neid töid.

SIDESÕNADE *ja* JA *ning* VAHELDUS

Rinnastava sidesõnana on Kihnu murrakus traditsiooniliselt kasutatud sidesõna *ning*. Saarel esineb isikuti lisaks *ning'*ile ka lühenedunud vormi *ni*: *aga neid metsvaariku ni maasiku ni neid 'kõiki oli* (SL¹), *siin saksa aegus oli võinorm ni munanorm ni* (SA). Eesti kirjakeeles on *ning* muidugi kasutusel, kuid suulises ühiskeskeeles esineb ta ilmselt üliharva ja valdavalt formaalsemates suhtlussituatsioonides. Kui eeldada, et Kihnu murrak on saarel taandumas, siis peaks ka sidesõna kasutus põlvkonniti erinema. Sõnavara valikut on ju suhteliselt lihtne isegi teadlikult suunata.

Manijas lindistatud materjalides kasutati *ja*²d rinnastava sidesõnana kokku 65% kordadest. Vanem põlvkond kasutab selgelt kõige rohkem *ning*-sidesõna ja noorem kõige vähem (vt tabel 1), kuigi rühmasisene varieerumine on suhteliselt suur. Nii näiteks kasutab 1933. aastal sündinud MN vaid 15% *ning'*i, samas kui 1945. aastal sündinud SE kasutab seda 94%. SE veetis oma lapsepõlve Ruhnus, 13-aastaselt tuli Kihnu ja 1979. aastal abiellus Manijasse. Lapsed on tal teismeeas ning elavad kohapeal. MN on esimene Manijas sündinu, kuid on käinud mandril tööl. Üks MNi tütar elab Pärnus, teine on Pärnus müüjaks olnud ja elab nüüd jälle saarel (EN), kuid tema teismeealised tütreid orienteeruvad selgelt mandrile (KN, KI). EN, KN ja KI ei kasuta *ning'*i kordagi. Enne 1920. aastat sündinud naistel võib aga konjunktsioonide kasutamisel täheldada kindlaid tingimusi: *ning* esineb põhiliselt igapäevastest naiste tööde (kudumine, loomade talitamine) ja lapsepõlvemälestuste puhul, *ja* tuleb sagedamini ette meeste töödest (pastelde-korvide tegemine, kalapüük) ja noorematest põlvkondadest kõnelemisel.

Huvitav on see, et vanema põlvkonna mehed kasutavad *ning'*i palju vähem kui samas vanuses naised. Sellesse rühma kuuluv TN on käinud kaluri-, kapteni-, autojuhi- ja mootorratturikursustel nii mandril kui ka Saaremaal, NK kaks tütar elavad mandril. Ilmselt on selle põlvkonna mehed olnud pisut ärksamad ja liikuvamad kui naised. Keskmise põlvkonna meremeeste hulgas paistab aga *ning*

¹ Suurtähed näidete järel viitavad keelejuhile.

olevat isegi laiemalt kasutusel kui samaealiste naiste hulgas. Põhjus võib osaliselt olla selles, et enamik selle rühma mehi oli lindistamise ajal joobes ning ei suutnud oma kõnele märkimisväärselt tähelepanu pöörata. Kuid ka siin eristuvad liikuvamad isikud vähe-*se ning*'i kasutustega. EA on sündinud Pärnus (ema oli Manijast) ja tegeleb siamaani kõikide elektririistade, isegi raadiote ja makkide remondiga ning vastutab saarel elektri ja telefoni eest. Peale selle esindab ta Manijat Saarte Kogus. Eluaegsed saareelanikud ja kalurid kasutavad hoopis rohkem murdelisi sidendeid. Selgelt eristub *ning*'i vähe-*se* kasutusega ka ES, kes on käinud sõjaväes, praegu aga on invaliid ja merel ei käi. Sidesõnade kasutus tundub eelkõige kajastavat kõnelejate biograafiat ning orientatsiooni. Aga ka põlvkondlikud tendentsid on suhteliselt selged – *ja* on levimas, *ning* taandumas.

Kuid nagu vanemas põlvkonnas, nii on ka nooremas soolised erinevused väga selged: naised kasutavad 100%-liselt ühiskeelset sidendit, mehed aga rohkesti murdelist. Kõik selle rühma esindajad on käinud Pootsi koolis, mõned ka kaugemal õppimas, kuid erinevalt naistest on noorte meeste ja poiste tulevikuplaanid seotud saarega. Õdedepaar KN ja KI on linnaelust lausa vaimustuses. Nad ei kannan näiteks mitte kihnu seelikut, nagu saarel tavaks, vaid teksaseid koos plekk- ja plastmassehetega. Kõik nooremad naised on kas mandril kutsekoolis käinud või kavatsevad sinna minna. Vähemalt üks kavatseb lisaks pärast õmbluskooli lõpetamist kindlasti Pärnusse elama jääda. Seega kajastub ka meeste ja naiste erinev elusuunitlus *ja* ja *ning*'i vahelises valikus.

Sidesõnade erinev kasutus on põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.009 (ANOVA), kusjuures suurim erinevus on vanema põlvkonna informantide ja keskmise põlvkonna naiste vahel.

EITUS

Süntaktilistest tunnustest vaadeldi uurimuses eitust. Eitusparadigma on Manijas väga rikas. Nagu Kihnu murrakus üldine, võib seda väljendada kas eituserbi vormidega (*ei* olevikus, minevikus eitusmorfeem *-s*, mis liitub vahetult öeldisverbi tüvele), eituspartikliga *mitte/ mte*, kontaminatsiooniliste vormidega *põle/põlõ*, *ega*, keeldsõnaga *ää*, indefiniitpronoomenitega *keegi* (*kedagid*), *ükski* ja *mingi* (*midagid*), adverbidega (nt *enam*, *ühti*), rõhutava liitega

-gi(d)/-ki(d) või nullmorfeemiga (Sang 1975: 155–162). Eitusverbi vorm *es*, mida T. Saare (1934: 53) andmetel Kihnus “ei osata tarvitada ega mäletata enam tähendustki” esines antud materjalis siiski 8 korda verbi eesasendis. Kõik variandid võivad esineda üksi, aga ka omavahel kombineerudes. Kombineerimist ei piira mingid ranged reeglid, eriti kolme või nelja eituselementi sisaldavais lauseis, mis Kihnu murrakus kohe kõrva hakkavad. Kolmekordsed eitused kõlavad näiteks nii: *‘tütrel ei põlõ ‘mitte last (LS)*, *ei põln ennemä siuksi vil’te kedagi (ML)*, *siin ei põlõ ‘ühti politseid (ES)*, *nendega põle teha kedagid mte (AP)*. Neljakordsed aga nii: *ei põle ‘mitte ‘ühti (AS)*, *põle mitte ‘hiadust ei kedagist, puha korts (ML)*, *‘mitte ‘ühti väl’lä ei lubatas (ML)*, *ei lase ollagi ‘teisi enam rahu mte (SL)*. Esineb ka viie eituselemendiga fraase: *ega siäl ‘linnas põle enam midagid tehä mte (KS)*, *nüüd ei põle siin enam ‘ükski ära uppunu enam (ES)*, *siis ei olõss presenti egä mte kedagid*. Neist näidetest on muidugi selge, et keeles ei anna kaks miinust kokku plussi, vaid ikka tugevama miinuse. Huvitav on see, et neid kauneid pikki eitusi kuuleb naistelt sagedamini kui meestelt ja vanemas põlvkonnas sagedamini kui nooremas. Nooremas põlvkonnas aga kasutavad mehed neid rohkem kui naised. Sama levikumalli nägime juba sidesõnade kasutuse analüüsis.

Et aga täpsemalt kindlaks määrata, millised eitavad konstruktsioonid on murdepärased ja millised mitte, peaksime teadma, millised süntaktilised vormid kuuluvad eesti ühiskeelde või nt Pärnumaa koineesse. Kas näiteks *‘ühti*-konstruktsioonid kuuluvad ühiskeelde: *ei oln ‘siukest ‘tühja ‘kohta ‘ühti (ML)*, *ei käü mina ‘ühti ujumas (AP)*, *aga iseennast taha ‘ühti kuulata (ML)*. Kuna keegi pole veel põhjalikult kirjeldanud ei ühiskeelega Pärnumaa koinee süntaksit, siis saame aluseks võtta vaid murdekogujate endi keeletunnetuse. Mingeid kategoorilisi piire me seega eituse puhul tõmmata ei saanud. Alljärgnevas vaatleme vaid konstruktsioone, mis täiesti kindlalt on murdelised, ning võrdleme nende esinemissagedust erinevates kõnelejate rühmades. Oletatavasti markeerivad needki sagedused kõneleja keelekasutuse murdepärasust.

Kindlalt murdepärased ja väga markantsed on Kihnu *mitte*-kasutus, *s*-eitus, tüveline eitus ja eitus ühendiga *ei pole*. *mitte/ mte*-vormi kasutatakse lauses eelistatavalt pärast öeldisverbi, kus ta järgneb vahetult, sageli ka enkliitikuna, öeldisverbi tüvele (*mia tia mte (ML)*, *rukkijahu ‘kõlba mte (MN)*, *aga rohkem taha mte*

(AP)) või öeldisverbile järgnevale *da*-infinitiivile (*viits õpp_mte* 'ei viitsi õppida' (MA), *mia mõista* 'õelda_mte' (SA), *unnaga muidu tohi püüda_mte* (VN)). *mitte/_mte* võib liituda ka adverbile (*muidu sua läbi mitte sialt* (JL), *nad sua üle kua umiku_mte* (AP)), rõhupartiklile *kua* (*kuolitamata sua kua_mte* (ML), *siis ei sua seda raha kua_mte* 'kätte' (AP)) või substantiivile, mis süntaktiliselt täidab objekti rolli (*kas on nuori tüdriku_mte* (KS), *siin siuksed naesed kes taha õlut ega* 'viina_mte' (SA)). *mitte/_mte* võib esineda ka verbi ees; sel juhul järgneb alati verbi finiiivorm (*sie mitte lähe ju* (JL), *mina_mte* *tiä Kihnu kieles* (SA), *käed na* 'aiged et käega_mte sua' (SL)). Vaid ühel korral, ilmselt ekspressiivsuse saavutamiseks, järgneb eituspartiklile *mitte* substantiiv aluse rollis: *üks* 'kietis' *valmis, et_mte poisid tiä* (SA). Neis lausungeis, kus *mitte* eelnes verbile, seisis ta valdavalt 1. isiku asesõna järel (13 juhul 21st): *mina_mte* *tia mis* 'asja neil oln' (AP), *miä_mte* *lähe* 'kaugemale' (NA), *mia_mte* *karda* (SA). Niisiis kasutatakse *mitte*-vorme nii verbide kui substantiivide eitamiseks.

mitte/_mte võib aga ka kombineeruda teiste eituselementidega. Näiteks: *kaluriks* 'võeta' *nuori kua enam_mte* (JM), *vilja omale enam* 'antud_mte' (ML), *taha enam* 'tulla' 'kiegi_mte' (SE), *ega seda ... jõua ju* 'osta_mte' (AP), *tunnegi_mte* *te madarat?* (SA), *tia mitte kedagid* (AU). Kõik need kombinatsioonid (*mitte* + *enam*, *mitte* + *enam* + pronoomen, *mitte* + *-ki*, *mitte* + pronoomen ja nende kombinatsioonid *ega*'ga) on lühiduse mõttes tabelis 2 kokku arvestatud lahtris "mitte" Kirjakeelseid vastandava koordineerimise juhte (*mitte ... vaid*) materjalis ei esinenud.

mitte/_mte kombineerub murdepäraselt veel *ei*'ga ja *pole*'ga: *mia ei tahtn minna mitte* (SL), *ei* 'siukest_mte' *ole kusagil oln* (AU), *siin põlnd läbi* 'käimise' 'kohta' 'mitte' (HK), *lihtsalt põle vaja läin_mte* (EA). Need omakorda võivad esineda fraasis koos teiste eituselementidega: *põle_mte* *ädä kedagid* (AL), *ei tule_mte* 'vällä kusagilt' (AP), *sial naisterahvast* 'ühti' *põle_mte* (SE), *sie enam ei jõudn_mte* (TN), *põlegi_mte* 'juttu' (SE), *põle_mte* *enam* 'hül'gesi (AU). Vastavad kombinatsioonid (*ei mitte* ja *pole mitte* + *enam*, *-ki*, *ühti*, pronoomen, *ega*) on tabelis 2 arvestatud lahtrites "pole mitte" ja "ei mitte". Välja on jäetud kirjakeelsed erieitust väljendavad konstruktsioonid: *Kihnus ei ole_mte* *kusagil* (AP),

mitte midagid ei sua aru (NA), aga ka ühiskeelsena tundunud *praegu minu teada küll mitte* (EA), *mitte ei tia üelda* (TN).

Huvitav murdepärane eitusviis Kihnu murrakus on ühend *ei pole*: *mia ei põle näin* (LS), *nied ei põle siärepaelad* (MN), *ei põle käin* (VN). Kõik fraasid, kus *ei* ja *pole* esinesid teineteise kõrval, on kokku arvestatud lahtrisse “*ei pole*” Siia on lisatud ka sellised konstruktsioonid, kus esines veel mõni eituselement lisaks, nt *ei põle minul ühti neid nimesid* (PL), *ei põle siin kiägi käin* (HK).

s-eitus esineb lause ainsa eituselemendina väga harva, meie materjalis ainult kolmel korral, nt *kas said kala või suas* (NA). *es* kui vanem variant esines neljal korral: *no mte korraga es tuln aga* (ES), *tānavu uasta es olõ pailu lapsi sial* (ML). Kombinatsioonis teiste eituselementidega esineb *-s* sagedamini: *tias ju kua mte mis viga on* (AP), *siis julgekski enam surnuaia juurest läbi tulla* (SE), *meil lähes ühti kurjaks käe* (ML), *ullemat orja aega mte olõss kui siin kolhoosi akatuses* (SA), *ega lapsi lubatas ülsse mere piale alla kaheksateis kümne uasta* (ML) jne. Kõik *s*-eituse esinemise juhud on kokku arvestatud lahtris “*-s ja es*”

Tüveline eitus esines Manija materjalides isikulise tegumoe olevikus (nt *mia riäki tiä* (SL)) ja umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikus (nt *taheta inimese käest ju piima vasta võtta* (SA)). Tüvelist eitust esines vaid 8 korda. Seevastu võib Manijas eitada puhta verbitüve ja eitava pronoomeniga (*sua minna kusagile* (AP), *taha siia tulla kiegi* (MN)), verbitüve ja *ki*-liitega nii verbi kui substantiivi lõpus (*mäletagid seda aega* (HK), *need mul tule mieldegi* (LL)), verbitüve ja sõnadega *enam*, *ühti* (*aga iseennast taha ühti kuulata* (ML), *nüüd enam taha neid kuulda enam* (RL)). Viimased võivad omavahel kombineeruda (nt *taha enam raadiosse laulda ühti* (ML)) ja need juhud on arvestatud lahtris “*enam*” Ka pronoomeniline eitus ja *ki*-eitus võivad kombineeruda sõnaga *enam*, kuid need juhud on arvesse võetud vastavalt lahtris “*Pronoomen*” ja “*-ki*”

Tabel 2 annab ülevaate kõigi kirjeldatud murdelistest vormide esinemisest eri vanuses ja eri soost kõnelejate hulgas. Murdepärased vormid on naiste kõnes taandumas, aga meeste hulgas hoopis esile tõusmas. Noored naised on kas murraku üldse ära unustanud või ei taha seda enam kasutada, eriti võõrastega kõneldes.

MITMUSE OSASTAV

Morfoloogilistest variaablitest tegeldi mitmuse osastavaga, millel Kihnu murrakus on rikkalikult moodustusvõimalusi. Osaliselt sarnanevad murdelised vormid ühiskeele (kirjakeele) vormidega, nt sellised häälikuseaduslikud vormid nagu *kalu*, *aegu* ja *jäl'gi* või analoogiaarendud *pakse* ja *jutte*. Neid pole murde assimileerumise seisukohalt huvitav vaadelda. Manijalaste kõnes leidub aga ka ühiskeelest selgelt eristuvaid murdepäraseid vorme. Esiteks *a*-partitiiv (*'jakka*, *'mut'ta*, *'võrka*, *'rot'ta*, *'kas'ka*, kolmesilbistest *tüdrika*), mis esineb *i*-, *u*- ja *e*-tüvedes ning on peale läänemurde levinud ka põhjaeesti murdealal, eelkõige keskmurdes. Ühel korral esines partitiiv *'var sa*. Teiseks *u*-partitiiv, mis murdepärasena esineb kolmesilbilistes tüvedes (*angerju*, *kaabaku*, *vaariku*, *kopiku*) ja ilmselt analoogiamoodustistes *'kindu*, *'lambu*, *'pastlu*, *'vardu*, *'võeru*, *'luomu*, *'kõrtu*. Kolmandaks esineb Manijas nagu saarte, lääne- ja kirderannikumurdeski 2-silbiliste sõnade analoogial *i*-partitiiv 2- ja 3-silbilistes sõnades (*'kartuli*, *vanemi*, *kollasi*, *jänesi*, *'elmesi*, *riidi*, *'õuni*, *'kärpsi*). Neljandaks esineb Manijas *a*-tüvelistes sõnades *e*-partitiiv (*'sukke*, *'karve*). Viimasena võiks veel arvesse võtta murdepärase, kuid ilmselt ka ühiskeeles tavalise *si*-partitiivi: *üesi*, *kivisi*, *'sokisi*, *plikasi*, *'koisi*, *pattisi*. *si*-lõpp esineb ka näiteks vormides, nagu *põlvikusi*, *'kombesi*, *kalurisi*, kus kirjakeeles pole *sid*-lõpp üldse võimalik. Ilmselt pole need vormid ka ühiskeeles kuigi levinud. Tabelis 3a on ära toodud nende murdepärase vormide esinemus eri põlvkondades sugude kaupa.

Teiselt poolt on ka huvitav vaadata, kuivõrd tuleb Manija inimeste kõnesse selgelt ühiskeelseid (või kirjakeelseid) vorme. Nagu öeldud, ei pruugi muidugi saareelanike kõnepruuk assimileeruda ühiskeelega, vaid näiteks hoopis Pärnumaa koineega, kus esineb juba rohkem ka kirjakeelseid vorme. Siinses analüüsis valisime aga assimilatsiooni jälgimisel aluseks kirjakeele. See oli kõige lihtsam väljapääs, kuna kirjakeele normid on teada. Kirjakeelseteks on arvestatud sellised partitiivivormid, mida nn vanas õiges Kihnu murrakus ei esinenud (Must 1994).

Manijas kasutatakse kirjakeelset *id*-partitiivi (*'lambaid*, *'kindaid*, *kalureid*, *umalaid*), *sid*-partitiivi (*sigasid*, *'mut'tisid*, *'viitasid*, *niitusid*, ja *e*-partitiivi *i*-tüvelistest sõnadest (*'vil'te*, *sokke*, *'vil'me*, *'värve*). Kirjakeelsete vormide hulk keelejuhtide kõnes näitab seda, kuivõrd on murdekeelsed vormid asendunud

ühiskeele omadega. Lisaks on Kihnu murrakul ja kirjakeelel veel hulk algselt ühiseid vorme. Kirjakeelsete vormide esinemas on näha tabelis 3b.

Mitmuse osastava kasutus annab juba ootuspärase ja jällegi selge tulemuse. Murdepärase ja kirjakeelsete vormide esinemas on seotud kõneleja vanusega: murdekeelseid vorme esineb kõige rohkem vanemate inimeste kõnes ja kõige vähem noorema põlvkonna kõnes, samas kui kirjakeelseid vorme esineb kõige rohkem noorte ja kõige vähem vanimate keelejuhtide kõnes. Kokku kuuleb murdekeelseid vorme ligi kaks korda sagedamini kui kindlalt kirjakeelseid vorme.

Eriti huvitavad on soolised erinevused. Kui noored tüdrukud kasutavad valdavalt kirjakeelseid vorme, siis meeste hulgas paistavad need põlvkond põlvkonna järel hoopis kaduvat. Samas kasutavad poisid murdepäraseid vorme rohkem kui nende vanaisad. Selles on jällegi aimata kohaliku prestiiži mõju. Ilmselt tunnetavad poisid end rohkem saarele kuuluvana kui tüdrukud ja markeerivad seda ka oma kõnes. Terve eesti keeleühiskonna tasandil võib seda kirjeldada kui keelelist eristumist. On siiski veel üks võimalus, nimelt et poisid kuuluvad esialgu veel naiste kõneühiskonda, kuna naised on ju lastega kodus. Naiste keskmise põlvkonna murdepärasus ületab noorimate meeste oma. Meie informandid aga käisid juba väljas meestetöödel, merel ja heinamaal. Rühma vanemad esindajad (VN, AU, VS, KS) kuulusid täieõiguslike liikmetena täismeele seltskonda. Pealegi ei toonud AL, AN ja OE kuuldavale ühtki selgelt murde- ega kirjakeelepärast mitmuse osastava vormi. Seepärast usume, et saadud tulemused peegeldavad soo- ja saareidentiteedi tugevust just nooremate meeste hulgas. Keelekogemus on noorematel meestel ja naistel suhteliselt sarnane – KS on lõpetanud Paide kutsekooli, VS on elanud mandril.

Murdeliste osastavavormide kasutuserinevus oli põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.012. Veelgi erinevam oli kirjakeelsete vormide esinemas, $p < 0.002$ (ANOVA), kusjuures statistiliselt on suurim vahe keskmise ja noorema põlvkonna vahel.

DIFTONGISTUMINE

Fonoloogia alalt vaadeldi diftongistumist ja vokaalharmooniat. Diftongistumine on hilisareng ja Kihnu murrakule väga iseloomulik. Sellegipoolest on raske määratleda, kuivõrd üldine diftongis-

tumine on olnud. Näiteks on Mari Must (1994) loengutes väitnud, et pikk *a* võib olla Kihnus sõnuti säilinud. Nii võime küll diftongistunud vorme murdepärastena vaadelda, kuid ei saa otsustada, kas praegu pikavokaalilistena esinevad vormid on kunagi olnud diftongilised. Sageli esineb siiski täpselt samadest sõnadest nii pikavokaalilisi kui diftongistunud vorme ja selguse mõttes on siinkohal murdepäraseks arvestatud vaid diftongistunud vormid.

Pikad madalad vokaalid on Kihnu murrakus üldiselt diftongistunud (*mua*, *kua*, *suab*, *ˈuatama*, *ˈsuärˈ puadiga*, *piä*, *ˈriäki*, *ˈpiäle*), kusjuures diftongi esikomponent võib olla väga lühike (*ˈuastane*, *ˈeinamua*, *ˈsuadi*). *iä* asemel võib tänapäeval kuulda ka *ia*-d. Diftongistunud on ka keskkõrged vokaalid: *nuored*, *luomad*, *kuõlilaps*, *ˈPuotsist*; *viel*, *ˈkiegi*, *riede*, *tieb*; *võerad*, *võerastel*. *öö* võib lisaks diftongistumisele *üe*-ks või *üö*-ks olla ka triftongistunud (*ˈtüesse*, *ˈüese*, *tüö*, *ˈsüöedud*). Pikad kõrged vokaalid on üldiselt säilinud. Diftongilisi vorme võib teatud sõnades siiski esineda. Eelkõige *uus*-tüübis: *kuie*, *uie*, aga ka sõnades *nüid*, *püik*, *üiame*.

Tabelis 4 on ära toodud diftongistumise tulemused eri vanustes naistel ja meestel pikkade vokaalide kaupa, st pole eristatud, kas diftong on täpselt *ua*, *uä* või *oa*, *uõ* või *uo*, *üe* või *üö*. Murdeliste häälduste hulka on loetud ka üksikud *üöe*-triftongid. Diftongistunud *ää* puhul on välja jäetud vormid, mis ka kirjakeeles on diftongilised (*hea*, *pea*, *seal*, *peal*). Võib öelda vaid, et nende kõige tavalisem hääldus on *ia*-line, ka vanematel keelejuhtidel. Siinkohal tuleb ka silmas pidada, et mitte kõik ülejäänud vokaalid pole päris kirjakeelsed. Näiteks esines Manijas ka pikkade vokaalide lühenemist (nt *koruke*, *einama*).

Tabelist 4 on näha juba tuttavad tendentsid. Erinevalt ülalkirjeldatud tulemustest on siin nooremate meeste murdelisus keskmise põlvkonna omast madalam. Aga ikkagi ületab see nooremate naiste oma. Vanema põlvkonna mehed tunduvad olevat diftongeerumise osas murdepärasemad kui varem kirjeldatud variaablite puhul, kuid vanemast põlvkonnast on uurimuse selles osas kuulatud vaid TNi, kes juhtus omaelaliste hulgas olema kõige murdepärasem. (See on ka ainus kord, kus põlvkonda kuulub vaid üks keelejuht. Ülejäänud juhtudel on neid alati vähemalt kolm, tavaliselt veelgi rohkem.)

Huvitav on ka märkida, et pika vokaali/diftongi esinemissageduse ja murdepärasuse vahel paistab valitsevat seos: mida harvemini esinev vokaal/diftong, seda murdepärasem.

Diftongistumine oli põlvkondade ja sugude lõikes tähenduslik nivool 0.01 (ANOVA), kuid vanus mängis siin tunduvalt tähtsamat rolli kui sugu.

VOKAALHARMOONIA

Vastandina diftongistumisele pole vokaalharmoonia puhul muidugi tegemist uusarenguga. Siin võiks murraku assimileerumise korral oodata nähtuse hääbumist nooremates põlvkondades. Meil ei õnnestunud aga näha mingit reeglipärast seost vokaalharmoonia esinemise ja kõneleja vanuse ja soo vahel. Vanimal kõnelejal oli see küll järjekindel, teistel tundus sõltuvat olukorrast ja vastaskõnelejast. Kõige üldisemalt esines veel *ü*-harmooniat (*sügüse*, *‘tökkü*, *‘pestüd*), *ä*- ja *õ*-harmoonia järjekindlus varieerus isikuti (*metsäst*, *sepä*, *egä*, aga *elasid*, *ära*, *tütar*; *suurõm*, *Manõja*, *‘õudnõ*, aga *muster*, *‘lõhe*, *vahel*). *ö*-harmooniat ei esinenud potentsiaalseltki, st seesuguseid sõnu lindistustes ei esinenud. Mõnel puhul ei ulatunud vokaalharmoonia teisest silbist kaugemale: *talvõle*, *mõnõle*. “Ülepingutamist” kuulus vaid sõnas *ülõ*, mis on ilmselt tingitud *l*-i tugevast velariseeritusest. Sageli on vokaalharmoonia kadunud pärisnimedes (*Täku laidus* ‘Täkulaiul’ *Justamen’t* (ansambel)) ja ka suhteliselt uutes sõnades, nagu *apteegist*.

KOKKUVÕTE

Manija saarel on Kihnu murrak üsna hästi säilinud, eriti vanemate ja keskealiste naiste kõnes, kelle suhtlusring on piirdunud põhiliselt Manija ja Kihnuga. Kuigi Manija on olnud muust maailmast suhteliselt eraldatud, on siingi tänapäeval näha muutusi murde assimileerumise suunas. Muutuste taganttõukajaks on eelkõige noored naised, kes saarelt ära tahavad kolida ja mandril elatist teenima hakata. Suurem osa nooremast põlvkonnast ongi juba saarelt lahkunud. Võrreldes Kihnuga on Manijal võib-olla olnud mandriga rohkem kontakte nõukogude ajal, kui Manija naised kolhoosis tööl käisid. Praegu aga sõidavad ohtrad paaditäied mandrikülalisi Manijast mööda Kihnu. Niisiis ei pruugi Manija geograafiline lähedus mandriga murde assimileerumisel suurt rolli mängida,

Manijat ja mandrit lahutav veeriba on reaalsuses osutunud suuremaks suhtlustõkkeks kui mitmed kilomeetrid veeteed Kihnu.

Manija keele uurimusest selgus, et lahus hoitud soorollid saarel kajastuvad ka sealsete inimeste keeles. Noored mehed, kes seostavad oma tulevikku Manija ja kalurikutsega, on oma keeles alalhoidlikumad kui samaealised tüdrukud. Just nooremate meeste keelekasutusest lähtub murdekeele säilimine selle ja järgnevate aastakümnete jooksul Manijal. Samas on ka eluloolised seigad keele säilitamisel olulised, manijalaste keel kajastab nõtkelt isiklikku biograafiat.

Kõikide murdejoonte esinemus on põlvkonniti tähenduslikult erinev nivool 0.000 (chi-ruut). Murdejoonte esinemismustrite vahel statistiliselt tähenduslikke erinevusi ei ole.

Keele struktuuri seisukohalt vaadates tundub, et rohkem teadvustatud keeleosad on muutustele vastuvõtlikumad. Tabelist 5 selgub, et diftongistumist on säilinud suhteliselt rohkem kui näiteks *ning*'i. Eituse puhul pole käesolevas uurimuses tõmmatud selget piiri murdeliste ja mittemurdeliste konstruktsioonide vahele, arvesse on võetud ainult teatud osa kindlalt murdelisi eitusi. Sellepärast ei ole siinkohal päris korrektne võrrelda eituse murdelisust teiste variaablitega. Aga sellegipoolest tundub, et sõnavara ja süntaks muutuvad kiiremini kui morfoloogia ja eriti fonoloogia, mida on raskem teadlikult kontrollida. Ka on teadvustatud keelejoontega kergem manipuleerida, kui vestluses peaks olema vaja kohanduda mõne teise keelevariandi kõnelejaga, näiteks keelekogujaga.

Märkus. Keelemuutuse dünaamika paremaks jälgimiseks on keelejuhtide põlvkondadesse jagamisel arvestatud seda, et meeste vanemas põlvkonnas oleks vähemalt 3 informant. Seega hõlmavad keskmise põlvkonna sünniaastad ainult 20, vanimal põlvkonnal 30 ja noorimal 26 aastat.

Tabel 1. Sidesõnade esinemus Manija keelejuhtidel.

Keele-juht	Sünniaasta	ja	ning	ning (%)	Sugu	ning (%)	Põlvkond	ning (%)
TA	1902	3	12	80	N	59	vanem	52
LS	1908	2	20	91				
ML	1916	90	166	65				
RL	1921	61	27	31				
AP	1926	34	40	54				
HK	1930	11	19	63	M	7		
JM	1925	15	2	12				
NK	1931	32	0	0				
TN	1931	22	3	12	N	51	keskmine	48
SA	1932	12	44	79				
MN	1933	133	24	15				
VA	1938	7	33	83				
SL	1939	34	80	70				
LL	1941	81	5	6				
SE	1945	6	102	94	M	42		
EA	1935	50	5	9				
MA	1935	23	0	0				
PL	1938	35	17	33				
NA	1943	20	79	80				
JL	1944	8	18	69				
ES	1946	61	21	26	N	0	noorem	33
AS	1951	1	6	86				
EN	1957	58	0	0				
KN	1976	2	0	0				
KI	1977	13	0	0	M	55		
EL	1983	7	0	0				
VN	1958	4	9	69				
AU	1963	13	42	76				
VS	1976	1	1	50				
KS	1977	8	11	58				
AL	1977	7	9	56				
AN	1981	3	1	25				
OE	1981	0	0	0				
OL	1982	27	4	13				

Tabel 2. Murdelised eitused Manija elanike kõnes.

	Põlvkond	Sugu	Eitusi kokku	Murdelised eitused												Kokku		%	% põlvkonnas
				mitte	pole mitte	ei mitte	ei pole	-s	es	Tüvi	Pron	-ki	enam	ihti					
Vanem	N	459	29	23	25	24	61	4	1	8	6	5	1	187	41	35			
	M	129	1	5	3	0	2	0	0	2	1	4	0	18	14				
Keskmine	N	489	29	24	39	28	33	1	3	6	3	1	0	167	34	25			
	M	435	11	10	13	17	8	3	1	0	1	2	0	66	15				
Noorem	N	64	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	18			
	M	241	10	7	10	16	8	0	2	2	1	0	0	56	23				
K		1817	80	69	90	85	112	8	7	18	12	12	1	494					

Tabel 3a. Mitmuse osastav Manija elanikel. Murdevormid.

Põlvkond	Sugu	Vorme kokku	Murdelised mitmuse osastava vormid							Murdevormide % põlvkonnas
			-a	-u	-e	-i	-si	Kokku	%	
Vanem	N	146	14	20	0	11	22	67	46	41
	M	31	0	0	0	1	5	6	19	
Keskmine	N	184	7	7	0	10	36	60	33	31
	M	81	6	6	1	4	5	22	27	
Noorem	N	34	0	0	0	0	2	2	6	17
	M	87	4	1	0	3	11	19	22	

Tabel 3b. Mitmuse osastav Manija elanikel. Kirjakeelsed vormid.

Põlvkond	Sugu	Vorme kokku	Kirjakeelsed mitmuse osastava vormid					Kirjak. vormide % põlvkonnas
			-id	-sid	-e	Kokku	%	
Vanem	N	146	0	3	7	10	7	11
	M	31	5	0	5	10	32	
Keskmine	N	184	15	0	14	29	16	17
	M	81	8	0	7	15	19	
Noorem	N	34	4	3	7	14	41	20
	M	87	4	1	5	10	11	

Tabel 4. Diftongistumine Manija elanikel.

Põlvkond	Dift (%)	Su-gu	Dift (%)	Vokaalide/diftongide kaupa (%)					
				aa/ua, oa,uä	ee/ie	oo/uo, uõ	öö/üö, üe	ää/iä, ia	õõ/õe
Vanem	73	N	80	77	80	79	93	90	100
		M	47	38	43	52	50	83	100
Keskmine	62	N	69	61	67	65	94	87	92
		M	47	39	57	44	39	50	75
Noorem	33	N	31	21	23	46	18	33	100
		M	35	27	33	45	38	50	0
Esinemusi kokku	2465			981	604	518	179	174	39
Dift (%)	61			55	59	59	67	77	87

Tabel 5. Murdejoonte osakaal põlvkondade lõikes.

Põlv-kond	Diftongistumine			Mitmuse osastav			Eitus			Sidesõnad		
	Mur-del.	Kok-ku	%	Mur-del.	Kok-ku	%	Mur-del.	Kok-ku	%	Mur-del.	Kok-ku	%
V	585	798	73	73	177	41	205	588	30	289	559	52
K	778	1258	62	82	265	31	233	924	28	434	905	48
N	146	440	33	21	121	17	56	305	18	68	204	33
Kokku	1509	2496	60	176	563	31	494	1817	27	791	1668	47

KIRJANDUS

- Malmberg, A. & Nordberg, B. 1994**, Language Use in Rural and Urban Settings. – B. Nordberg (ed.), *The Sociolinguistics of Urbanization: The Case of Nordic Countries*, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Milroy, J. 1992**, *Language Variation and Change. On the Historical Sociolinguistics of English*, Oxford UK, Cambridge USA, Blackwell.
- Must, M. 1994**, *Loengud Kihnu murrakust. Käsikiri*.
- Saar, T. 1934**, *Ülevaade Kihnu verbist. Käsikiri EKI murdesektoris (KT 184)*.
- Sang, J. 1975**, *Eitus Kihnu murrakus. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 155–162*.
- Trudgill, P. 1986**, *Dialects in Contact*. Oxford, New York, Basil Blackwell.

EESTI KEELE SOTSIOPERIOODID. ÜLDPILT

Tiit Hennoste

1. SISSEJUHATUS

Käesolev artikkel annab deskriptiivse ülevaate eesti ala keeleelu sotsiaalperioodidest. Artikli esimeses osas esitame sotsioperioodide aluseks olevad tunnused ning mõned lisaseletused nende juurde. Järgnevates osades iseloomustame lühidalt iga sotsioperioodi.

Artikli aluseks on 1996. aasta Emakeele Seltsi J. V Veski päeval peetud ettekanne, mida on täiendatud ja täpsustatud.

2. KEELELISTE SOTSIOPERIOODIDE PÕHITUNNUSED

Eesti keeleajaloo sotsioperioodideks jaotamise eelduseks on lihtne põhimõte: eri aegadel eksisteerivad ühiskonnas erinevad keelesituatsioonid, milles funktsioneerivad erinevad allkeeled, mida kannavad erinevad sotsiaalsed kihid ning millel on erinevad sotsiaalsed funktsioonid.

Seega huvitavad meid sotsioperioodide eristamisel eri allkeeled, erinevad sotsiaalsed kihid, keelte erinevad sotsiaalsed funktsioonid ja nendega seotud keelelised registrid.

Käesolevas artiklis tegeleme ainult põhiliste, suurte perioodide / kihtide / registritega Eesti aladel on vähemalt alates 13. sajandist pidevalt elanud mitmekeelne elanikkond. Selle saab jagada kahte rühma: põhirahvad ja põhikeeled ning pisiminoriteedid ja kõrvalkeeled. Põhikeelteks on olnud eesti, saksa, rootsi, vene ja ladina keelde. Pisikeeled jäävad sellest arutlusest välja. Need kollektiivid on elanud kas eraldi kogukondadena ja mõjutanud ainult lähinaabreid (nagu rannarootslased) või kõnelnud ise suuremaid keeli (nagu nõukogude aja paljud eri rahvused vene keelt).

Teiseks, kuna Eestimaal on elanud pikka aega koos mitmeid eri rahvaid, siis on oluline ka teiste keelte oskus ja kasutus, eelkõige saksaeeesti allkeele kasutus.

Kuna eri aegadel on eri keeled ja rahvad olnud ühiskonnas juhtival positsioonil, siis on meile oluline jaotus juhtiv keel / muud keeled.

Eri keeled jagunevad seesmiselt allkeelteks. Neid on mitut tüüpi. Meile on olulised kohamurded ja registrid (situatiivselt määratud erinevate funktsioonidega allkeeled, vt nt Montgomery 1995). Eelkõige huvitab meid eesti keele registrijaotus, muudest keeltest puudutame põgusalt ainult saksa keele registreid Eestimaal. Eesti keele registrijaotuse loomiseks on olulised järgmised jaotusalused:

- ♦ suuline / poolkirjalik / kirjalik kasutus;
- ♦ avalik / argine kasutus;
- ♦ vaimulik / ilmalik kasutus;
- ♦ tarbekasutus / kirjanduskasutus;
- ♦ spontaanne / redigeeritud kasutus.

Muud, eelkõige kitsamad jaotused (dialog / monoloog, eriregistrid) meid siinkohal ei huvita.

Territoriaalne jaotus on meile väheoluline. Tähtsad on ainult murderühmad ja põhimurded, mis võivad olla keelesituatsioonis erineva sotsiaalse staatusega. Teiseks on oluline eristada linna- ja maamurdeid. Saksa keele jaoks on meile oluline murdejaotus alamsaksa-ülemsaksa keel, mis on seostunud avaliku elu ja argielu keelekasutusega.

Eelnevat arvesse võttes saame tuua välja järgmised eesti keele sotsiosituatsioonide / sotsioperioodide põhitunnused:

- ♦ juhtkeel või põhikeel Eesti ühiskonnas antud perioodil (eesti, saksa, vene);
- ♦ teised olulised keeled Eesti ühiskonnas antud perioodil (eesti, saksa, vene, ladina, rootsi);
- ♦ eesti keele eri registrite olemasolu ja kasutus. Siin on olulised kolm registrijaotust:
 - ♦ vaimulik / ilmalik;
 - ♦ suuline / poolkirjalik / kirjalik;
 - ♦ avalik / argine.
- ♦ territoriaalne keeleline jaotus:
 - ♦ kohamurded;
 - ♦ maa- ja linnamurded.
- ♦ eeltoodud keelte kasutajad. Siin on tähtis ainult üks jaotus:
 - ♦ sakslaste eesti / eestlaste eesti keel.

Muid võimalikke situatiivseid tunnuseid pole käesolevas üsna jämedas periodiseeringus arvesse võetud.

Lisaks eeltoodud alustele on periodiseerimisel olulised olnud mitmed teoreetilised postulaadid.

Esiteks, piirid keele sotsioperioodide vahel on mõnikord järsud (sõjad, revolutsioonid jms), enamasti aga laugjad. Perioodid on seega tsentri-perifeeria põhimõttel esitatavad. Perioodide servadele on omased pikad üleminekuajastud, kui situatsioon muutub tühnushaaval.

Teiseks, siinkirjutajale on olnud oluliseks metafooriks avaneva veekraani metafoor. Selle põhjal tuleb meil lahus hoida tilkumisperioodid ja voolamisperioodid. Esimene neist on tavaliselt üksikute tekstide periood ja teine on pideva tekstivoo periood. Keelelised uuememisprotsessid paistavad kulgevat enamasti ühe ja sama mudeli järgi. Alguses on aeglane muutumine, mis ühel hetkel viib kiire pöördeni. Seega on tegu üleminekuga tilkadelt pidevale voole. Allkeele või registri väljakujunemine algab vaikselt tilkade perioodil ja ta kujuneb tegelikult välja pideva voo perioodil või üleminekuajal (loomulikult muutub allkeel ka hiljem).

Oluline on vahe mingi allkeele aktiivsete ja passiivsete kandjate vahel. Allkeelt kujundavad aktiivsed kandjad, kuid nad võivad arvestada passiivseid kasutajaid. Aktiivsed allkeele või registri kandjad on need, kes toodavad vastava allkeele tekste, passiivsed kandjad on tekstide vastuvõtjad (sellega pole tahetud väita, et nt lugemine on passiivne protsess). Lisaks neile on situatsioonis võimalikud ka muude keeleliste rollide täitjad, kuid neid me siin ei vaja (vt nende kohta Goffmann 1981).

Oluline on vahe registri väljakujunemise ja väljakujundamise vahel. Esimene on ebatäpne protsess, mis lähtub funktsionaalsusest (ülesannetest, mida keel täidab ühiskonnas), ja teine teadus- ja süstemaatiline protsess, mis lähtub eesmärkidest (teadus- ja funktsioonidest) ja ideaalidest.

Samuti on vahe selle vahel, kas allkeelt tunnustatakse omade reeglite ja omade funktsioonidega allkeelena või peetakse teda mingi teise allkeele vigaseks või ebakorrektses variandiks (nagu nt 17. sajandi eesti murded sakslaste jaoks või eesti argikeel nõukogude ajal).

Eri allkeeli hinnatakse ühiskonnas erinevalt. See tekitab hierarhiad. Eri ühiskonnarühmade jaoks võivad aga hierarhiad olla erinevad. Tavaliselt tehakse sotsiolingvistikas hierarhiad, arvestades ühiskonnakihtide hierarhiaid (aadel–talupoeg, kapitalist–tööli-

ne) ning eri allkeelte ühiskondlikke funktsioone (avalik funktsioon on kõrgem kui argine, kirjakeel kõrgem kui murre või argikeel, võimukeel kõrgem kui vaimukeel, infokeel kõrgem kui suhtluskeel, institutsionaalne keel kõrgem kui erasuhtluse keel jne). Meile on oluline teha vahet ametliku / riikliku ja rühmasisese hierarhia vahel, kuna eesti keele ajaloos on need mõnikord erinevad olnud (nt ametlik hierarhia 19. sajandi lõpus, mille tipus oli vene keel ja eesti ning saksa keelekollektiivide sisemised hierarhiad, mille tipus ei olnud vene keel).

3. EESTI KEELE SOTSIOPERIOODID

Eesti ala keelelise sotsioajaloo võib jaotada üheksasse perioodi. Need on järgmised:

1. Kuni 13. sajandini
2. 13.–16. sajandini
3. 16/17 sajandist kuni 18. sajandi alguseni
4. 18. sajandi algusest kuni 1860. aastateni
5. 1860.–70. aastad
6. 1880. aastatest kuni aastateni 1914/20
7. Aastad 1914/20 – 1940/44
8. Aastatest 1940/44 kuni 1980. aastate lõpuni
9. 1980. aastate lõpust alates

Nende perioodide sees võime omakorda eristada allperioode. Viimaseid me käesolevas artiklis ei käsitle. Üksnes mõnel olulisel juhul viitame võimalikele perioodisistele rajajoontele.

3.1. Esimene periood: kuni 13. sajandini

Eesti keele 1. sotsioperiood kestab umbes meie ajaarvamise algusest kuni 13. sajandi alguseni. Selle algusaeg on üsna tinglik. Oluliseks määrajaks on see, et umbes sellesse aega paigutavad mitmed uurijad eesti murrete väljakujunemise aja. Perioodi lõpuks on saksa, rootsi ja taani vallutused ja eesti ala langemine lõpuks sakslaste ülemvõimu alla 13. sajandi alguses.

Sel perioodil on eesti alal keskseteks ja ilmselt ainsateks elanikeks eestlased (kuigi see termin pole tolle aja kohta päris korrektne) ning keskseteks ja ainsateks keelteks eesti suulised murded. Need murded on jaotatavad kolme murderühma: kirderühm, põhjarühm ja lõunarühm, mis omavahel küllalt palju erinesid. Kõik

rühmad jagunesid ilmselt ka seesmiselt territoriaalseteks alamur-reteks (vt Raun, Saareste 1965).

Meile on oluline see, et murded pidid jagunema vähemalt kaheks registrirühmaks: avalikud registrid ja argiregistrid. Avalikud registrid omakorda pidid jagunema vähemalt kaheks: profaansed ja sakraalsed registrid. Profaansed registrid omakorda olid ilmselt jaotunud kaheks: tänapäeva terminitega öeldes folkloor (laulusõnad, jutud jms) ning asjaajamine (lepingud, avalikud koosolekud jms).

Tolle aja murrete kohta pole küll mingeid keelelisi näiteid, kuid ühiskonna funktsioneerimiseks pidid registrierinevused olema olemas. Kõigi registrite puhul oli kindlasti olemas nende omane erileksika. Ja igal juhul pidid registrid erinema oma süntaksilt, mis suulises suhtluses on määratud eelkõige keelekasutuse spontaansuse ja dialoogilisuse astmega ning suhtluse erinevate põhifunktsioonidega. Kui argisuhtlus on ülivaldavalt spontaanne dialoog, siis nt religioossed tekstid ja rahvaluule on enamasti ettevalmistatud / päheõpitud monoloogid. Argisuhtluses on oluliseks eesmärgiks suhtlemine ise, asjaajamises informeerimine, religioonis ja kirjanduses aga mõjutamine (vt praeguse aja kõne ja kirja erijoonte kohta Biber 1988; Chafe 1982).

3.2. Teine periood: 13. sajandi algusest kuni 16.–17. sajandini.

Eesti keele 2. sotsioperiood kestab 13. sajandi algusest kuni 16. sajandini. Selle alguseks on alamsaksakeelsete kolonistide asumine pidevalt Eestisse ja tõusmine ülemkihiks. Perioodi lõpuks on kolm olulist ühiskonnaelu muutust, mis ka keelega seostuvad: luterliku kultuurimudeli võidulepääs, eesti ala minek Rootsi alla ja ülemsaksa keele domineerimatõus avalikus elus.

Sel perioodil on Eesti ala keskseteks keelekollektiivideks eesti- ja alamsaksakeelsed rahvad. Sealjuures on põhimõtteks, et seisus määrab keele: kõrgemad seisused on saksakeelsed ja madalamad eestikeelsed. Saksakeelseks muutuvad ka need vähesed eesti ülikupered, kes kõrgkihti tõusevad. Seega toimub eesti murrete asendis oluline muutus: neist saab tekkivas seisuseühiskonnas madalama positsiooniga sotsiolekt (seisuseühiskond püsib Eesti alal järgmised seitse sajandit ja hakkab lagunema alles 19. sajandi lõpus).

Kuna valitseb katoliku kultuur, siis on hariduse, asjaajamise ja vaimulikuks keeleks osaliselt või ainult (vulgaar)ladina keel.

Nagu mujal Euroopas on ka Eestis põhiosa rahvast kirjaoskamatut (emakeelest olenemata). Saksa ja ladina keele piires on tegu poolkirjaliku keele- ja kultuurisituatsiooniga: ühiskonnas olulised tekstid (seadused, teoloogilised traktaadid, ajaloosündmuste kroonikad jms) fikseeritakse küll kirjalikult, kuid neid loetakse suuremale osale rahvast ette (jutlused ja palved kirikus, kroonikate ettelugemine rüütliordude söömalauas, avalikud teated jne). Eestikeelne kultuur on suuline.

Sel perioodil algavad pikka aega kestvad muutused senistes eesti keele registrites. Nende muutuste taga on nii muudatused eestlaste ühiskondlikus elus kui ka keelesiseste muutuste mõju.

Kuna eesti omausund hakkab taanduma, siis hakkab koos sellega taanduma ka sakraalne osa avalikust registrist. Kuid suur hulk ajalooinfot väidab, et see taandumine on väga aeglane ja sel perioodil väike. Eestlased jäävad kogu katoliku ajaks ikkagi poolpaganateks. Eesti keele avalik-profaanse registrirühma areng läheb kahes suunas. Rahvaluuleregister kestab edasi ja saavutab just sel perioodil oma suure õitsengu (väidetavalt on just sellest ajast pärit väga suur osa rahvalaule). Asjaajamisregister hakkab ilmselt taanduma, sest sel perioodil hääbub eestlaste oma riiklik elu ning eestlased pärisorjastatakse.

Läbi kogu selle perioodi toimuvad eesti murretes alamsaksa keele mõjul nii suured muutused grammatikas ja leksikas, et tavaliselt kõneldakse enne seda vanaeesti keelest ja peale seda uuseesti keelest või seotakse just see keeleperiood eesti keele väljakujunemisega (vt nt Rätsep 1989). Nende muutuste tulemused mõjutavad erinevaid keeleregistreid erinevalt.

Meil on võimalik üsna tõekindlalt hüpoteesida, et leksikaalsed uuendused tulid sisse eelkõige argiregistrisse ning ehk ka profaansesse asjaajamiskeelde, kuid ilmselt ülivähe konservatiivsetesse rahvaluule- ning usundikeeltesse. Sama võib öelda grammatika kohta, mille uuendused mõjutasid väga vähe igasuguste vormelitega küllastatud religioosset registrit ning rahvalaulu, mille süntaksi ja osalt ka morfoloogia võimalused määrab oluliselt värsivorm. Seega just sel perioodil tekib aegamisi vahe rahvalaulukeele ja argiregistrite vahele nii leksikas kui grammatikas (vt rahvaluulekeele ülevaateid, Peegel 1974).

Väga väike osa rahvast on kaks- või kolmkeelne (saksastuvad eesti ülikud, sakslaste teenrid, mungad). Teatud osa rahvast oskab mingil määral teist keelt (linnade käsitööliskond ja mõisate tööjuhid). Ilmselt kujuneb olukord, kus kõrgemad kihid oskavad alama rahva keelt enam kui vastupidi. Ladina keelt oskavad ilmselt väga vähesed Eesti elanikud. Nagu mujalgi Euroopas on ka Eestis maa- kohad valdavalt ükskeelsed ja linnad mitmekeelsed.

3.3. Kolmas periood: 16. –17. sajandist kuni 18. sajandi alguseni

Eesti keele 3. sotsioperiood algab 16. sajandi keskpaigast / 17. sajandi algusest ja kestab kuni 18. sajandi alguseni. Selle perioodi alguspiiriks on mitu olulist kultuurimuutust.

Esiteks, valitsema pääseb luterlik kultuurimudel, mis toob kaasa eestikeelsete kirjalike tekstide tekkimise ja esmase leviku ning ahendab oluliselt ladina keele osa ühiskonnas. Teiseks, seoses Eesti ala minekuga Rootsi riigi alla tuleb saksa keele kõrvale ametlike situatsioonide keeleks rootsi keel. Kolmandaks, eesti sakslaste keeles tuleb kasutusele kaks murret: ülemsaksa keel saab laialt võttes avaliku elu registriks (asjaajamise keeleks ja vaimulikuks keeleks) ja alamsaksa murre jääb argiregistriks.

Selle perioodi lõpuks on Eesti ala minek Vene tsaaririigi koosseisu 18. sajandi alguses ja Piibli ilmumine 1739. aastal.

Läbi kogu selle perioodi jääb püsima seisuseühiskond ja kõrgema seisuse keeleks on saksa keel. Kuna avalik register on kõrgem kui argiregister, siis saab juhtiva keele staatuse ühiskonnas ülemsaksa murre. Eesti keele asend keelte hierarhias jääb endiselt kõige madalamaks (eriti hästi markeerib seda hierarhiat mõistepaar Deutsch ja Undeutsch). Rootsi keele asend sellel skaalal jääb ebamääraseks, ilmselt saksa ja eesti keele vahele.

Eesti keeles toimub sel perioodil oluline sotsiolingvistiline muutus: eesti keeles tekib ja kujuneb välja esimene kirjalik register, saksaestikeelne vaimulik register. (Ilmalikud kirjalikud registrid jäävad sel perioodil välja kujunemata, üksnes väga vähe levinud üksiktekstide tasemele, nagu 17. sajandi juhuluule ja mõned sõjaväemäärustikud.)

Vaimulikke registreid loovad ja kasutavad aktiivselt ainult saksa pastoriid. Muudele ühiskonnakihtidele on see ainult passiivne ja kuuldeline register, mida nad kuulevad eelkõige eestikeelsetel jut-

lustel kirikus. Seega, rangelt võttes on ka selle registri puhul tegu mitte kirjaliku, vaid poolkirjaliku registriga. Põhiosa selle registri tekstidest on tõkelised, olgu tegu luteri usu kanooniliste tekstide tõlgetega või jutlustega, mis ilmselt on valdavalt kirjutatud või mõeldud läbi saksa keeles ja tõlgitud eesti keelde. See register tekitab paralleelselt kahes allkeeles: põhjaeesti ja lõunaeesti keeles. Vaimuliku registri kujunemisel on eristatavad kaks allperioodi: üksiktekstide (ehk tilkumise) periood 16. sajandil ja väljakujunemine (ehk voolamise aeg) 17. sajandil. Registri lõplik kanoniseerimine / normeerimine toimub perioodi lõpuks Piibli avaldamisega põhjaeesti keeles 1739.

Eesti omakultuur on endiselt suuline ja eestlased ise ka kirjaoskamatud. Eestikeelne algharidus tekib alles selle perioodi lõpuosas Forseliuse seminari ja seal õppinud külakoolmeistrite kaudu. Praktiliselt tähendab see mõnede eestikeelsete haridustekstide levikut ja seda, et perioodi lõpuks on *ca* 10% eestlastest kirjaoskajad (kuigi võib eeldada, et tihti on tegu nagu hiljemgi pseudokirjaoskusega).

Eesti rahvaluulekeeles on selleks ajaks eraldunud täiesti eraldi seisvaks allregistriks regilaulukeel. 17. sajandiks on eelmist perioodi iseloomustanud keelemuutused põhiliselt lõppenud. Suur osa neist ei jõua rahvaluule kanoniseerunud keeletarvitusse ega sobi regivärsi kanoniseerunud vormiga. Muudes eesti keele avalikes suulistes registrites (asjaajamine, usund) jätkub registri taandumine.

Kakskeelsuses / teise keele oskuses toimub sel perioodil oluline muutus: sakslaste (ka rootslaste) seas tekib väike, kuid oluline kakskeelne rühm, luteriusu vaimulikud. Nad kasutavad saksaeeesti keelt, mis toetub kasutaja elukoha murretele ning saksa / ladina kirjalikele mallidele või ideaalidele. Need inimesed peavad eesti murdeid lohakaks ja vaeleks kõnelemisviisiks. Seega tekib esimest korda ka keeleideaal ja teadlik eesti keele arendus vaimulikus keeles (keelearenduse kohta vt Tauli 1938). Linnad, kus elab *ca* 5% rahvastikust, on mitmekeelsed, maakohad ülivaldavalt ükskeelsed.

3.4. Neljas periood: 18. sajandi algusest 1860. aastateni

Eesti keele 4. sotsioperiood algab 18. sajandi algusest ja kestab kuni 19. sajandi keskpaigani, rahvusliku ärkamiseni.

Oluline poliitiline muutus selle perioodi algul on rootsi võimu asendumine vene võimuga. Eesti saab ja jääb kuni 1918. aastani Vene impeeriumi osaks. Kuid see muutus ei too sel perioodil kaasa mingeid olulisi murranguid eesti ala ühiskonnakorralduses. Endine seisuseühiskond säilib. Säilib luterlik kultuur ja kujuneb Balti erikord, mis tagab sakslastele endised õigused, sealhulgas keeleõigused avalikes registrites (See olukord muutub alles ülejärgmisel perioodil, kui algab esimene venestamine). Seega: nii saksa keele kui ka eesti keele asend püsib samasugusena kui eelmisel perioodil.

Rootsi keel kaob kasutusest ja kasutusele tuleb vene keel, kuid temal pole sel perioodil Eesti ala keele-elus mingit rolli. Ta on pigem minoriteedikeele positsioonis.

Ladina keel on valdavalt avalikust elust kadunud. Teda kasutatakse üksnes dissertatsioonide keelena ülikoolis. Õpetuskeeleks hariduse kõrgematel astmetel on saksa keel, madalamatel astmetel eestlastele ka eesti keel.

Avalikus elus püsib ülemsaksa keel, täpsemalt selle baltisaksa variant. Argielus taandub alamsaksa keel aegamisi, kuid püsib siiski argisuhtluse keelena edasi.

Eesti keele areng sel perioodil on jaotatav kaheks suureks osaks: eestlaste eesti keel ja sakslaste eesti keel. Teiseks suureks jaotusaluseks on muutused sakraalses ja profaanses eesti keeles, eelkõige nende kirjalikes allregistrites.

Saksaeesti keele vaimulik register on kujunenud välja oma standardvormis selle perioodi alguseks. Käesoleval perioodil on selle püsimise aeg. Suureneb registri originaaltekstide arv, kuid tõlge jääb endiselt keskseks tekstivormiks. Endiselt on kõrvuti olemas tallinna ja tartu keel, kuid tartu keele mõju on vähenemas ning väheneb üha, eriti peale 19. sajandi alguse keelevaidlusi (nende kohta vt Laanekask 1992).

Eestlased saavad sellest registrist endiselt osa eelkõige passiivselt ja kuuldeliselt. Siiski on oluline, et kuulamise kõrvale tõuseb järjest enam lugemine ehk kirjalik passiivne registrikasutus, kuna lugemisoskus saab üha üldisemaks. Laialt levivad Piibel ning kiriklik "Käsi- ja koduraamat" Siiski on vaja rõhutada, et kuna lugemisoskus jääb tihti pseudolugemisoskuseks (st tekstide pooleldi päheõppimiseks), siis oleks täpsem kõnelda pseudokirjalikust registrist. Samuti hakkavad üksikud eestlased 18. sajandi lõpupoole ise tõlkima või kirjutama eestikeelseid vaimulikke tekste (vennas-

tekoguduste materjalid). Need jäävad üksikuteks, ajutisteks ja kitsastes piirides levivateks ning neist ei kujune tegelikult uue registri algust.

Selle perioodi teiseks oluliseks muutuseks on profaanse kirjaliku registri algete (tilkumisperioodi) kujunemine eesti keelde 18.–19. sajandi vahetuse paiku. Kõigepealt tulevad käibesse sakslaste tehtud / tõlgitud / mugandatud eestikeelsed ilmalikud kirjalikud tekstid, mis on määratud eestlastele (kalender, õpetlikud juturaamatud). 19. sajandi alguses tulevad kultuuri esimesed haritud eestlased, kes kirjutavad üksikuid eestikeelseid ilmalikke tekste, mis aga on määratud pigem sakslastele (Masing, Kristjan Jaak Peterson). Alles peale seda tulevad esimesed eestlaste tehtud ilmalikud tekstid eestlastele (varane Kreutzwald jt). Kõiki neid tekste on nii tallinna- kui tartukeelseid.

Saksaesti keelt kasutatakse ka talurahvakoolides ja veidi asjaajamises, eriti peale pärisorjuse kaotamist 19. sajandi teisel kümnendil.

Eesti omakultuur on endiselt põhiosas suuline, kuid siin toimub hulk väikesi muutusi.

Arhailine regilauluregister hakkab 18. sajandil hääbuma. Ta muutub üha enam passiivseks ning jääb üha enam vanemate põlvkondade registriks. Selle asemele hakkab tulema, eriti 19. sajandi algusest, riimiline laul, mille keel ei erine põhimõtteliselt oma aja eesti keele muudest avalikest registritest. Samuti muutub väga marginaalseks rahvausundiline register. Mõlemal juhul on oluliseks mõjutajaks vennastekogudused, kes esimest korda muudavad osa eestlastest enam-vähem kristlasteks.

Kakskeelsuses toimub muutus selles osas, et eestlaste hulgas kasvab saksa keele oskajate hulk ning ilmselt ka kakskeelsete hulk. Sama toimub ilmselt ka sakslaste hulgas. Sakslaste seas hakkab tekkima arusaam, et eesti keel on omaette seaduste järgi elav omaette keel, mitte lohakas või vale kõnelemisviis. Seegi arusaam tuleb sajandivahetuse ümber, ja on ehk seotud ka võrdlev-ajaloolise keeleteaduse tekkega. Ka tõusevad sajandivahetusel, eelkõige Rosenplänteri eestvõttel väga oluliseks keelevaldlused ja eesti kirjakeele ümber keerlevad probleemid (vt Laanekask 1992).

Kokkuvõttes iseloomustab seda perioodi hulk aeglasi ja üksiknähtuste tasemele jäänud muutusi. See on eestlaste eurooplaseks

saamise tilkumise periood, mil luuakse eeldused järgmise perioodi suureks hüppeks (vt Hennoste 1988).

Oluline on ka, et selle perioodi kirjalikud tekstid on tüüpilise kakskeelse ühiskonna tekstid. Siin esineb kõikvõimalikke kombinatsioone kirjutaja emakeele, kirjutamiskeele ning adressaadi ja tema emakeele vahel. See on periood, mil on lahti paljud erinevad võimalused eesti ala kultuuri ja keele edasiseks arenguks. Samas on selles perioodis sajandivahetuse ümber üks teravam murdekoht. Siiski ei näe ma põhjust perioodi kaheks jagada, sest sotsioloogilises keelesituatsioonis põhimõttelist muutust ei ole.

3.5. Viies periood: 19. sajandi 60.–70. aastad

Eesti keele 5. sotsioperiood algab 1860. aastatel ning kestab üksnes paarkümmend aastat, kuni venestamise alguseni 80-ndatel. See on rahvusliku ärkamise aeg, analoogiline muude Kesk- ja Ida-Euroopa maade ärkamisaegadega.

Sel perioodil püsivad eelmiste perioodide poliitilised ja majanduslikud taustamõjurid. Püsib Vene tsaarivõim ja seisuseühiskond (kuigi seisusepiiride ületamine hakkab muutuma veidi kergemaks). Samuti säilib luterlik kultuur, kuigi perioodi jooksul toimub suure osa rahva üleminek ortodoksi usku (ja tihti ka tagasitulek). Samal ajal toimub sel perioodil eestlaste seas plahvatuslik kultuuri- ja keelemurrang, mis eelmise perioodi tilkumisest tekitab uut tüüpi tekstivoolu, milles realiseerub üks alternatiiv eelmise perioodi võimaluste paljusest. Vaatleme seda murrangut keelte kaupa.

Saksa keele seisund on ühiskonnas endiselt kõrgeim ja püsib seisuste ning keele seotus. Ülemsaksa keel püsib avalikes registrites: asjaajamises, kõrgemas hariduses, teaduses. Alamsaksa keel on kaotanud oma rolli. Selle asemele on tulnud baltisaksa keel oma eesti keelest mõjutatud erijoontega. Vene keele seisund on endiselt ebamäärane ja keelesituatsioonile tal mingit mõju ei ole.

Põhilised ja väga olulised muutused toimuvad sel perioodil eesti keeles.

Esiteks, sel perioodil kaotab oma tähtsuse saksaeeesti keel. Sakslased jäävad eestikeelsete tekstide loojatena ja eesti keele arendajatena kõrvaliseks. Keskseteks saavad haritud eestlased ise. Selle taustal on eestikeelse kultuurielu väljakujunemine, eestlaste

oma rahvuse tunde tekkimine, eestikeelse kirjaliku kultuuri väljakujunemine pideva kultuurina.

Saksaesti keel säilib ainult vaimuliku allkeelena. Seega ei jõudnud saksaesti ilmalik register pidevaks tekstivooks kujuneda. Ta jäi eelmise perioodi üksiktekstide tasemele. Veel vähem jõudis kujuneda lõunaestikeelne ilmalik register. Samas kaotab vaimulik register eesti kultuuris oma senise juhtiva positsiooni ja keskseks tõuseb ilmalik kultuur (ajalehed, ilukirjandus jms). Lõunaesti keel kaotab oma positsioonid täielikult. Ta säilib veel veidi vaimuliku keelena ja algkoolikeelena. Seega tuleb meil edaspidi kõnelda põhjaestikeelsest kirjalikust registrirühmast, mida loovad ja arendavad eestlased ise ja mis on eelkõige ilmalik.

Haritud eestlaste hulk suureneb, samuti muutub mitmekesisemaks eestlaste sotsiaalne struktuur: tuleb juurde uute sotsiaalsete rühmade algmeid (ajakirjanikud / literaadid, kirjanikud, poliitikud, taluperemehed, maatöölised jms). Need pole siiski veel sotsiaalsed rühmad, vaid üksikud inimesed.

Endiselt on tavaline, et haridust saanud ja linna siirdunud eestlasest saab saksa keelt kõnelev inimene. Samuti saksastuvad tüüpiliselt esimese põlve eesti haritlaste lapsed. Eesti keel ei ole tolle aja rahvajuhtide argikeel. See on nende lapsepõlvekeel, st emakeel, kuid haridusega koos taandub see argielus teiseks keeleks. Kodukeel on tavaliselt saksa keel. Samal ajal saab eesti keel nende avaliku elu keeleks, nii vaimulikus kui ilmalikus elus. Seega tekivad kummalised inimesed, kes on kakskeelsed, kusjuures nende emakeel on neil täiskasvanuna üks avalike situatsioonide keeli ning hariduse keel on saanud argikeeleks. Seega on nende eesti keel omamoodi pühapäeva eesti keel.

Keskseks selle perioodi keelemuutuseks on põhjaestikeelse ilmaliku kirjaliku eelregistri väljakujunemine. Selle registri loojateks ja kandjateks on haritud eestlased ise. Eelregister tähendab, et eri valdkondade, eri situatsioonide keelekasutus on omavahel suhteliselt sarnane ning samal ajal sarnane suulise keelekasutusega (kasutatakse palju dialoogivõtteid, argist sõnavara jms). Lisaks on sel registril palju jooni, mis on laenatud sakraalsest saksaesti registrist. Oluline on ka rõhutada, et see eelregister on kasutusel ainult osas kultuurivaldkondades (ilukirjandus, populaarteadus, ajakirjandus). Osa valdkondi jääb endiselt saksakeelseks või ük-

siktekstide tasemele (teadus, kõrgharidus). Suur osa ilmaliku registri tekstidest on tõlked või mugandused.

Eestlaste kirjaoskus suureneb ning eestlased osalevad üha enam nii passiivselt kui aktiivselt kirjalikus kultuuris (ettelugemist asendab lugemine, palju kirjutatakse ajalehtedele sõnumeid jms).

Oluline joon selles tekkivas eesti kirjakultuuris on see, et ta kujuneb saksa mallidele toetudes. Regivärssi kasutatav ja imiteeriv Kreutzwaldi "Kalevipoeg" ei saa mitte eesti kirjanduse alguseks, vaid vana kirjandusmalli kokkuvõtteks ja mälestusmärgiks. Seega vana suulise kultuuri register jääb uuest arengust lihtsalt kõrvale. Vana regilauluregister ja usundiline register on praktiliselt kustumas.

See periood on oluline murdeperiood, kus eelmisel perioodil tilkhaaval kujunenud võimalused realiseeruvad murranguna. Tilgad asenduvad vooga. Kuid oluline on rõhutada, et sel perioodil toimub ainult murre kirjalikku kultuuri, mille registrid alles järgmistel perioodidel välja kujunevad.

Seega toimub sel perioodil eesti kultuuris ja keeles oluline sotsiopoore: kujuneb välja eesti oma kirjalik kultuur, milles keskseteks saavad kirjalikud registrid. Suulised registrid (kohamurded) jäävad seejärel argikultuuri osaks ja saavad keelehierarhias madalama staatuse. Siiski on oluline, et sel perioodil hakkab kujunema ka suuline avalik eelregister, mida kannavad eestlased ise. See on samuti eelkõige ilmalik: algkooliõpetuse keel ja olulise uue osana avalike esinemiste keel (avalikud kõned).

Nii sakslaste kui eestlaste teise keele oskus kasvab. Suureneb kakskeelsete hulk eestlaste seas, ilmselt ka sakslaste seas. Kakskeelsus on endiselt eelkõige avaliku elu vajadus ning kasutusel avaliku elu registrites, kuid seoses eesti avaliku elu tekkega toimub muutus, kus kasvab oluliselt nende eesti perede hulk, kelle kodukeeleks on saksa keel. Need on seega sellised, kellel on korralik kakskeelsus nii argistes kui avalikes registrites (eelkõige linnaharitudlased ja literaadid).

3.6. Kuues periood: 1880. aastatest kuni aastateni 1914/20

Eesti keele 6. sotsioperiood algab 19. sajandi 80-ndatel aastatel ja kestab kuni Esimese maailmasõjani, vene revolutsioonideni ja Eesti Vabariigi tekkimiseni, seega aastateni 1914/20. Selle perioodi

keskseks sotsiaalseks taustamõjuriks nii eestlaste kui sakslaste jaoks on venestamine.

Sel perioodil toimuvad olulised muutused nii Vene impeeriumis kui eesti ühiskonnas. Impeeriumis laguneb perioodi jooksul seisuseühiskond. Samal ajal areneb eestlaste seas välja teadvustatud sotsiaalne kihistumine. Eristuvad oma tööliklass, väikekodanlus ja suurkodanlus, suureneb haritlaskond, maal eristuvad selgelt omanikud ja maatöölised, kujunevad vasakpoolsed ja parempoolsed, tekivad parteid (vt nt Karjahärm 1994).

Oluline murrang on eesti oma rahvusliku ideoloogia väljakujunemine sajandivahetuse paiku (Reiman, Tõnisson). Haritlaspered muutuvad eesti peredeks, toimuma hakkab eesti haritlaste taastootmine. Samuti on eestlus oluliseks ideaaliks vähese suurkodanluse hulgas ning talupoegade, maaharitlaste ja käsitööliste seas. Saksastumine jääb ideaaliks vaid linna väikekodanlusele, väheharitud teenistujatele ja käsitöölisele. Ühtlasi muutub ümberrahvastumine ja kahe rahvuse vahel kõikuvad poolkeelsed selgelt negatiivseks mõisteks (kadakasakslane, pajuvenelane).

Olulisimaks keelesituatsiooni mõjutavaks teguriks on venestamine: esimene katse eestlasi ümber rahvustada ning samal ajal ka karpida sakslaste keelelisi õigusi ja sellega muuta kogu eesti alaseis keelelist situatsiooni.

Suurem osa senisest avalikust elust muudetakse venekeelseks. Venekeelseks muutub senine saksa- ja eestikeelne asjaajamine, saksakeelne haridus ja teadus ning eestikeelne alamharidus. Eestikeelsena säilib üksnes alghariduse esimene aste. Eestikeelsena säilib aga ajakirjandus, ilukirjandus ja populaarteadus.

Vene keel tõuseb seega ühiskonnas ametlikult kõrgeimale positsioonile. Seda ametlikkust on vaja rõhutada, sest just sel perioodil tekib esimest korda selge vahe ametliku keelehierarhia ja grupisisese keelehierarhia vahele. Sakslased ei lepi kunagi vene keele ülemuspositsiooniga ja vene keel jääb neile nende sisemises hierarhias ikkagi kõrvaliseks keeleks. Valdava osa eestlaste sisemises keelehierarhias tõuseb aga just selle perioodi jooksul keskseks ja kõrgeimaks eesti keel. Senine saksastumise ideaal asendub eestlasteks jäämise ideaaliga mitte üksnes teoorias (nagu eelmisel perioodil) vaid ka praktikas. Seega tekib ühiskonnas vähemalt kolm keelehierariat, mis üksteisest erinevad ja mida kannavad erinevad rahvused ja erinevad ühiskonnakihid.

Samal ajal tõuseb ka tegelikus ühiskonnaelus eesti keele tähtsus. Varasema vastanduse “Deutsch-Undeutsch” asemel võime kõnelda “kolmest kohalikust keelest”, mille valdamist nõutakse näiteks linnade teenindusasutustes.

Eestikeelses kultuuris ja eesti keeles toimub sel perioodil kaks olulist muutust. Esimene on senise kirjaliku algregistri jagunemine eri registriteks, teine järjepideva teadliku keelehooldeteke.

Algregistri jagunemine väljendub kolmes muutuses.

Esiteks kirjalik eesti keel n-ö eestistub, temas vähenevad sakraalkeelele omased saksaeeesti keele mõjud. Teiseks, eelregister jaguneb eri valdkondade / situatsioonide registriteks (ajakirjandus, kirjandus jm). Oluline on, et kujunevad ainult teatud registrid, mida riik lubab: ilukirjandus, ajakirjandus, populaarteadus, algharidus. Sellised registrid nagu teadus, kõrgem haridus, asjaajamine jäävad üksiktekstide tasemele. Samal ajal taanduvad seoses venestamisega senised asjaajamiskeeled ning hariduskeeled algmed. Ja kolmandaks, registrid muutuvad kirjalikuks, st neist kaovad suulise dialoogikeele mõjud, neid korrastatakse ja puhastatakse ja neisse tuuakse sisse just kirjalikule avalikule registrile omaseid erijooni (abstraktsed sõnavara, grammatilised konstruktsioonid).

Ühtlasi toimub kirjalikus kultuuris murrang laenu- ja mугanduskultuurilt originaalkultuurile.

Sajandi alguses algatakse teadlikkudele teooriatele toetuv ja pidev kirjakeele suunamine ja arendamine. Kujuneb välja arusaam, et kirjakeel on masin, ta on arendatav, suunatav, kujundatav. Kujunevad keelekorraldamise kaks põhisuunda: Aaviku keeleuuendus, mille põhiaeg jääbki sellesse perioodi, ja Veski juhitud keelekorraldus. Keeleuuendusega ja Noor-Eesti liikumisega seostuvad teadlik eesti keele degermaniseerimine – soome sõnalaenud, sõnajärje degermaniseerimine – ning haritlaskeele ideaali püstitamine, kõrge ja madala keele eristamine. Siiski ei kanoniseeri kumbki suund sel perioodil veel mingeid keelenähtusi selgeteks ja lõplikeks norminguteks.

Vaimulik register hakkab liikuma veidi eestlaste kätte. Eesti soost pastorite poolt tehakse esimene katse revideerida piiblitõlget, kuid siiski jääb vana register alles.

Sel perioodil ei toimu olulisi muutusi eesti keele suulises argiregistris. Argikeeleks jäävad endiselt mured. Vaatamata sellele, et tekivad sotsiaalse kihistumise algmed, ei kujune välja eesti

sotsiolekte. Selleks jääb aeg liiga lühikeseks. Suurem osa uutest gruppidest koosnevad esimese põlve inimestest. Samuti toimub gruppides kiire verevahetus, rühmade koosseisud kinnistuvad väga vähe seoses mitmete sotsiaalsete murrangutega Vene impeeriumis.

Kokkuvõtteks võib öelda, et just see periood on eesti keele sotsiaalses ajaloos eriti oluline uue keelemudeli aluste väljakujunemise aeg.

3.7. Seitsmes periood: aastad 1914/20–1940/44

Eesti keele seitsmes sotsioperiood algab Esimese maailmasõja ja Eesti Vabariigi tekkimisega ja kestab kuni Eesti okupeerimiseni Nõukogude Liidu poolt 1944. aastal.

Sellesse perioodi piiridele jääb kaks sõjaaega, mille sisse langeb mitmeid sotsiaalseid ja riiklikke murdeid: 1917 aasta vene revolutsioon, bolševike võimuhaaramine ja Eesti Vabadussõda ning esimene nõukogude okupatsioon ja Saksa okupatsioon. Need on keeleliselt keerukad kiired muutusteajad, mil miski ei kinnistu pikemaks ajaks ja neid me siin ei käsitle. Vaatleme Eesti Vabariigi aega.

Selle keeleperioodi taustadominandiks on Eesti Vabariigi väljakujunemine ja väljakujundamine. Keele jaoks on selles olulised kaks punkti: seisuseühiskonna lammutamine ning ühiskonna kultuuriline ja keeleline eestistamine.

Eesti keel saab ametlikuks riigikeeleks ja kogu avalik elu muudetakse aegamisi eestikeelseks. See võtab aega ja mõnes asjas ei jõuta kunagi lõpuni (nt osa seadusi jääb lõpuni Tsaari-Vene venekeelseteks seadusteks, ülikooliharidus eestistub tõsiselt alles eestikeelse professuuri tekkimisega 30-ndatel jne). Kogu ühiskonnas saavad keskseks eestlased ja eesti keel. Sakslased ja venelased kaotavad ühiskonnas oma senise juhtiva positsiooni ja muutuvad tavalisteks minoriteetideks, kel on muude minoriteetidega samad õigused.

Seega võime sel perioodil kõnelda täiesti uuest keelesituatsiooni tüübist eesti kultuuris. Seisuseühiskonna kultuuriline ja keeleline mudel, mis valitses eesti kultuuris seitse sajandit, lagundatakse. Selle asemele tuleb 20. sajandi algupoole Euroopa demokraatlikele riikidele tüüpiline kultuuri- ja keelemudel. Siiski ei saa me kõnelda täielikust analoogiast nende mudelite vahel. Eesti kultuuri- ja keelemudelis põimuvad sel perioodil (ja osalt ka edaspidi)

tegelikult kaks erinevat aega. Üks neist on analoogiline teiste 20. sajandi Euroopa riikide mudeliga. Praktikas tähendab see seisuste puudumist ja keelelist demokraatiat. Kuid oma eesmärkidelt ei sarnane eesti keelesituatsioon vanade demokraatlike riikide 20. sajandi keelesituatsioonidega. See on nimelt seisuseühiskonna lagunemise ja kapitalistliku ühiskonna kujunemise aja keelemudel, millele lisandub vähemalt kaks olulist mõjurit: eesti kultuuri ja keelekollektiivi väiksus ja peaaegu monorahvuseline rahvusriik. Seega tuleb meil analoogiaid eesti tollasele keelemuutumisele otsida hoopis Euroopa riikide varasemast ajaloost, nt Suurbritannia 17. sajandi keelemudelist (vt Fairclough 1989).

Selle perioodi eesti keele sisese keele-elu muutuste dominandiks on totalitaarse normkirjakeele-keskse keelesituatsiooni välja kujundamine.

Eesti kirjakeel arendatakse teadlikult välja korralikuks kultuurkeeleks kõigi oluliste registritega. See seisneb leksika arendamises, terminoloogia väljatöötamises, keele morfoloogia, ortograafia ja ortoloogia normimises ja nende normide kasutusele võtmises ning nõudmises koolis ja kirjastuselus. Selline kirjakeele normingukeskus ja ühe normingu ideaal kujuneb välja aegamisi 30-ndate aastate keskpaigaks. Kujuneb eestlaste totalitaarse keeleteadvuse alus: on üks ja ainus õige keel, põhjaeesti murretel põhinev ilmalik kirjakeel. Kuigi totalitaarne keeleteadvus ei kujune veel välja, panakse talle alus (vt pikemalt Hennoste 1997).

Avalikus elus saab ideaaliks järgida võimalikult kirjakeele norminguid ka suulises kõnes. Kõiki kaldeid normingutest tõlgendatakse marginaalsete või ebakorreksetena. Murdeid vaadeldakse piiratud koodina, kodukeelena, argikeelt aga vigase ja lohaka keelepruugina, mitte iseseisva allkeelena. Lõunaeesti kirjakeel on lõppenud. Seda kasutatakse üksnes luulekeelena või usuliste üksiktekstide keelena. Vaimulik register on eestlaste käes, kuid taandunud marginaalseteks üksiktekstideks. Tehakse katse revideerida Piiblit, kuid see ei vii muudatusteni piiblikeeles.

Teatud muutused toimuvad ka suulises argikeeles.

Vanad kohamurded hakkavad aegamisi nivelleeruma, eriti seoses linnade laienemise ja kohustusliku kirjakeelse haridusega. Sotsiaalne kihistumine eestlaste hulgas süveneb ning aegamisi tekitavad juba inimesed, kes kuuluvad teist põlve mingisse muusse kihti kui lihtsalt talupoeg. Linnaelanike arv kasvab ja võime kõnel-

da juba suurest hulgast teist-kolmandat põlve eestikeelsetest linlastest. Tekivad ja arenevad välja erinevad ideoloogiad kommunismist kuni ultraparempoolseni. Areneb välja kogu Euroopa riikidele tüüpiline sotsiaalne struktuur kõrgkoodanlusest kuni töölisklassini.

Kõik see peaks viima välja sotsiolektide tekkeni. Siiski neid ei teki. Põhjusi on mitu. Aeg jääb sotsiolektide kujunemiseks siiski napiks. Hulk sotsiaalseid grupe on eesti ühiskonnas liiga väikesed oma allkeele püstihooldmiseks. Kuid keskne põhjus on minu arvates siiski eeltoodud liikumine totalitaarse keelemudeli poole. See lubab tekkida murrete kõrvale üksnes haritud linlaste kirjakeelele lähedaste argiregistrite algmetel.

Teiste keelte (eriti vene keele) oskus väheneb. Kakskeelsus väheneb tugevalt eestlaste seas ja suureneb minoriteetide seas. Võõrkeele ja ka nn hea eesti keele oskus (=normeeritud kirjakeele korralik valdamine) muutub oluliselt sõltuvaks haridusest, sest korralik keeleoskus omandatakse alles gümnaasiumis. See teeb hariduse olulisimaks sotsiaalseks keelemõjuriks eesti ühiskonnas (ja haridus jääb selleks ka edaspidi).

3.8. Kaheksas periood: aastad 1940/44 kuni 1980. aastate lõpuni

Eesti keele 8. sotsioperiood algab peale II maailmasõda ja kestab kuni perestroikani ja Eesti Vabariigi taastamiseni, st 80.–90. aastate vahetuseni. Seda perioodi iseloomustab kesksena nõukogustamine (sovetiseerimine).

Olulisim taustamuutus on selles, et Eesti rahvuspilt muutub kardinaalselt. Sakslased olid lahkunud enne sõda. Eestist saab nõukogude teadliku migratsioonipoliitika tulemusel riik, kus lõpuks ca 1/3 elanikkonnast on muulased, ülivaldavalt slaavlased, kelle suhtluskeeleks saab vene keel hoolimata rahvusest. Nende keelelised õigused on üldiselt suuremad kui eestlastel. (Vene keelt vaadeldi Nõukogude Liidus kui põhikeelt ja muid kui kohalikke keeli, mille ülesandeks oli järjest vähendada oma funktsioone ning anda neid üle vene keelele.)

Sel perioodil tekib uuesti lahknevus ametliku keeleideaali ja keelehierarhia ning eestlaste rahvusliku keeleideaali ja -hierarhia vahel nagu sajandivahetuse venestamise ajal. Ideaaliks jääb eestlasena säilimine. Keel muutub oluliseks rahvuse konsolideerumise

vahendiks. Avalik keeleelu ja arutlused keele ning selle puhtuse üle on väga tavalised ja väga olulised. Samal ajal süveneb eestlaste seas arusaam, et kalled normeeritud kirjakeelest on halvad, kuna need nõrgendavad eesti keele vastupanu venestamisele. Selliselt kujuneb lõplikult välja totalitaarne keeleteadvus ja keelemudel, milles on üks ja ainus õige eesti keel ning hulk valesid või halbu kaldeid. Seda mudelit aitas püsti hoida ka asjaolu, et Nõukogude Liidu ametlik keelepoliitika soosis samuti kirjakeelekeskset totalitaarset keelemudelit.

Kirjakeeles toimub taas osa registrite taandumine. Suur osa avalikust suhtlusest muudetakse kakskeelseks, osa ka üksnes venekeelseks (raudtee, sõjavägi, väitekirjad alates 70-ndatest jms). Teiseks muutub osa eestikeelsetest avalikest tekstidest taas valdavalt tõlgeteks või mugandusteks vene keelest (seadused, ajaleheuudised). Teiselt poolt säilib eestikeelne haridus algusest lõpuni, eestikeelne ajakirjandus, kirjandus, asjaajamine elanikele, kirik.

Oluline on sellises keelemudelis ja keelesituatsioonis suuliste ja argiste registrite saatus.

Nõukogude võim vähendab taas eestlaste sotsiaalset kihistumist. Ühiskond homogeniseeritakse sotsiaalselt. Suur osa endisi kõrgemaid kihte põgeneb Eestist, hävitatakse või küüditatakse. Samuti toimub sõja järel endiste sotsiaalsete gruppide ümbermängimine (talupojast tööliseks, omanikust tööliseks jne). Ka on nõukogude võimu eesmärgiks pidev sotsiaalsete gruppide piiride ümbermängimine. Ei soosita nt teise põlve haritlasi, vaid pidevat haritlaste juurdevoolu töölisperedest jms.

Teiseks, nõukogude rahvuspoliitika vähendab rahva paiksust. Seoses kolhooside tegemisega 50-ndate alguses ja küüditamisega toimuvad suured maarahva liikumised paigast paika. Samal ajal suureneb eestlaste linnastumine. See nõrgendab ja segab veel säilinud kohamurdeid. Sellele lisandub tugev murdevastane võitlus, eriti Lõuna-Eestis.

Kokkuvõttes viib selline murrete nivelleerimine ja kirjakeele tugev mõju selleni, et alates 1960. aastatest võime kõnelda murrete ühtlustumisest ja sellest, et nende asemele tulevad argikeeled. Sotsiolektid (v.a mõned slängid) jäävad taas välja kujunemata. Valdava osa eestlaste esimeseks keeleks saab mingi argimurre, mis on väga kirjakeele sarnane, eriti neis osades, mis on kirjakeeles tugevalt normitud (morfoloogia, fonoloogia). Argikeele erinevused

kirjakeelest on tingitud eelkõige kanalist (suuline / kirjalik) ja suuremast spontaansusest ning sellest, et argikeeles on säilinud vanade murrete jooni (vt Chafe 1982; Pajusalu 1992; Hennoste 1994). Selline väga kirjakeelelähedane argikeel erineb tugevalt nt naabermaade argikeelest (vt soome argikeele kohta Hakulinen 1995).

Eespool maallitud pilt on siiski veidi liiga ühtlustav. Täpsemalt jaguneb Eesti sel perioodil sotsiokeeleliselt mitmeks erineva keelesituatsiooniga regiooniks, millest osa on uued, osa aga vanad.

Esiteks, linnad on üldiselt mitmekeelsed (nagu ka varem), maakohad valdavalt ükskeelsed, põhiosas eestikeelsed, Peipsi ääres ka venekeelsed. Maapiirkonnad omakorda jagunevad kahte suurde rühma: saared ja Võrumaa, kus murre on siiski põhiline argisuhtluse keel, ja ülejäänud Eesti, kus suhtluskeeleks on pigem murdejoontega segatud argikeel. Linnad omakorda jagunevad kolme rühma: põhiliselt eestikeelsed (Lõuna-Eesti ja Kesk-Eesti linnad), põhiliselt venekeelsed (Kirde-Eesti linnad) ja pooleks (Tallinn). Muulaste asukohalt jaguneb eesti selgelt kaheks: põhjarannik ja muu Eesti. *Ca* 80% muulastest elab põhjarannikul, *ca* 50% sealjuures Tallinnas.

Teiste keelte oskus peale vene keele väheneb tugevalt. Õpetus puudub ja riik on suletud. Siiski ei teki korralikku vene keele oskust. Kakskeelsust on väga vähe. See on osalt ametikeele kakskeelsus (nt raudteel töötades), osalt aga tänavakeele kakskeelsus (suurte elumajade lapsed).

3.9. Üheksas periood: 1980. aastate lõpust alates

Eesti keele 9. sotsioperiood algab 1980/90. aastate vahetusel. Selle perioodi sotsiaalseks ja poliitiliseks dominandiks on Eesti Vabariigi taastamine ja eesti keele muutmine taas riigikeeleks. Esialgu on selle perioodi kohta raske midagi üldistavat öelda. Ka olen sellest perioodist kirjutanud pikemalt eraldi artiklis (Hennoste 1997). Siinkohal ainult mõned olulised punktid.

Eesti rahvuspilt ei ole muutunud. Vaid vähesed muulased on lahkunud. Ka pole veel kujunenud kuigivõrd välja eri rahvuste Eesti-keskset omaidentiteeti (nt eestilätlased). Valdavalt on endiselt tegu n-ö venekeelse elanikkonnaga.

Seda perioodi iseloomustab taas eestistamine. Eesti keel võetakse kasutusele kõigis registrites. Osa registreid tuleb luua, osa muuta, kuna varasemad olemasolevad registrid, mida kasutati enne

sõda või nõukogude ajal, ei sobi muutunud maailma (sõjavägi jms). Samal ajal siseneb eesti ühiskond globaliseeruvasse maailma ja meediaühiskonda. Nende muutuste tagajärjel on tekkimas uuele ühiskonnale vastav uus keelesituatsioon.

Olulised keeleprotsessid võib lühidalt kokku võtta kolme lausesse. Argikeeled tungivad avalikku ellu ja kirjakeel laguneb. Eesti keele prestiiž ja vajalikkus väheneb. Eesti keel indoeuroopastub suurema kiirusega kui kunagi varem.

Kõige olulisemaks muutuseks on see, et totalitaarsed jooned allkeelte suhetes hakkavad kaduma. Taas on tekkinud olukord, kus ühiskonnas hakkavad kujunema erinevad sotsiaalsed rühmad, kes hakkavad ka kujundama oma allkeeli ning neid positiivselt väärtustama. Sellega seoses taandub kirjakeel oma seniselt ainuvalitseja positsioonilt ja taganeb teiste registrite valitsusaladelt. Kuid see ei tähenda, et tekiks uus hierarhiline keelesituatsioon. On palju märke, mis osutavad, et nivelleerub ka allkeelte hierarhia.

Kirjakeele keskne kasutussfäär (avalikud kirjalikud tekstid) väheneb järjest. Suureneb arvutisuhtlus ja suuliste avalike tekstide osakaal seoses televisiooni tähtsuse tõusuga ühiskonnaelus. Kirjakeele hoidmiseks keelemudeli hierarhia tipus on vaja tema kasutust pidevalt kontrollida. See pole enam kuigivõrd võimalik. Arvutid, kodukirjastamine jms on muutnud avaliku suhtluse individikeskseks ja tekstide hulk ühiskonnas on plahvatuslikult suurenenud. See ei võimalda enam neid kõiki kontrollida.

Seega kujunevad paljud suhteliselt võrdse tähtsusega allkeele-võimalused: kirjalik, suuline ja arvutisuhtlus oma erikeeltega.

Praegu asendub ühtse rahvuse pilt globaalsema suhtevõrgu pildiga ühelt poolt ja teisalt väikeste rühmadega ühe rahvuse sees. Selliselt on eesti keele vastandus muudele keeltele kadumas. On tekkimas keelte demokraatlik kooselu ja bilingvism saab inimesele normaalseks seisundiks.

Samal ajal on eesti keel saanud taas riigikeeleks ja selliselt Eesti riigi kodanike ühendajaks. Eelnevat arvesse võttes tähendab see ühest küljest eesti keele kõrget kohta riigikodaniku keelelises hierarhias, teisest küljest aga seostub see samal ajal enam riigi ja avaliku eluga kui indiviidiga.

Kõige selle põhjal võime väita, et eesti keelesituatsioon muutub taas kardinaalselt. 1930. aastatel tekkinud ja kogu nõukogude

aja valitsenud totalitaarne keelemudel asendub uue, polüloogilise keelemudeliga, mille mõned põhijooned on järgmised:

- ♦ keelesituatsioonis puudub keskne ja teistest kõrgemale tõstetud allkeel, kuid see on olemas eri ühiskonnarühmadel;
- ♦ institutsioonide asemel kontrollib keelt kasutaja ise, kellel on teadmised eri allkeeltest, nende reeglitest ja kasutusalaadest;
- ♦ kaob vastandus eesti ja muu keeleteadvus, tekib eesti keele ja muude keelte dialoog nii ühiskonnas kui üksikinimeses.

KIRJANDUS

- Biber, D. 1988**, Variation across Speech and Writing, Cambridge.
- Chafe, W. L. 1982**, Integration and Involvement in Speaking, Writing and Oral Literature. – D.Tannen (ed.), Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy, Norwood, N.J., pp. 35–53.
- Chambers, J.K. 1995**, Sociolinguistics Theory, Oxford.
- Fairclough, N. 1989**, Language and Power, London and New York.
- Goffmann, E. 1981**, Footing. – Forms of Talk, Oxford, pp. 124–159.
- Hakulinen, A. 1995**, Soome kõnekeelest. – Vikerkaar 7, lk 52–57.
- Hennoste, T. 1988**, Eurooplaseks saamine. Teoreetilisevõitu mõtteid (Teesid). – V.Altoa 90. sünniaastapäevale pühendatud ettekandekoosolek TRÜ aulas, Tartu, lk 11–12.
- Hennoste, T. 1994**, Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. – K.Pajusalu ja V.Yli-Vakkuri (toim.), Lähivertailuja 7. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielititeen laitoksen julkaisuja 44, Turku, lk 33–51.
- Hennoste, T. 1997**, Eesti keele olevik ja tulevik. – H.Kulu, K.Metsis, T.Tammaru (toim.), Eestlane olla... Eesti keele ja kultuuri perspektiivid, Tartu, lk 102–114.
- Karjahärm T. 1994**, Eurooplus, eestlus ja “Noor-Eesti” – Akadeemia 9, lk 1795–1821.
- Laanekask, H. 1992**, Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia 6, lk 172–1198.
- Montgomery, M. 1995**, An Introduction to Language and Society (2nd edition), London and New York.
- Pajusalu, K. 1992**, Regional and Social Varieties of Estonian. – Ural-Altische Jahrbücher. Ural-Altai Yearbook 64, pp. 23–34.
- Peegel, J. 1974**, Regivärsilise rahvalaulu keelest. – Ü.Tedre (toim.), Eesti rahvalaulud. Antoloogia 4, Tallinn, lk 45–76.
- Raun, Ü., Saareste, A. 1965**, Introduction to Estonian Linguistics. Ural-Altische Bibliothek XII, Wiesbaden.
- Rätsep, H. 1989**, Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 7, lk 1503–1524.
- Tauli, V. 1938**, Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid, Tartu.

VANIMATE EESTI KEELE TEKSTIDE SÕNAVARAST JA GRAMMATILISEST VORMISTIKUST

**Valve-Liivi Kingisepp, Epp Ehasalu,
Küllli Habicht, Jaak Peebo**

Keeleteaduse üks huvitavamaid uurimisvaldkondi on mingi kõnel-
dud keele või keelevormide põhjal arenenud kirjakeele sünni jäl-
gimine. Eesti kirjakeel tekkis 16. sajandil reformatsiooni käigus,
mil kogu keskaegne Euroopa ristiusustus, üks rahvas teise järel
võttis omaks uue usundi, Martin Lutheri reformeeritud kiriku tõed.
Katoliikluse ja luterluse vahelises võitluses tekkisid ja arenesid
väikerahvaste kirjakeeled. Kui katoliku kirikus peeti jumalateenis-
tust ladina keeles, siis luterlus nõudis rahvakeelset jumalateenistust
ja koguduseliikmeilt jumalasõna tundmist.

Tekkis vajadus ka eestikeelsete tekstide järele, mis ringlesid
käsikirjalistena, hiljem juba trükitud raamatuina. "Luterlus on raa-
matuusk," arvab Uno Liivaku (Liivaku 1995: 19). Ja eesti raamatu
lugu kinnitab seda. Nii on kindlaid tõendeid 1525. aastal ilmunud
liivi-, läti- ja eestikeelsest missaraamatust (Kivimäe 1975), kümme
aastat hiljem, 1535. aastal Wittenbergis trükitud Wanradti-Koelli
katekismuseraamatust on järel 11 katkendlikku lehte, kus alamsak-
saakeelne tekst on pahemal ja eestikeelne tõlge paralleelselt paremal
leheküljel (Weiss, Johansen 1930, 1935). Siit avaneb võimalus
vaadelda meie kirjakeele ajalugu trükitud teksti põhjal.

Varasemast ajast on eestikeelseid sõnu ja lausekatkeid võõr-
keelsetes teostes. Meie keele vanimad kirjanekud pärinevad
13. sajandist, mil katoliku kiriku preester ja misjonär Henrik oma
Liivimaa kroonikas kasutas eesti keele sõnu ladinakeelse teksti
ilmestamiseks. Koha- ja isikunimesid on alal hoidunud Taani hin-
damisraamatus (*Liber Census Daniae*) 1241. aastast. 15. sajandisse
jäävad eestikeelsete üksiksõnade kirjanekud pärinevad katoliku
kiriku preestrite või dominikaanlastest kerjasmunkade ülestähen-
dustest. Eestlaste ristiusustamise algperioodist on järele jäänud vä-
he kirjalikke dokumente, kuigi on usutavaid teateid mitme väljaan-
de kohta (Liivaku 1995: 15). Luterliku reformatsiooni käigus hä-
vitati kogu see kirjandus. "Nagu senised tseremooniad ja uskumu-

sed ümber hinnati "paavstlikeks jõledusteks" ja "ebaauks", nii jälitati ning hävitati ka paavstikiriku käsiraamatuid suure põhjalikkusega. Pole imestada, et mitmetest tolleaegsetest raamatutest, mis sisaldasid ka eestikeelset teksti, pole õnnestunud leida ühtegi säilinud eksemplari," kirjutab Herbert Salu (Salu 1974: 13).

16. sajandi lõpust on säilinud kaks rekatoliseerimisperioodi kuuluvat lõunaeestimurdelist teksti, mille koostajaks olid jesuiidipaater L. Boierus ja jutlustaja J. A. Völcker. Boieruse tekst avastati 1953. a. Uppsalas (Biezais, Saareste 1954) ja Völckeri käsikiri 1962 Mainzis (Weiss 1964). Peale kiriklike tekstide on 16. sajandist pärit ka ilmaliku sisuga käsikirjalisi dokumente, ametivandeid, katkend Liivimaa talurahva õigusest, silmaarstile antud tunnistus jm, mis on kirjakeele ajaloo uurimisel tänuväärne materjaliks. Suure osa neist publitseerisid A. Saareste ja A. R. Cederberg kaheosalises kogumikus "Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739" Hiljem on aga uurijail õnnestunud leida tekste, mis tol ajal olid teadmata (Helk 1973–1974; Kivimäe 1997). Ja loodetavasti tuleb neid päevavalgele veelgi, kui Lääne-Euroopa arhiivid meile varasemast hoopis enam kättesaadavaks osutuvad.

Eesti kirjasõna algusajajärk, eesti kirjakeele vanim periood ei ole tänaseni leidnud üht ühist analüüsi, milles tuleks ammendavalt esile neis tekstides ja tekstikatkendeks leiduv sõnavara ja kasutatud vormistik, vormide kasutussagedus, ortograafia iseärasused, murdetaust, tähendused jm. Selle ajajärgu keelt on varem küllalt põhjalikult iseloomustanud A. Saareste (1937), E. Kobolt (1929) jt, kuid uued arhiivileiud hilisemaist aastaist (Biezais, Saareste 1954; Weiss 1963; Kivimäe 1997) on üldpilti tunduvalt muutnud. Käsikirjalisi tekste endid säilitatakse eri arhiivides Tallinnas, Tartus ja välismaal. Kuigi neid on eri aegadel publitseeritud, paiknevad need eri väljaannetes ja pole uurijaile hõlpsasti kättesaadavad. Tervikliku seni puudub. Samuti puudub kokkuvõtte üksikallikate senisest uuritusest. Vanema eesti kirjakeele sõnastiku laadset väljaannet pole olemaski, eeltööd selleks katkesid 1990. aastate alguses. Eesti keele kateedris registreeriti 1966. aastast alates üliõpilaste leksikograafiapraktika käigus süstemaatiliselt peamiselt 17. sajandi väljaannete sõnavara, varasemate keelemälestiste kohta on see töö tegemata ja kogu vana kirjakeele ainekist vaid sedelkartoteegis. Kirjakeele ajaloo õpetamisel on aga vaja publitseeritud õppematerjali, eesti kirjakeele sõnavara ja grammatika areng kui meie kultuuriloo

olulisi osi tuleb üksikasjalisemalt esile tuua. Ja on loomulik, et alustada tuleb tõepoolest algusest, kirjakeele sünnist.

Seepärast asuski 1995. aasta sügisel loodud eesti keele õppe-
tooli vana kirjakeele uurimisrühm koosseisus Epp Ehasalu, Külli
Habicht, Valve-Liivi Kingisepp ja Jaak Peebo tegelema just vani-
mate eesti keele tekstidega, looma neist elektroonilist tekstikorpust,
mille põhjal on võimalik koostada ka sõnastik. Käsitsi seda laadi
tööd enam kuigivõrd ei tehta. Võetud ülesanne sobis 1996. a. EV
Haridusministeeriumi poolt käivitatud ja finantseeritud sihtotstar-
belise programmi "Keel ja rahvuskultuur" alalõiku "Vanem eesti
kirjakeel" Saime haridusministeeriumilt uurimistoetusi ja arvuti-
leksikograafia võimaluste rakendamisega valmis rühmal aastase
ühistöö tulemusena nn pilootprojekt, käsikiri "Vanimad eesti keele
tekstid ja sõnastik", mis sisaldab 1) alusmaterjalina kasutatud 16
keelemälestise ehk allika iseloomustused, 2) tekstikogu arvuti väl-
jatrükina, 3) illustratiivse materjalina originaalide koopiad (võima-
likult arvuti väljatrüki kõrvale paigutatuna), 4) sõnastiku ja
5) indeksi ehk sõnede loendi. Sissejuhatavas osas seletatakse teks-
tikogu ja sõnastiku ülesehitust, antakse selgitusi märksõna, sõnalii-
gi, sageduse, sõne, allikaviite, tähenduse, vormiinfo, ortograafia
jms kohta, mis on tarvilikud kasutaja seisukohalt.

Kogumiku alusmaterjaliks on järgmised vana kirjakeele kor-
pusse sisestatud 16 allikat. Allikaviide koosneb teksti kirjutami-
se / ilmunise täpsest või arvatavast aastaarvust ja allika lühendist.
Aastaarvu järel on võrdusmärk, juhul kui on tegemist täpselt datee-
ritud tekstiga (näiteks 1535=Koell). Kui aastaarvuks on varaseim
võimalik, on selle järel märk \leq (näiteks 1524 \leq Kullamaa), kui aga
hiliseim võimalik, siis märk \geq (näiteks 1570 \geq ametivanne2). Umb-
kaudu dateeritud aastaarvu märgib \approx (näiteks 1550 \approx LiiviTalu).
Järgnevas tabelis on allikalühendid koos pealkirjade ja kirjuta-
mis-/ilmumisandmetega.

allikalühend	teksti pealkiri, autor, koht, aeg
1224 \leq LHKroonika	Henriku Liivimaa kroonika (<i>Henrici Chronicon Livoniae</i>); 1224–1227
1490 \approx Contractus	Johannes Contractuse raamatus "Seremones de tempore et sanctis per totum annum" (Ajakohased jutlused pühadest ja pühakutest kogu aastaks) – teos ilmunud Kölnis 15. sajandi lõpu paiku; eestikeelsed kirjutused umbes 1490 (Tallinn)

allikalühend	teksti pealkiri, autor, koht, aeg
1510≡Postilla	"Postilla Guillermi super epistolas et euangelia de tempore et sanctis et pro defunctis" (Pariisi Wilhelmil postilla epistlitest, evangeeliumidest ajakohaselt pühakutepäevade järele ja surnute jaoks) – teos ilmunud Strassburgis 1485; eestikeelsed kirjutused umbes 1510 (Tallinn)
1524≤Kullamaa	Kullamaa vakuraamatus (<i>Wackenbuch von Goldenbeck</i>) Johannes Lelow' (ja Konderth Gulerthi) sissekanded; 1524–1532
1535≤ametivanne1	<i>Juramentum der vndudeschen</i> ; (Tallinn) pärast 1535
1535≤kiri	Kiri <i>moder'ile</i> ; 16. sajandi esimene pool (1540–1560 või isegi 1530ndad)
1535=Koell	Wanradti-Koelli katekismus; Wittenberg 1535
1550≡LiiviTalu	Katkend Liivimaa talurahva õigusest; (Tallinn) 16. sajandi keskpaik
1550≤TalupVanne	Talupoja vanne; (Kukruse mõis) 16. sajandi teine pool (1550–1600)
1570≥ametivanne2	<i>Juramentum der Vndudeschen</i> ; (Tallinn) enne 1570
1583=Duker	Palupera mõisniku Friedrich Dukeri sissekannet albumisse; Riia 14. aug. 1583
1585≤Völcker	Johannes Ambrosius Völckeri kirjutised (raamatus "Regulae Societatis Jesu" – teos ilmunud Vilniuses 1582); Tartu 1585–1590
1587=Becker	Lorentz Beckeri 2 eesti vanasõna; Hiiumaa 1587
1587≤Boierus	Laurentius Boieruse käsikiri; Tartu 1587–1595
1589=Awerbach	Tunnistus Sigismundus Awerbachile; Tartu 1589
1600=kohtuvanne	Kohtuvanne; (Tallinn) umbes 1600

Tegemist on nii tarbetekstide kui ka vaimuliku sisuga kirjatöödega. Peale Wanradti-Koelli katekismuse on kõik ülejäänud käsikirjalised. Murdetaustalt on tekstid nii põhja- kui lõunaeestimurdelised.

Tuleb arvestada seda, et 13.–16. sajandi alguseni toimus eesti ühiskonnas suuri muutusi. Muistne vabadusvõitlus 13. sajandi esimestel aastakümnetel lõppes eestlaste lüüasaamisega. Ristisõda tõi ristiusu, kuid tõi ka sajandeiks püsima jäänud võõrvõimu (Vahtre

1990: 5). Vabast rahvast sai orirahvas, mingi osa eestlastest läks elama linnadesse, kus osa loobus oma keelest kohe, osa ajapikku (Liivaku 1995: 14). Enamik eestlastest jäi talupoegadeks ja kõneles eesti keele murdeid. Kõik teised seisused – aadlikud, mõisnikud, kaupmehed, vaimulikud jm olid kas sakslased, rootslased või muu rahvuse esindajad, kes vallutuste käigus meie maale olid saabunud.

Eesti keele kirjapanekuid hakkasid tegema muulased, enamasti sakslastest vaimulikud ja ametnikud, kes olid kohaliku keelt mõnevõrra tundma õppinud, kusjuures ortograafia oli väga kõikuv, eri tekstides isesugune. Säilinud ürikud on kulunud, tekst osalt kustunud. See tegi ka meie töö erakordselt raskeks, sest tekstide dešifreerimisega, nende lahtilugemisega kaasnesid keerukad tõlgendamisprobleemid, rääkimata märksõnastamisest, sõnaartikli ülesehitusest jms, mis seostusid vanima kirjakeele sõnastiku koostamisega. Probleeme oli küllaga, ühistel nõupidamistel leidsime neile lahendused, mis käesoleval hetkel tunduvad kõige tõenäolisemad. Edasine uurimine võib neis teha korrektiive.

E. Ehasalu, K. Habichti, V -L. Kingisepa ja J. Peebo koostatud käsikiri “Vanimad eesti keele tekstid ja sõnastik” on avaldamiseks valmis ja ootab trükkimist. Võrreldes Paul Johanseni, Andrus Saareste, Julius Mägiste jt seniste käsitlustega mainitud perioodi tekstidest (Johansen 1923, 1929, 1930; Saareste 1923, 1930, 1937; Mägiste 1970), on järgnev analüüs loodetavasti samm edasi. Arvuti abil koostatud, kõiki tekstisõnu haarav sõnastik võimaldab ammendavalt käsitleda 13.–16. sajandi kirjakeele sõnavara, sõnade esmaesinemust kirjakeelseina ja kasutatud vormistikku. Alljärgnevalt vaatlebki mainitud käsikirjalise kogumiku materjalidele toetuvalt sõnade esmaesinemust kirjakeelseina Epp Ehasalu, sõnastiku leksikaalse ülevaate annab Külli Habicht ning vormistikku analüüsib Jaak Peebo.

SÕNADE ESMAESINEMUSED

Pilootprojekti “Vanimad eesti keele tekstid ja sõnastik” (aastani 1600) eesmärgiks oli teadaolevate eestikeelsete tekstikatketekoondamine arvutikorpuseks ning selle korpuse baasil vana kirjakeele sõnastiku struktuuri väljatöötamine. Ometi sai puhttehniliste ja -metodoloogiliste lahenduste otsimise kõrval võimalikuks ka sõnavara kompleksne analüüs, ja seda tänu tekstivaliku ajalisele representatiivsusele. Kaasatud olid peamiselt iseseisvad eestikeelsed

tekstid alates kõige varasematest kuni aastani 1600 – seega Mülleri-eelne toodang (vahetult 17. sajandi algusest on säilinud ulatuslik Mülleri jutluste kogu). Tervikteksti nõudest on tehtud järeleandmisi Läti Henriku kroonikas leiduvate ning üldtuntud eestikeelsete lausekatkete osas, kuigi need sisalduvad pikemates ladinakeelsetes lausetes tsitaatidena. Samuti on sisse võetud eestikeelsed üksiksõnad dominiiklaste raamatutest (1490 ja 1510), sest need olid sinna üles kirjutatud eraldi eestikeelsete sõnade loendina, mitte muukeelses tekstis tsiteeritud. Pealegi on nende hulgas ka vähemalt üks eestikeelne lause.

Seega võib kõige vanemate tekstide põhjal teha üldisi järeldusi eesti kirjakeele “esiaja” sõnavara suhtes. Muidugi teatud reservatsioonidega – materjal ei kajasta üksiksõnalist ega nimeainest. Viimatimainitu moodustab omaette teema, mis kindlasti võib pakkuda täiendust ajastu sõnavarapilti, kuid jääb nimeuurijate töömaaks.

Vanimate tekstide alusel sõnastiku koostamisel oli märksõnade leidmisel põhimõtteks vana sõnakuju seostamine võimalikult tänapäeva kirjakeelse sõnaga. Seega on püütud vältida märksõnades murdevariante ning eelistada olemasolevat tänapäevast samatüvelist sõna. Samal põhjusel on hoidutud ka vana kirjakeele pärastest kujudest ning hüpoteetilisest (leksikograafi moodustatud) vormidest märksõna positsioonis. Juhul kui sõna tähendus on aja jooksul muutunud või kui on tegemist muul moel mitte-tänapäeva sõnaga, on selle järele lisatud tärnike (*). Tänapäevase leksikaga seostamise mõttekus seisneb hilisemate sõnavaravõrdluste võimaldamises.

25 kõige sagedasemat sõna vanades tekstides

1. <i>see</i>	158	14. <i>püha</i>	24
2. <i>ning</i>	124	15. <i>andma</i>	23
3. <i>olema</i>	78	16. <i>kaas*</i>	23
4. <i>meie</i>	77	17. <i>isand</i>	22
5. <i>sina</i>	68	18. <i>tegema</i>	21
6. <i>pidama</i>	44	19. <i>need</i>	20
7. <i>jumal</i>	41	20. <i>tahtma</i>	20
8. <i>ei</i>	34	21. <i>üks</i>	20
9. <i>tema</i>	34	22. <i>käsk</i>	18
10. <i>mina</i>	32	23. <i>sees</i>	18
11. <i>kõik</i>	26	24. <i>saama</i>	17
12. <i>et</i>	25	25. <i>oma</i>	16
13. <i>kui</i>	25		

Soome eeskujul (Jussila 1996: 26–27) oli huvitav võrrelda vanade sõnade sagedusloendit näiteks Interneti kaudu kättesaadava Tartu ülikooli arvutuslingvistika labori leheküljega “Sõnasagedused korpuses” (<http://www.cl.ut.ee/ee/tulemusi/sagedused.html>). Tänapäevane kõrvutusmaterjal kajastab ajakirjandus-, ilukirjandus- ja teadustekstide sagedusnäitajaid.

Erinevuste kõrval üllatab keele suhteliselt suur püsivus sagedaste sõnade osas. Vanade tekstide esikoha *see* ning kolmanda kohta *olema* on tänapäeva pingereas oma kohad vahetanud. Teisel positsioonil on tänapäeval sõna *ja*, ka *ning* jääb teise kümne algusesse. Vanades tekstides, kus veel *ja* tundmata, on teisel kohal sageduselt *ning*. Pronoomenitest puudub tänapäeval esikümnest *meie*. Tänapäevalgi on sagedased *ei* (6.), *et* (7.) ja *kui* (8.), teise kümnesse on jäänud alles samuti *kõik*, *ka* (vrd *kaas**) ja *oma* ning kolmandasse kümnesse *üks*. Tänapäeva sagedastest sõnadest puuduvad vanas loendis *aga* ja *siis*.

Erinevad ka täistähenduslikud noomenid: vanad *jumal* ~ *is(s)and* ~ *isa*, *püha*, *käsk* ning tänapäevased *aasta*, *töö*, *kuu*, *aeg*. See annab tunnistust vana kirjakeele tekstides kajastuvast religioosest maailmapildist (jumala poole pöörduti ka näiteks seadusetekstides ja kirjas) ning tänapäeva töö- ja ajakesksest hoiakust.

Tüüpiline vanale kirjakeelele oli ka kirjaipildi varieerimine. Nii nagu tänapäeval näitab head kirjaoskust võime sama sõna tekstis mitte korrata, vaid sünonüümidega asendada, oli vanasti oluline osata ka kirjaipilti loovalt vallata. Kõige sagedasematel sõnadel oli ühtlasi ka kõige rohkem erinevaid kirjakujuisid, vanimates tekstides sõnal *see* näiteks koos erinevate käände- ja kirjutusvormidega 38: *se, Se, Se, Se, se, seda, sedda, sedda, sedda, sedda, Sedda, see, see, sehe, sehll, sel, Sel, sel, sell, selle, Sen, sen, ses, Ses, ses, sest, sest, sest, sest, sesth, sex, Be, Be, Bell, Belle, sze, Sze, szen.*¹

Eesti keele kohta pole varem koostatud süstemaatilisi sõnade esmaesinemusloendeid, selliseid nagu näiteks soome keeles “Sanojemme ensiesiintymä Agricolasta Yrjö Koskiseen” (Rapola 1960). Vanimates tekstide põhjal sai võimalikuks seda laadi katsetus ka eesti keele kohta, ning sõnastikus on märksõnade juures antud teave ajalises järjestuses – vanim kõige ees. Selline esitus peaks võimaldama ülevaadet sõna arengust. Näiteks sõna *mis* on

¹ Kursiiv näitab rekonstrueeritud sõnu ja sõnaosi ning poolpaks kiri originaalteksti sõnakujusid.

esialgu olnud kasutusel vanemal kujul *mea* ja alles umbes 16. sajandi keskpaigast on teada kuju *mis*, selle asemel on kasutatud ka rootsi sõna *men* ('aga').

mis	PRON	13	
1535=Koell	1	Mea	
1535=Koell	1	mea	
1535=Koell	1	Mea	
1535=Koell	3	mea	
1535≤kiri	2	mea	
1535≤kiri	1	Men	(rootsi <i>men</i> 'aga')
1550≡LiiviTalu	1	miß	
1585≤Völcker	1	mea	
1587≤Boierus	1	Mes	
1600≡kohtuvanne	1	me	

Ajalisse järjestusse tuleb aga kriitiliselt suhtuda. Paratamatult ei ole kõigi allikate kohta täpseid kirjutamisandmeid. Dateeringuid on teinud ajaloolased ka nii ebakindlate andmete nagu tindi ja paberi vanuse põhjal ning umbes poolesajandilise täpsusega. Sellepärast ei saagi vanade tekstide allikate järjestus olla absoluutne. Järgnevas võib tutvuda eesti kirjakeeles esimesena registreeritud uute sõnadega tekstide kaupa tinglikus ajalises järjestuses.

1224≤LHKroonika	8:	<i>kihelkond, laulma, magama, maja, malev, papp, Tarapita, vaip*</i>
1490≡Contractus	4:	<i>ilma, külvaja, õppema*, ükspäev</i>
1510≡Postilla	9:	<i>kiusama, mina, pära, sees, sina, surema, tahtma, torisk*, tulema</i>
1524≤Kullamaa	87:	<i>andma, aamen, ainus, allaheitmine, alla, andeks, asuma, elama, elune*, heitma, hivu*, igapäevane, igavene, ilmale, isa, isand, issameie, istuma, Jeesus, jootraha, jumal, kannatama, kes, kirik, Kristus, kumb, kuri, kut*, kõik, käsi, leib, liha, looma, maa, Maria, matma, meie, mõni, naine, neitsi, nimi, ning, nõnda, ohatus*, olema, paast, parem, patt, peal, pealne*, Pilatus, poeg, Pontius, pooma, põrgu, püha, pühatama*, riikus*, rist, rõõm, saama, saatma, sealt, see, sisse, sundima*, surm, taevas, tahtmus*, tema, tere, tervitama, Tõnts, tõusma*, tänane, uskuma, vaim, vaimukaer*, vajaka, vastu, võlaline*, võlg, vägev, vägine, ära, äranis*, üles</i>

1535=Koell

192: aeg, aima*, alaspidi, alg*, altar, arm, armas, armatama*, asi, astuma, au, autu, doch*, edaspidi, ees, eest, ehk, ei, elu, enam, esimene, et, ette, hea, helli*, häda, hästi, hüüdma, igaks*, iganes, ilm, ingel, inimene, iseenese, ise, juurde, jälle, jääma, kaas*, kaks, kandma, kannatama*, kartma, kaua, kaval, kindlasti, kinni, kiusatus, koer, koguni, kolmas, kui, kus*, kust, kutsuma, kuues, kuulma, kõhnret, kõigevägevam, kõrgem, käsk, käskima, köitma, küll, laps, laskma, leidma, lepitaja, lepitama, lihane, läbi, läkitama, maa_peale, maha_matma, maha, maksma, meel, minema, mispärast, mis, miski, muistma*, muistma*, murdma, muu, mõtlus, mööda, najal, need, needma, nemad, nüüd, omaenese, oma, ootama, ots, pajatama, pale, paluma, palve, panema, patune, peale, pesema*, petma, pidama, pool, poole, puhas, põrguhaud, päev, päralt, päras*, pärast, päratu, pühitsema, rahvas, rikas, ristma*, rumal, sakrament, seadma, seal, seepärast, seesama, seesinane, seisma, siia, siin, siis, sugu, sulane, sundija*, suur, suuta*, sõna, sõprus, sööma, süda, südamehaigus, sündima, sündma*, taevaisa, tahtma*, tarbeks, tarvis, tegema, teie, teine, teist_korda, tundma, tõde, tõesti, tõusma, tähele, tänama, uskne*, uuesti, vaene, vaid, vaimulik, valitsema, valmis, valmistama, veri, vesi, vigavereiline*, viha, viimane, vilets, viletsus, võima, võtma, väsima, õige, õigesti, õndsasti, õnnis, õuespidi*, ära_keelama, ära_põlgama, ära_päästma, ära_valitsema*, äralunastama*, ära, öösel, ükspäinis*, üks, ükski, üles_tõusma, üles_äratama, ütlema

1535≤ametivanne1

17: aitama, aus, Bruggeney, evangeelium, Harmen, Hassenkamp, kallis, kuulja, Liffland*, linn, meister, orden*. Saksa, Tallinn, töotama, vaga, vanduma

1535≤kiri

23: enne, help*, jooma, juures, jätma, kirjutama, kuningas, lähetama, moder*, mut*, niipalju, raamat, rõõmus, Saaremaa, sää*, teadma, tohtima, und*, unstig*, veel, õlu, öö

1550≡LiiviTalu

29: aasta, elik, jooksmas, juurest, kaduma, kaebama, kord, leppima, nuhtlus, osa, palk, peremees, rööv, seest, selg, tee, tibu, tuba, tunnistama, tõeks, täide, unrehti*, W, valestama*, valesti, viisi, viits, väljas, väärt

1550≤TalupVanne	6:	<i>hing, kohus, Mats, mets, nii, Rysebiter</i>
1570≥ametiVanne2	6:	<i>knackenhouer*, Kärk, raad, Rein, Rootsi, Tõnis</i>
1583=Duker	3:	<i>hobune, jootma, maamees</i>
1585≤Völcker	55:	<i>abielu, abi, andeksandmine, andmine, asjata, austama, eesmine*, egas*, ema, hukutus, igapäev, iga, junkur*, kaheksas, katoliku, kirikisand, koda, koolma, kümme, kümnnes, lihavõtmine, looja, lähem, meeleuld, missa, neljas, nii_ka, paastupäev, paastuma, rasv*, ristimine, seitse, seitsmes, suu, süü, süüdlane, tund, tunnistus, tõbras, täis, tänapäev, tüdruk, varastama, vermetus*, viies, viis, võõras, ära_surema, ära_tapma, üheksas, ühendus, üle_astuma, üles_minema, üles_seadma, ülestõusmine</i>
1587=Becker	4:	<i>aru, koitma, rikkus, talupoeg</i>
1587≤Boierus	56:	<i>ajama, andus*, arhiingel*, esmalt, heldelt, hilja*, hukka, hulk, hõikama, hääl, ilus, ilusus, isamaa, itkema, Joel, kaema*, kahjulik, kaunis, kokku, kuna, laisk, lootmine, lunastaja, madal, manu, mees, murelik, mõtlema, mäletus, noor, oinas, oo, palju, pasun, prohvet, puhuma, sadama, Siion, säärane, taevane, taval, teenima, tõsi, täitma, tänitama*, unine, valgutama*, vana, veli, vili, vägi, väike, õlg, õnnistegija, ülikaunis, ülisuur</i>
1589=Awerbach	55:	<i>ammu*, Anna, Anno*, aprill, arst, ase*, Awerbach, Burg*, bürgermeister, Dörpt*, Elias, ent*, Hans, heldeline*, hilis*, Jurgen, kaheksa, Karhusen, Katrina, keegi, kiitus, kodanik, kombel, kuninglik, kunst, kuu, kuuskümmend, kuus, kümmend, läigitaja*, neli, nimetama, nägema, oftalmist*, pidal*, püüdma*, reig*, Rholler, sada, sama, Schmitte, sel_kombel, Siegel*, Sigismundus, silm, sinane, sõge, teadja, teadma*, tuhat, tunnistaja, uskmatu, vanma*, üheksa, üle</i>
1600≡kohtuVanne	10:	<i>heaks, kahjuks, küsima, N, rääkima, salaja, selge, tõsidus*, vissisti*, välja</i>

Nagu esitatud ülevaatest näha, on kõige suurema kirjakeeles esmaregistreeritud näidete arvuga Wanratti-Koelli katekismus (192), järgneb Kullamaa käsikiri (87) ja Laurentius Boieruse käsikiri (56). Võrdselt on uute sõnadega esindatud Johannes Ambrosius Völckeri tekst (55) ja Sigismundus Awerbachi tunnistus (55), neile järgnevad katkend Liivimaa talurahva õigusest (29)

ja kiri *moder'*ile (23). Esmaesinemuste hulk sõltub oluliselt tekstide pikkusest ning hilisemate kirjutiste puhul ka leksikaalsest omapärasest (näit. lõunaeestilistes tekstides).

LEKSIKAALNE ÜLEVAADE

Eesti vanima kirjakeele sõnastikus on kokku 565 põhimärksõna ja 176 tähenduste või arhailiste ja murdeliste variantide alusel loodud viitemärksõna. Tänapäeva kirjakeeles tundmatud või muus tähenduses esinevad märksõnad on tähistatud tärniga (*), selliseid sõnu on 79.

Järgnev kujutab endast ülevaadet vanima kirjakeele sõnavarast põhiliselt sõnastiku märksõnade tasandil.

Sõnavara päritolu ja struktuur

Struktuuriliselt kuulub enamik vana kirjakeele sõnastiku leksikat lihtsõnade hulka, neid on ca 375. Päritolu alusel on lihtsõnade seas põlistüvesid umbes 260, sellised on näiteks *aeg*, *hing*, *käsi*, *laskma*, *minema*, *päev*, *sugu*, *tahtma*, *tõusma*, *väsima*. Vanu laenulisi lihtsõnu on ligikaudu 40, näidetenä võiks nimetada arvatavaid indoiraani laene *ajama*, *magama*, *osa*, *sada*; balti laene *laisk*, *reig*, *oinas*, *põrgu*, *tava*; germaani laene *armas*, *kiusama*, *palk*, *tarvis*, *sama* jt. Arvud on antud ligikaudsetena, kuna sõnade etümoloogiad pole alati üheselt selged ja sõnavara päritolu põhjalikum uurimine pole käesoleva lühikese ülevaate eesmärgiks.

Uuemaid, st arvatavasti umbes vanima kirjakeele perioodil tulnud laentüvesid on ca 40. Kui kaasa arvata ka nn omapärase sõnavara hulgas leiduvad laensõnad (vt alajaotus **Omapärane sõnavara**), on neid kokku 65. Enamjaolt on tegemist alamsaksa laenu-dega, näiteks *arst*, *ingel*, *kunst*, *meister*, *missa*, *paast*, *pasun*, *prohvet*, *raad*, *rööv*, *sakrament* jt (nagu näha, on siin kaasa arvatud ka kreeka-ladina päritoluga nn rahvusvahelised laensõnad, millest paljud on jõudnud eesti kirjakeelde ilmselt alamsaksa keele kaudu).

Vanimast kirjakeelest väärrib märkimist ka ühel korral esinev slaavi laen *raamat* (*ꙗꙗꙗꙗꙗ*) 'paber, tunnistus', mis käändub veel a-tüvelisena.

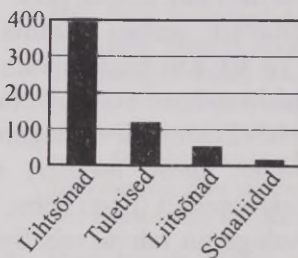
Tuletisi on umbes 125 (neist nimisõnatuletisi 55, verbi- ja adverbitalutisi ca 25 ja adjektiivitalutisi ligikaudu 20), kusjuures tuletiste määramisel on püütud lähtuda diakroonilisest vaatepunktist.

Liitsõnu on ca 45, enamjaolt on tegemist liitnimisõnadega, mille kohta leidub 25 näidet. Need on peaaesjalikult ristiusu terminoloogiasse kuuluvad mõistetähistused, näit. *allaheitmine*, *andeks-andmine*, *lihavõtmine* (need kolm sõna on samal ajal ka verbiühenditest moodustatud teonimetuletised), *kirikisand*, *paastupäev*, *põrguhaud*. Ilmaliku valdkonna sõnadena võib nimetada vaid järgmisi: *jootraha*, *maamees*, *peremees*, *talupoeg* ja *tänapäev*. Liit-substantiividest vähem esineb liitadverbe (8), näit. *alaspidi*, *edaspidi*, *mispärast*, *niipalju* ja eriti suure esinemiskordade arvuga *seepärast*, mis tuleb esile 10 korda kolme eri autori tekstis. Vähem leidub liitadjektiive (5), need on *igapäevane*, *kõigevägevam*, *ülrikaunis*, *ülisuur*, *vigavereline* 'mitte puhastverd', ja liitpronoomeneid (4) – *iseenese*, *omaenese*, *seesama* ja *seesinane*. Liitnumeraali kohta leidub vaid üks näide – *kuuskümmend*.

Laenulisi liitsõnu on 2 – *bürgermeister* 'linnapea' ja *arhiingel* 'peaingel'.

Sõnaliite ehk algupärastes tekstides erinevalt tänapäevasest traditsioonist kokku kirjutatud sõnu on 17 (näit. *maha_matma*, *ära_päästma*, *teist_korda*, *sel_kombel*, *üles_seadma*). Viimaseid tuleb pidada ilmselt saksa ortograafia mõjul tekkinud tõlkelaenulise päritoluga kokkukirjutisteks (vt diagramm 1). Alakriips sõnade vahel markeerib tänapäevasest erinevat kokkukirjutust ja on sellisena kasutusel ka vanima kirjakeele sõnastikus.

Diagramm 1. Sõnavara struktuuriline jagunemine

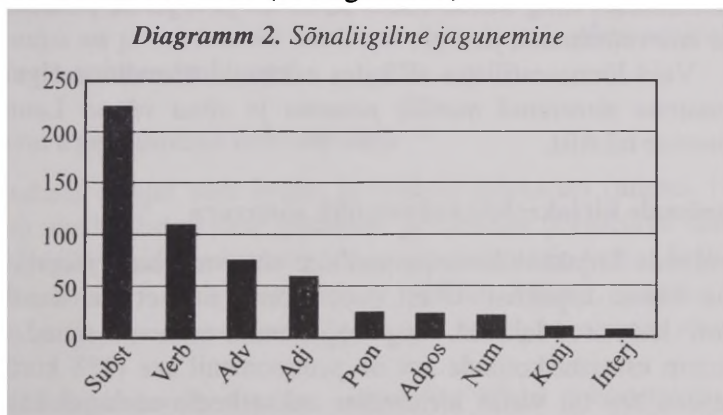

Kui nimetada veel mõningaid esinemisandmeid, siis olgu märgitud, et sõnastikus leidub veel 2 nn käändumatut omadussõna (*Saksa*, *Rootsi*), mida võib teisalt pidada ka kohanimedeks. Eesnimised on materjali hulgas 16 (näit. *Elias*, *Mats*, *Tõnis*, *Sigismundus*, *Katrina*), perekonnanimesid 9 (näit. *Kärk*, *Rholler*, *Brüggeney*), kohanimesid 5 (*Liffland*, *Dörpt*, *Tallinn*, *Saaremaa*, *Siion*). Initsiaalid N.N. esinevad ühel korral.

Jagunemine sõnaliigiti

Sõnaliigiliselt jaguneb vanima kirjakeele sõnastiku leksika järgmiselt: kõige rohkem on substantiive (223), vähem leidub verbe (112), adverbe (73) ja adjektiive (55). Suhteliselt vähe on materjali hulgas pronoomeneid (28), adpositsioone (24) ja numeraale (22). Väga väheste näidetega on esindatud konjunktsioonid (8) ja interjektsioonid (3).

Kuna mõni sõna võib vana kirjakeele tekstides esile tulla mitme sõnaliigiga seoses, moodustavad huvipakkuva rühma sõnaliigiliselt kahe märgendiga sõnad. Üks osa neist, nagu ADV/ADP (näit. *ette*, *ilma*, *kaas*, *pärast*, *sees*), NUM/PRON (näit. *üks*, *teine*) ja ADV/KONJ (näit. *kui*, *vaid*) on mõistetavad ka praegust sõnaliikide määramise praktikast arvestades. Teine osa on aga tingitud vana kirjakeele eripärasest kasutusest ja sisaldab selliseid näiteid nagu ADJ/S (näit. *igavene* – tavapärase adjektiivitähenduse kõrval tähenduseks ka 'igavik' ja *uskne* (tähenduses 'usklik inimene')). Kaks sõnaliigimärgendit saavad ka nii adverbiks kui verbiks (ADV/V) tõlgendatav *ei*, mis esineb vana kirjakeele tekstides mõningal juhul veel pöördvormides, ja nii verbiks kui substantiiviks (V/S) loetud *uskuma*, kuna verbi *v*-partitsiibi vorm tähistab mõistet *usklik inimene*. Sõnaliigilise topeltmarkeeringu näiteid on vanima kirjakeele sõnastikus kokku 17 (vt diagramm 2).

Sagedasemad ühendid

Eesti vanimas kirjakeeles leidub rohkesti näiteid perifrastiliste verbide, st ühend- ja väljendverbide ning muude kujundlike verbiühendite kohta, mis enamjaolt on ilmselt tõlkelaenud saksa (või

alamsaksa) keelest. Neist sagedasemad, st enam kui ühe autori tekstis või rohkem kui ühel korral esinevad näiteks *andeks andma* (Kullamaa käsikirjas, Wanradti-Koelli katekismuses ja Völckeri tekstis), *tunnistust andma* (Völckeri tekstis ja Sigismundus Awerbachile antud ametitunnistuses). Perfektiivse *ära*-adverbiga seoses esineb kolm ühendit: *ära jooksmas* (umbes 16. sajandi keskpäigast pärinevas talurahvaõiguses), *ära koolmas* (Laurentius Boieruse tekstis), *ära petmas* (Wanradti-Koelli katekismuses). Kaks ühendit tuleb esile seoses *maha*-adverbiga, need on *maha jätma* ja *maha minema* (mõlemad lõunaeestilises Völckeri tekstis).

Perifrastiliste verbide näidetena võib välja tuua veel järgmisi kahe moodustajaga ühendeid: *risti peale pooma* (Kullamaa käsikirjas, Wanradti-Koelli katekismuses ja Völckeri tekstis), *suu sisse võtma* (Völckeril) ning kolme moodustajaga ühendit *surnust üles tõusma* (Wanradti-Koelli katekismuses).

Katekismusetekstide kaudu näib olevat vanimasse kirjakeelde juurduanud ka noomeniühend *elavad ja surnud* (Kullamaa käsikirjas ja Wanradti-Koelli katekismuses).

Vana kirjakeele seisukohast huvitavatest, samas tänapäevani kirjakeeles säilinud ühenditest olgu nimetatud veel *teada andma*, mis esineb ühel korral Sigismundus Awerbachile antud ametitunnistuses; *hätta jääma*, mis tuleb ühel korral esile Wanradti-Koelli katekismuses ning samas leiduvad ka *kurja tegema*, *õndsaks saama*, *ette valmistama* jt.

Vaid lõunaeestilistes allikates esinenud ühenditest olgu ilmekamatena nimetatud *meelde panema* ja *sõna võtma* Laurentius Boieruse tekstist.

Vanimale kirjakeelele iseloomulik sõnavara

Vanimale kirjakeelele iseloomulikku sõnavara saab jälgida vähemalt kahest aspektist. Ühelt poolt võib väita, et iseloomulik on enim kasutatud leksika, seega sagedamini esinevad sõnad. Kõige suurem esinemiskordade arv on pronoomenil *see* (158 korda). Et asesõna *see* oli vanas kirjakeeles saksa keele eeskujul kasutusel artiklina, on selle sõna sage esinemine igati ootuspärane. Konjunktsioon *ning* esineb tekstides 124 korral ja kuna sidesõna *ja* ei olnud tollal veel kasutusel, on sellegi sõna sage esinemus põhjendatud. Verbi *olema* on nii täistähendusliku kui abiverbina kasutatud 78 korral, pronoomenit *meie* 77 korral, pronoomenit *sina* 68

korral, verbi *pidama* 44 korral ja substantiivi *jumal* 41 korral. *ei* esineb nii adverbi kui verbina kokku 34 korral, pronoomen *tema* samuti 34 korral ning pronoomen *mina* 32 korral. Need on 10 sagedamini esinenud lekseemi vanima kirjakeele sõnastikus. Nagu näha, on valdavalt tegemist mittetäistähenduslike sõnadega. Silma torkab pronoomenite (*see, meie, sina, tema, mina*) ning abstraktse tähendusega verbide (*olema, pidama*) sage esinemus. Kümne sagedamini esinenud sõna hulgas leidub vaid üks substantiiv – *jumal* –, mis on tekstide temaatikat arvestades ootuspärane tulemus.

Teisalt on vanimale kirjakeelele iseloomulikud mõned tänapäeva keele seisukohast tundmatud sõnad, arhaismid. Sellised on näiteks pronoomen *mea*, mis on sõnastikus viidud tänapäevase märksõna **mis** alla. Vana on ka *s*-liiteline adverb *jälles* ning adverbid *minkpärast* (sõnastikus ühendatud märksõnaga **mispärast**), *kus* 'kui', *kut* 'kui' ja *suuta* 'täiesti, päris'. Viimased kolm esinevad sõnastikus omaette märksõnadena. Iseloomulik on ka pronoomeni *kumb* esiletulek siduvas tähenduses, kusjuures tänapäevasteks vasteteks võiks olla 'kes, mis'. Substantiiv *isand* tähistab vanimas kirjakeeles nii **valitsejat** kui **jumalat** ning sõna ilmaliku ja vaimuliku tähendusnüansi vahel on tekstide lühiduse ja fragmentaarsuse tõttu sageli väga raske vahet teha. Tänapäevase **kuradi** asemel esineb vanades tekstides ilmekas sõna *kõhnret* (*kõhenret*). Iseloomulikeks võib pidada veel sõnakujusid *ajasta* tänapäevase **aasta** asemel, *auvu au* ja *auvustama austama* asemel, *sana sõna* asemel ja *äranis* tähenduses 'vaid; aga'

Sõnavara semantiline iseloomustus

Tähenduste põhjal võib öelda, et enamik märksõnu (umbes 110) kuulub sisult abstraktsete partiklite ja raskesti piiritletava tähendusväljaga verbide, substantiivide ja pronoomenite hulka. Sellised on näiteks *ehk, ei, iganes, koguni; jääma, laskma, saama; ase* 'vorm' *alg* 'algus', *osa, ots* 'lõpp'; *iga, keegi, kes, sama, sinane, ükski*.

Tähelepandavalt suur on sotsiaalse sfääri mõistetähistuste hulk, kui kaasa arvata ka sõnastikus esinevad 8 ametinimetust, kuulub sellesse semantilisse rühma ca 70 sõna. Näidetena võiks nimetada *abielu, sõprus, kodanik, kuningas, maamees, palk, peremees, raad, rahvas, sulane, teenima, valitsema*.

Kolmandaks suuremaks tähendusrühmaks on tekstide spetsiifikat arvestades ootuspäraselt ristiusumõistetega seotud sõnavara, näiteid on kokku umbes 70 – *altar, andeksandmine, evangeelium, ingel, issameie, kirikisand, lepitaja, paast, põrguhaud, rist, sakrament, uskuma, õnnistegija* jt.

Umbes 45 märksõna kuulub inimese füüsilise tegevuse ja füüsilise maailma mõistetähistuste hulka, sellised on näiteks *elu, jooma, koolma, kuulma, pesema, sündima, sööma, võtma*. Samas rühmas võiks olla ka kehaosade nimetused nagu *käsi, selg, silm, suu, süda, õlg*. Psüühika ja intellekti valdkonnaga seotud sõnu on umbes 35, näiteks *aru, hing, meel, mäletus, muistma* 'mäletama, aru saama' *teadma, viha, õppema*.

Eetika ja moraali valdkonna sõnu leidub ligikaudu 30, näit. *au, autu, leppima, petma, süü, valestama* 'valetama' jt.

Arvukalt esineb ka ruumimõisteid tähistavat sõnavara (ca 50 märksõna), näit. *alaspidi, ees, juurde, kokku, peal, päras* 'järel', *siia, sisse, õuespidi* 'välispidi' *üle*. Ajaga seotud märksõnu on umbes 25, need on näiteks *aasta, ammu, esmalt, igapäevane, kaua, päev, tänane, öö, ükspäev*.

Ka arvu- ja hulgakategooria mõistetähistuste hulk on küllaltki silmatorkav (35 näidet), näit. *esimene, kaheksa, kümnes, neli, sada, seitse, teine, tuhat, viies*.

Iseseisva tähendusrühmana võib esile tuua juriidilise terminoloogia, näit. *kohus, sundija* 'kohtunik', *tunnistaja, töotama, vanduma*.

Küllaltki abstraktse sisuga omadussõnu on 35, näit. *armas, hea, igavene, ilus, kuri, laisk, murelik, puhas, vilets, ülisuur*.

Märkimist väärib see, et vanima kirjakeele tekstides leidub vähe materiaalse referentsiga sõnavara. Loodusega seotud leksika kohta on vaid üksikuid näiteid – *koitma, mets, sää* 'ilm', *vesi* jt. Esemete nimetusi on samuti väga napilt, näiteks *vaip, vits, torisk* 'anum' *pasun*. Toiduga seotud sõnu on kaks – *leib* ja *õlu*.

Materjali spetsiifikat arvestades pole selline semantilisteks rühmadeks jagunemine üllatav, sest valdavalt on tegemist usulise sisuga literatuursete tekstidega. Talurahvaõiguse ja ametivannete ning -tunnistuse ja kohtuvande tekstid sisaldavad valdavalt sotsiaalse ja juriidilise sfääri mõistetähistusi. Täiesti ilmaliku sisuga igapäevaseid tarbetekste on vaid üksikuid – ligikaudu 1535. aastast

pärinev kiri *moder*'ile ning kaks vanasõnade kirjapanekut, kus leidubki rohkem n-ö igapäevast leksikat.

Omapärased sõnad

Tänapäeval tundmatud või muutunud tähenduses kasutatavad sõnad on vanima kirjakeele sõnastikus tähistatud märksõna järel paikneva tärniga (*). Sellised sõnad on kas

- ♦ vanasse kirjakeelde tulnud laensõnad (näit. *hilis* 'vaestemaja', *unrehti* 'valesti, ebaõiglaselt'),
- ♦ tänapäeval veel ainult murretes säilinud sõnad (näit. *kaema* 'suvatsema' *muistma* 'mõistma, aru saama' *kut* 'kui'),
- ♦ vanale kirjakeelele iseloomulikud, tänapäeva kirjakeelest kadunud arhaismid (näit. *ammu* 'kuni' *armatama* 'halastama' *suuta* 'asjata', *äranis* 'vaid').

Olgu lisatud, et omapärased on need sõnad tänapäeva seisukohalt, sest neid ei olnud võimalik siduda tänapäevaste märksõnadega või oli tänapäeva kirjakeeles tuntud sõna kasutatud vanades tekstides muus tähenduses. Kokku on selliseid märksõnu 79 ehk ca 14% märksõnade koguarvust.

Päritolu poolest võib sellegi sõnarühma jagada oma- ja laensõnadeks, kusjuures omatüvesid on kokku 53 (näit. *aima*, *alg*, *hilja*, *kaema*, *kut*, *päras*, *pooles*, *rasv*, *suuta*, *õppema* jt). Laensõnu, kus on kokku võetud nii mugandatud kui ka tsitaatlaened, leidub kokku 29. Suurem osa neist (13) on ilmselt alamsaksa päritolu, näiteks *helli* 'püha' (alamsks. *hillich*), *hilis* 'vaestemaja' (alamsks. *hillich*), *junkur* 'neitsi' (alamsks. *junkvrowe*), *pidal* 'hospidal' (alamsks. *spi(t)tal*), *unrehti* 'ebaõiglaselt, valesti' (alamsks. *unrecht*), *vissisti* 'kindlasti' (alamsks. *wisse*) jt. Märkida võib ka kaht huvitavat tsitaatlaenu – *knackenhauer* 'lihunik' ja *schmitte* 'sepp' mis on tekstides kasutusel ilmselt ametinimedena, kuid mida võiks tõlgendada ehk ka perekonnanimedeks.

Leidub ka üksikuid arvatavaid soome laene, mis sisalduvad umbes 1535. aastast pärinevas kirjas *moder*'ile: *sää* 'ilm' (sm. *sää*) ja *mut* 'aga' (sm. *mutta*). Et selles tekstis on ka grammatilist soomepärasust, näit. vormid *sinula* 'sinul' *tämä*, *tä* 'see' *engä* 'ei (ka)' või 'ega', pole selliste laensõnadegi esinemine eriti üllatav.

Tõenäolisteks rootsi laenudeks võib pidada 1535. a. pärinevas kirjatekstis sisalduvaid sõnu *help* 'abi', *moder* 'ema; emand' ja *men* 'aga' Probleemaatiline on samas tekstis esinev sõna *unstig*,

mille päritolu seob prof. J. Kivimäe oma artiklis (Kivimäe 1997: 319) alamsaksa keelega, kuid mis on kujul *unstig* ära toodud vana-ülemsaksa sõnaraamatus (Schützeichel 1989: 273) tähenduses 'günstig' Sõna eestikeelseks vasteks võiks sellisel juhul olla 'soodne; heasoovlik' Miks on autor võimalikule *unstig*-tüvele lisanud *-ete* ja kas see on vormitunnus või analoogia teel üldistatud lõpp (samas tekstis esineb verbivorm *kirigete* 'kirjutada') jääb selise tõlgenduse puhul selgusetuks. P Alvre annab sõna tähenduseks 'tähtsusetu' lähtudes struktuurist *unstigete*, kus *un-* oleks saksapä-rane eitav liide ja *stigete* partitsiibivorm rootsi verbist *stiga*. Seega oleks tegemist segakeelendiga, mis Alvre arvates kaldub rohkem saksa kui rootsi keele poole (Alvre 1997: 545). Kuna nimetatud kirja kontekstist on raske aru saada, missugust inimese omadust on kirjutaja silmas pidanud, jäägu selle sõna päritolu seletus ja tähendus siinkohal siiski lahtiseks.

Saksa laenude näidetena olgu nimetatud *doch* 'ometi' (nii alamsaksa kui ka saksa keeles *doch*), *Burg* 'linn' (sks. *Burg*), *orden* 'ordu' (sks. *Orden*), *Siegel* 'pitser' (sks. *Siegel*) ja *und* 'ja' (sks. *und*). Nagu näha, on need tekstides esinenud tsitaatlaenudena. Slaavi laenudest nimetatatgu siinkohal verbi *sundima* 'kohut mõistma' (slaavi *cydumь*) ja samast tüvest pärit isikutähistust *sundija* (slaavi *cyдя*) 'kohtumõistja' Vanadest germaani laenudest esineb omapärase sõnavara hulgas *hivu* 'ihu'

Ka tuletisi leidub omapärase sõnavara hulgas küllaltki palju – kokku 28. Suurima rühma moodustavad nimisõnatuletised (kokku 18), neist 8 on vanad *ma/mä*-liitelised teonimetuletised (näit. *tõusma* 'tõusmine', *muistma* 'mäletamine, mõistmine', *kannatama* 'kannatamine' ja üks *ma*-liiteline tegevuse tulemuse nimetus – *vanma* 'vanne' *us*-liitelisi abstrakttuletisi on 6 (näit. *andus* 'andmine', *tahtmus* 'tahtmine, ohatu' 'oht, kiusatus'). Leidub ka üks *line*-liiteline nimisõna – *võlaline* 'võlglane', üks *ne*-liite abil tuletatud substantiiv – *elune* 'elu' ning üks *ja*-liiteline tegijanimetule-tis – *läigitaja* 'arst' Selle sõna puhul on viidatud germaanilaenuli-sele tüvele, millest on pärit näiteks rootsi sõna *läkare* 'arst' ja sel-lest omakorda sama tähendusega soome *lääkäri* (Mägiste 1970: 87). Samas on võimalik, et viimasel juhul on tegemist *lõika-ma*-verbist saadud tuletisega *lõigitaja* tähenduses 'lõikaja' e 'arst, kes lõikab' Verbituletisi on omapärase sõnavara hulgas vaid 5 – need on *ta*-liitelised *armatama* 'halastama', *pühatama* 'pühitsema'

tänitama 'hüüdma' ja valgutama 'alandama' ning sta-liiteline valestama 'valetama'

Tuletatud adjektiive on 3 ning nende puhul paistab eriti silma nimi- ja omadussõnaliidete sarnane funktsioon vanimas eesti kirjakeeles. Kaks adjektiivi on tuletatud *ne*-liite abil (*pealne* 'ülim' ja *uskne* 'usklik inimene') ning üks *lik*-liitega – *kahelik* 'kahjulik'. Leidub ka üks *mine*-liite abil loodud numeraalina kasutatav sõna *eesmine* 'esimene' ja üks *line*-liiteline adjektiiv *heldeline* 'helde'.

Liitsõnu on omapärase leksika seas 9, näiteks eespool nimetatud laenulise päritoluga *arhiingel* 'peaingel', liitadjektiiv *vigavereline* 'mitte puhastverd' kusjuures väljend *vigavereline koer* tähistab lövi; liitadverb *õuespidi* 'välispidi' ja saksapärasest prefiksilisest verbist *ma*-liite abil tuletatud isikutähistus *äralunastama* 'äralunastatu'. Nimetada võib ka arhailist liitadverbi *üekspäinis* 'ainuüksi'.

Tärniga on tähistatud ja seega tähendussetust vajavaiks peetud ka kaht saksapäraselt kirja pandud kohanime *Dörpt* 'Tartu' ja *Liffland* 'Liivimaa'.

Eelnevat alajaotust kokku võttes võib öelda, et omapärase sõnavara hulgas esineb kõige rohkem laenatud juursõnu, neid on kokku 29. Tuletisi on 28, arhailisi ja murdelisi sõnu 19, tänapäevalgi tuntud eesti omasõnu muus tähenduses 6 (näit. *ase* 'vorm' *rasv* 'võidmine', *kaema* 'suvatsema' jt) ning liitsõnu 8.

79 omapärase sõna keskmine esinemiskordade arv on 2,1 – seega ei esine enamik neist eriti sagedasti. Tihti vanas kirjakeeles ette tulevatest tänapäevaks kadunud või tähendusmuutuse läbi teinud sõnadest võiks nimetada adverbi ja adpositsioonina esinevat sõna *kaas* -ga, koos; ka' (23 korda), substantiivi *riikus* 'riik' (10 korda), substantiivi *tahtma* 'tahtmine' (6 korda) ning konjunktsiooni *ent* 'ja' (6 korda).

Tänapäeva kirjakeeles tundmatuid sõnu on omapärase sõnavara hulgas 60 ehk 75% omapärase sõnavara koguhulgast. Tuntud, kuid muus tähenduses esinevaid sõnu on 20 ehk 25% omapärase sõnavara koguarvust. Üks – ladina tsitaatlaen *Anno* 'aastal' – on teatud stiilivärvinguga tekstides kasutusel tänapäevani.

Kuna vanima kirjakeele sõnastiku koostamisel on põhimõtteks olnud võimalikult paljude vanimates tekstides esinenud sõnade kokkuviimine tänapäevaste märksõnadega, ei andnud eelnev põhiliselt märksõnadest lähtuv ülevaade teavet vanima kirjakeele sõ-

nastiku leksika kogu rikkusest. Tekstisõnade sisu ja vormi põhjalikum analüüs jäägu mõne tulevase artikli tarbeks.

VORMIÕPETUSLIKUST KÜLJEST

Eesti vanima kirjakeele vormiõpetuse uurija teel seisavad mitmesugused raskused, mõnigi kord otse ületamatud tõkked. Osa neist on needsamad, mis igal muulgi selle ajastu kirjakeelega tegelejal. Neist olulisim: kuidas tekstist õigesti aru saada? Tihti ei osanud tolaeagne kirjutaja eesti keelt kuigi hästi, pani kirja, kuidas juhtus ja kuidas arvas olevat kuulnud. Käekirjagi on mõnikord väga raske lugema õppida või on tekst tuhmunud. Parem peaks lugu olema trükitud tekstiga, kuid neid on meil aastani 1600 ainult üks: mõned lagunened leheküljed 1535. aastal ilmunud katekismusest, mille tekstist olulise osa on uurijad hiljem lehtede auke täites rekonstrueerinud. Rekonstruktsioonide täpsus on mõnigi kord kaheldav. On iseenesest selge, et kui püüame niisuguse materjali uurimist sügavuti edasi viia, minna näiteks sõnade identifitseerimiselt sõnavormide iseloomustamise juurde, võivad kahtlused aina kasvada. Näiteks:

Mis teha vormidega, mis ei vasta mitte mingisugustele tegeliku keele vormidele?

Mis teha vormidega, mis on küll äratuntavad, kuid mida on kasutatud täiesti juhuslikus grammatilises tähenduses?

Mis vormi all vaadelda homonüümseid vorme (nagu eesti keeles nt sageli genitiiv ja partitiiv)? Jne, jne.

Vahetevahel võib kogu töö tunduda mõttetuna, sest liiga palju jääb kahtlast või vaieldavat.

Ja siiski: kõigile kahtlustele vaatamata saame midagi teada, olgu need teadmised kui ebakindlad tahes. Järgneva lugeja peab arvesse võtma, et kõiges selles on paljugi ebamäärast, oletatavat, vaieldavat.

Alguseks mõned arvud (neistki osa väga ligikaudsed, aga võivad anda mingi kujutluse arvulistest suhetest).

♦ Vaatluse all olevates tekstides on tekstisõnu kokku	2403.
♦ Eri sõnu on	565,
♦ nende seas morfoloogiliselt muutuvaid sõnu	448,
♦ nendest noomeneid	336,
♦ verbe	112.

Kui paigutame need vormid tänapäevasesse vormistiku tabelisse, saame järgmise pildi (sulgudes koos kaheldavate juhtumitega).

Noomen

	Singular	Pluural
Nominatiiv	357 (388)	43 (49)
Genitiiv	374 (386)	17 (19)
Partitiiv	58 (70)	3
Illatiiv	3 (15)	
Inessiiv	19 (21)	1
Elatiiv	68 (69)	1 (2)
Allatiiv	23 (24)	2 (3)
Adessiiv	61 (63)	1
Ablatiiv	2	
Translatiiv	17 (18)	
Terminatiiv		
Essiiv		
Abessiiv	1	
Komitatiiv	7	

Iga vorm võib esineda ja tavaliselt esinebki paljudes variantides. Neist enamik on ortograafilised.

Järgnevas püüan käändevorme lühidalt iseloomustada. Kõne alla tulevad peamiselt grammatilised morfeemid, tüvemuutuste iseärasusi lähemalt ei vaadelda. Kõik näited esitatakse ilma viideteta. Soovi korral nende täpsust kontrollida ja esinemiskohta teada saada tuleb abi otsida kogumikus "Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik" (ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste 6. numbris) leiduvast sõnade indeksist ja sõnastikust.

Ainsus

Nominatiivil formatiive ei ole.

Genitiiv on 1535. aastani veel päris paljudel juhtudel *n*-lõpuline. Kullamaa käsikirjas (1524–1528) on vormid *kyrkun* 'kiriku', *lehan* 'leha', *meddten* 'meie', *poian* 'poja', *pohan* 'püha', *sorman* 'surma', *thayuan* 'taeva', *wekeuen* 'vägeva', kokku kaheksal juhul. Lõputa genitiiv on siiski juba selleski käsikirjas kolm korda sagedasem, mõnigi kord samadest sõnadest, millest esineb *n*-lõpulist vormi, nt *aino* 'ainsa', *yša* 'isa', *ysanda* ~ *ysande* 'isanda', *ymmala* 'jumala', *kumma*, *keicke* 'kõige', *mhae* 'maa',

meytte ~ *meye* 'meie', *poha* 'püha', *rissti* ~ *risti*, *synnu* 'sinu', *tayua* ~ *taiwa* 'taeva', *teme* 'tema', *waymo* 'vaimu'

Wanraddi-Koelli 1535. a. katekismus on ainuke selle perioodi kirjalik mälestis, milles *n*-lõpuline genitiiv on ülekaalus lõputa vormi ees vahekorras 74 : 64. Kui jätta kõrvale pronoomenid (mille areng muude noomenitega võrreldes näib toimuvat mõnevõrra erinevalt ja erineva kiirusega), millest üldiselt on genitiiv *n*-lõpuline *sen* 'selle', teised aga (*medi* 'meie', *tema*, *sinu*, *minu*) lõputa, saame vahekorra 60 : 22. *n*-lõpulised on *arman* 'armsa', *asyan* 'asja', *auwutun* 'autu', *elon* 'elu', *essimesen* 'esimese', *egkewen* 'igavese', *hywun* 'ihu', *ynymysen* 'inimese', *issan* ~ *issen* 'isa', *issanden* 'issanda' *Jumalan*, *kannataman* 'kannatamise', *kywsattussen* 'kiusatuse', *Christussen* 'Kristuse', *kuryan* 'kurja', *köhenrettin* 'köhnreti', *keikewegkewen* 'kõigevägeva(ma)', *leiban* 'leiva', *lehan* 'liha', *lehasen* 'lihase, oma', *othsan* ~ *otzan* 'otsa', *palgken* 'palge', *Pylatussen* 'Pilaatuse', *poyan* 'poja', *pörkw-hawdan* 'põrguhaua', *rycküden* 'riigi', *sen* ~ *szen* 'selle', *suckun* 'soo' *sundyan* 'kohtumõistja', *surman*, *sündmen* ~ *sundmen* 'sündimise', *taywayssan* 'taevaisa', *tahtman* 'tahtmise', *teman* ~ *themen* 'tema', *töen* 'tõe', *weren* 'vere', *wedden* 'vee', *wymesen* 'viimase', *wylletzussen* 'viletsuse', *üdden* 'ühe'

Lõputa genitiive on sõnadest *arma* 'armsa', *ekewe* 'igavese', *Jumala*, *Christusse*, *keycke* 'kõige', *leha* 'liha', *pattu* 'patu', *peywe* 'päeva', *rahwa*, *rysty* 'risti' *sanna* 'sõna' ja *were*.

Muudest tekstidest enne 1535. aastat märgin järgmist.

Henriku kroonikas olevate sõnade käänetest ei ole eesti keele seisukohalt põhjust rääkida, sest tegemist on ladinakeelse tekstiga ja ladina keele käänetega ka eesti keele sõnadest.

1510. a. postillas on lauses *Myna ... tha syno pera tulla* genitiivivorm *syno* 'sinu' ilma *n*-lõputa.

1535. a. ametivande tekstis on eestikeelsed genitiivid *teysse* 'teise', *nyme* 'nime', *lifflandi* 'Liivimaa', *myn* 'minu', *theme* 'tema', millest ühtki ei saa pidada selgelt *n*-lõpuliseks.

1535. a. kirjas võib teksti erakordselt raskesti seletatavusest hoolimata genitiivivormideks pidada *kunnige* 'kuninga', *mea* 'minu', *mu* 'minu', *su* 'sinu', *sinne* ~ *synne* 'sinu' *n*-genitiivi nende seas ei ole.

Hilisemates tekstides on mõeldavaks peetud *n*-genitiividena tõlgendada mõnd päris juhuslikku vormi. Nii on tartukeelseks

peetavas Völkeri tekstis (1585 või hiljem) vorm *patton* 'patu' 1589. a. Awerbachi tekstis on sõnaühend *wanmen asmen*, mille puhul on võimalikuks peetud kõnelda genitiivist tähenduses 'vande vormi (kujul)'

Sellega piirub *n*-genitiivide esinemus, kõik ülejäänud sajad genitiivid on lõputa.

Partitiiv on paljudes sõnatüüpides genitiiviga homograafne, vanemas, häälikute kvantiteeti väga juhuslikult märkivas kirjakeeles veel palju sagedamini kui tänapäeval. Niisugustel juhtudel on käände määratlemisel enamasti lähtutud grammatilisest tähendusest tänapäeva keelepruugi järgi. (Tolleaegse kirjutaja arvates võis muidugi paljudel juhtudel tegemist olla akusatiiviga rahvakeelse genitiivi vormis, kusjuures genitiiv tähendas hoopis midagi muud kui tänapäeval.) Samal viisil, grammatilisest tähendusest lähtudes, on tihti talitatud ka vormidega, mis ei vasta ühelegi eesti keele vormile.

Nende kõrval leidub tekstides selgeid partitiive (akusatiive) nii vormilt kui tähenduselt, seejuures kõikide tänapäeva keeles kasutusel olevate lõppudega ning ka lõputa vorme.

Genitiiviga sarnased lõputa partitiivid on *armu* ~ *armo*, *ema*, *ylma* 'ilma', *isa*, *yotoraa* 'jootraha', *kurya* 'kurja', *põha* 'püha', *sanna* 'sõna', *tibbo* (rahaühik), *waymu* 'vaimu', *whamkayra* 'vaimukaera', *waymolicko* 'vaimulikku', *weha* 'viha'

Genitiivist erinevad lõputa partitiivid on *aicke* 'aega', *helppi* 'abi' *kulka* 'hulka', *kotta* 'koda' (lõunaeestilise geminatsiooniga?), *leibe* 'leiba'

Morfoloogilise tüübi järgi *d*-lõpulised (kuigi mõnel juhul kirjutatud *t*-ga) on järgmised: *kumment* '-kümmend', *meyt* ~ *meyd* ~ *meid* 'meid', *mynd* ~ *mind*, *mued* 'muud', *neid* ~ *neit*, *omahend* 'iseennast', *synd* 'sind'

t-lõpuline partitiiv (mõnel juhul ka *d*-ga kirjutatud) on sõnades *keddakit* 'kedagi', *köhenrettyd* 'köhnretti', *leppüteyet* 'lepitajat', *meakyt* ~ *meakyth* ~ *myddykyt* ~ *myddykyth* 'midagi', *ramatat* 'tunnistust; paberit', *tachtmad* 'tahtmist', *tuttrikut* 'tüdrukut', *ollut* 'õlut', *erralunastamat* 'lunastatut', *üchtkyt* 'ühtegi'

da-lõpuline partitiiv on kasutusel sõnast *sedda* ~ *seda*. Sama morfeemi näeme varjatud kujul *t*-lõpu ja *gi*-liite ees sõnades *keddakit*, *myddykyt(h)*.

Kõigile seni esitatud vormidele võib leida rahvakeelse tausta samas tähenduses.

Võimalikeks murdevariantideks võiks pidada samades funktsioonides kasutatud vorme *hew* 'hea', *jessende* 'isandat', *Jumala* 'Jumalat', *meyttyt* 'meid', *naysede* 'naist', *sinnu* 'sind', *sina* 'sind', *sullan* 'sulast' Neid ei ole palju ootuspäraselt kasutatud vormidega võrreldes.

Illatiiv. Tänapäevaks üldlevinud *sse*-lõpuline illatiiv esineb selgel kujul *taiwasse* 'taevasse' ainult ühel juhul tartukeelseks loetavas Völckeri tekstis. Sellele lähedased on veel *ohachtus* 'kiusatusse', *rickusze* 'riiki' ja *taywas* (mis oma vormilt on küll inessiiv). Enamik illatiivi grammatilist tähendust kandvaid vorme on lõputa: *kurya* 'kurja', *mele* 'meelde', *pörkwhawda* ~ *porguhawda* 'põrgusse', *remu* 'rõõmu', *tedde* 'täide' (adv?). Ühel juhul, nimelt vormi *hedta* 'hätta' puhul võib arvesse tulla, et tegemist on geminatsiooniga. Sõnast *maa* esineb kolmel korral adverbitähenduslik illatiiv *maha*.

Inessiiv on *s*-lõpuline nagu tänapäevalgi: *heddas* 'hädas', *hivus* 'ihus', *ylmas* 'ilmas', *kahes*, *keikes* 'kõiges', *palwes*, *ses*, *surmas*, *taywas* 'taevas', *tõddes* 'tões', *werres* 'veres', *wyemses* 'viimses' Raskem on inessiiviga seostada vormi *keykeses* 'kõiges', mis võib tegelikult koosneda sõna *kõik* genitiivist ja postpositatsioonist *sees*. Vormilt illatiiviga sobib paremini *maese* 'maas', mis võib olla üks Kullamaa käsikirja vigastest kirjanekutest.

Elatiivi lõpp on *-st*: *armust*, *yhwust* ~ *hiust* 'ihust', *isandest* 'isandast', *henest* 'enesest', *esyhenest* 'iseenest', *Jumalast*, *iunkrust* 'neitsist', *kittussest* 'kiitusest', *kywsatussest* 'kiusatusest', *kunstest* 'oskusest', *kuryasth* ~ *kuriast* 'kurjast', *keykest* ~ *keikest* ~ *kikist* 'kõigest', *körkembast* 'kõrgemast', *lienast* 'linnast', *Mariast* ~ *Maryast*, *meyst* 'meist', *neyst* ~ *neist*, *nuchtloßest* 'nuhtlusest', *omast* ~ *ohmast*, *pastust* 'paastust', *palwest*, *puchtast* 'puhtast', *porkest* 'põrgust', *põhast* ~ *pühæst* 'pühast', *rysthmast* ~ *rystmast* 'ristimisest', *sest* ~ *sesth* 'selest', *ßynnust* 'sinust', *surnust*, *surmast*, *surest* 'suurest', *süddamest* 'südamest', *sundmest* 'sündimisest' *teisest*, *temest* 'temast', *waymust* ~ *waimost*, *uhest* 'ühest'

Sellest kasutusviisist kalduvad kõrvale üksikud enamasti kirjavigadena seletatavad juhud: *ayaste* 'aastast', *kuests* 'kuuest',

kuestskumneste 'kuuekümnest', *monnist* 'mõnest', *neytzezt* 'neitsist' Ka tüvevariandi valikul ei ole rahvakeelest olulisi kõrvalekaldumisi.

Allatiivi vähesed kasutusjuhud on kõik *le-* või *lle-lõpulisel*: *ilmale*, *isandelle*, *kolmandelle*, *mhale* 'maale', *meyle* ~ *meile*, *minnule* 'minule', *nayselle* 'naisele', *Saramale* 'Saaremaale', *sinnule* ~ *synnule* 'sinule', *synaselle* 'sinasele', *temale*, *vhelle* ~ *vxelle* 'ühele' Nende seas on ka pronoomeni *se(e)* allatiivid *selle* ~ *βelle*, millest hiljem on kujunenud genitiivi tähendustes kasutatav vorm. Umbes samasugune on pronoomeni *keegi* vorm *kellekil*, milles *ki-liitele* on lisatud veel adessiivi lõpp. Nagu näidetest ilmneb, on *-le* ja *-lle* kasutus enamasti seotud eelneva silbi rõhulisuse-rõhutusega.

Adessiivi lõpp on *-l* või *-ll* (kusjuures kirjaipilt ei märgi ilmselt enamasti konsonandi kvantiteeti): *ayastal* 'aastal', *ayal* 'ajal', *armall* 'armsal', *awβall* ~ *awsall* ~ *auβull* 'ausal', *elol* 'elul', *egal* 'igal', *ilmal*, *issal* 'isal', *Jumalal*, *kahjolicul* 'kahjulikul', *kolmandel* 'kolmandal', *kombel*, *ketel* ~ *kedel* ~ *kæyæl* 'käel', *lynnhall* 'linnal', *maell* 'maal' *meil*, *minull* ~ *münnul* 'minul', *omal*, *prramal* ~ *parambal* ~ *parambel* 'paremal', *pattussel* 'patusel', *peywel* ~ *peiwel* 'päeval', *rahwal*, *Rottsehl* 'Rootsil', *βell* ~ *sel* ~ *sehl* ~ *sell* 'sellel', *surell* 'suurel', *tonzull* 'Tõntsul', *wegkewell* ~ *weckewell* 'vägeval', *olal* 'õlal' Ilmselt on adessiivi mõeldud ka vormidega *synnula* 'sinul' ja *techtel* 'tähele (panema)'

Adessiivi puhul tuleb märkida, et teda kasutatakse tähenduslikult palju laiemalt kui tänapäeval. Kolmandiku kõigist esinemisjuhtudest asendaks tänapäeva keelekasutaja allatiiviga, paaril juhul ka ablatiiviga.

Ablatiiv esineb ainult Kullamaa käsikirja ühes sõnapaaris *pohalt waymolt* 'pühalt vaimult' Muudes tekstides kannab ablatiivi tähendust üldiselt adessiiv.

Translatiiv jaguneb oma lõpu poolest kõige selgemini kahe kirjakeele vahel. Tallinnakeelsetes tekstides on lõpp *-ks*, mis on kirja pandud *x-iga* (*andex*, *hehx* 'heaks', *kahjux*, *puchtax* 'puhtaks', *ryckax* 'rikkaks', *sex* 'selleks', *teox*, *oykex* 'õigeks', *önsax* 'õndsaks'), tartukeelsetes *-s* või *-ss* (*andis* 'andeks', *awusas* 'ausaks', *mada_lass* 'madalaks').

Abessiiv on esindatud ühe adverbitähendusliku sõnaga *āhsyata* 'asjata' tartukeelses Völckeri tekstis.

Komitatiivi tekkimist, postpositsiooni *kaas ~ kaa ~ ga* liitumist sõnatüvega, on eesti kirjakeeles peetud hilisemaks vaatluse all olevate tekstide ajastust, sest postpositsiooni-käändelõpu lahkukirjutamist tüvest esineb veel XVII sajandi lõpukümnenditeni. Ometi esineb kokkukirjutamist juba esimestest tekstidest alates. Kullamaa käsikirjas on *βwkas* 'sinuga', kirjas *moderile* samas tähenduses *sinnucasy*, Wanradtil-Koellil *temekaes* 'temaga', Völckeril *sinokas* 'sinuga', Boierusel *hålega* 'häälega' ja *wehega* 'väega'

Mitmus

Mitmusena käsitatavaist noomenivormidest on ligi poolesaja kasutamishuga esindatud nominatiiv, teisi käändeid esineb harva, nende moodustamisega on kirjutajad olnud suurtes raskustes.

Nominatiivi lõpul on enamasti (30 esinemisjuhul) mitmuse tunnus, mis on tavaliselt kirjutatud *t*-ga, üksikjuhtudel ka kujul *-tt*, *-d*, *-dt* või *-th*. 19 juhul on mitmuse nominatiivina käsitatav vorm tunnusetu. See on ülekaalukalt tartukeelne kasutus (*ayasta ~ ayaste* 'aastad', *arma* 'armsad' *ilya* 'tasased, hilised', *inimise* 'inimesed', *kumba* 'kummad', *laysa* 'laisad', *pühæ* 'pühad', *tunnistaya* 'tunnistajad', *vnitze* 'unised', *usckmatte* 'uskmatud', *ueliæ* 'veljed'), mida tallinnakeelsetes tekstides esineb ainult kolmel korral (vormid *assia* 'asjad' ja *isandee* 'isandad'). *d*-mitmust on tartukeelsetes tekstides 16 korral (*elewet* 'elavad', *iumalat* 'jumalad', *kohlmut* 'surnud', *kolut* 'surelikud', *kæskæt* 'käsud', *mehed*, *påhstpeiwaet* 'paastupäevad' *pattut* 'patud', *peiwaet* 'päevad', *pühæt* 'pühad', *süd* 'süüd', *döbbrat* 'loomad', *wörat* 'vöörad' Tallinnakeelsed vormid on *ellewat ~ elewet* 'elavad', *hobbosett* 'hobused', *pattudt* 'patud', *pohat* 'pühad', *ryckat* 'rikkad', *sacramentyt* 'sakramendid', *surnut* 'surnud', *sannath* 'sõnad', *vskuset* 'usklikud', *vskwat* 'uskuvad', *witzat* 'vitsad', *wollkat* 'võlad', *önsat* 'õndsad', *erewalitzetuth* '(ära)valitud'

Genitiiv *n*-lõpulisena esineb see vaid kahel juhul – *motlusten* 'mõtiskluste' ja *pattuden* 'pattude', mõlemad 1535.a katekismuses.

Mitmuse tunnusena on ülekaalus *-te*: *isandette* 'isandate', *kunste* 'oskuste', *motlusten*, *nayßyte ~ neiste* 'naiste', *sundiate* 'kohtunike', *tiedmette* 'teadmiste', (ilma *e*-ta) *südlest* 'süüdlaste', ja *wollalysth* 'võlglaste' *de*-tunnuselised on *pattuden*, *pühæde*

‘pühade’, *reyede* ‘haavade’ ja *silmade*. Vormi poolest raskesti seletatavad on *pasunie* ‘pasunate’ Boierusel ja *spittale* ‘haiglate’ Awerbachil.

Partitiiv esineb ainult tartukeelses Boieruse tekstis kolmest sõnast – *archenglit* ‘peaingleid’, *englit* ‘ingleid’ ja *rahuit* ‘rahvaid’, kõik õigel murdepärasel kujul.

Muudest käänetest on mõni üksik näide, nendestki osa ilma vormilise mitmuse tunnusetä. Inessiivis on Wanradtil-Koellil pronoomen *neys* ‘nendes’ Elatiivi võiksid esindada *ennyst* ‘enestest’ Wanradtil-Koellil ja *pattust* ‘pattudest’ Völckeril, allatiivi *inimisselle* ‘inimestele’ ja *keickelle* ‘kõikidele’ Awerbachil ning *sullastele* Wanradtil-Koellil; adessiivi allatiivi tähenduses *lapsedel* ‘lastel’ Wanradtil-Koellil (viimane tervikuna rekonstruktsioon).

Verb

Finiitvormid

Personaal						
	Ind.				Knd.	Imp.
	Pr.	Ipf.	Perf.	Pluskv.	Pr.	Pr.
1.	26					
2.	30		2		1	25
3.	97	18	34	3	6	10
4.	23	1	1			
5.	7	4				16
6.	10					2
Impersonaal						
Indikatiiv						
Preesens		Imperfekt		Perfekt		Pluskvamp.
5		1		11		
(Muid mooduseid impersonaalis ei esine).						

Infiinitvormid

<i>ma</i> -infinitiiv	53
<i>ma</i> -infinitiivi inessiiv	1
<i>ma</i> -infinitiivi abessiiv	1
<i>da</i> -infinitiiv	46
<i>des</i> -gerundiiv	(2)
<i>v</i> -partitsiip	1
<i>nud</i> -partitsiip	48
<i>tud</i> -partitsiip	33

Selles tabelis esitatud arvude puhul tuleb lisaks suurtele ebatäpsuse võimalustele arvesse võtta veel seda, et analüütiliste ajavormide perfekti ja pluskvamperfekti koosseisus olevad partitsiibid ja koopulaverbi preesensi ja imperfektivormid on esitatud kaks korda – nii analüütilise vormi koosseisus kui ka üksikvormina vastavas lahtris.

Mõned verbivormid puuduvad tabelist ka sellepärast, et nende jaoks ei ole tänapäeva vormistikus sobivat kohta. Niisugused on näiteks mõned futuurikonstruktsioonid või modaalverbide abil moodustatud analüütilised ühendid, nagu *ep pehe kaiwatut sama* (ei pea kaevatud saama – 'ei kaevata tulevikus'), *sahp küssitut sahma* (saab küsitud saama – 'küsitakse tulevikus'), *piddap olema muysteth* (peab olema mõistetud – 'tuleb mõista'). Sellelaadiliste vormide üksikasjalikumat analüüsi ei ole tänapäevani ette võetud.

Tabeli arvude taga olevate üksikvormide lühike iseloomustus võiks olla järgmine.

Indikatiivi preesens

Ainsus

1. pööre on ülekaalukalt (16 juhul) kasutusel *n*-lõputa, seda kõigis tartukeelsetes, aga ka tallinnakeelsetes tekstides: *palloma* 'palun ma', *seyssa* 'seisan', *tha ~ taha* 'tahan', *tunnisto* 'tunnistan', *uso* 'usun', *wannu ~ wanno* 'vannun'

n-lõpulised on *tahhan* 'tahan', *toyuetann* 'töotan', *vssun* 'usun' ja *wannun*. 1. pöörde eitavad vormid on kõik pärit 1535. a. kirjast *moder*'ile: *encke tamha* 'ei taha ma', *encke the* 'ei tea' ja *enthoheme* 'ei tohi ma' (seletused muidugi kaheldavad). Nende koosseisus on siis veel eitusverbi kolm *n*-lõpulist vormi.

2. pööre vormid on *kanat* 'kannad', *olet ~ olte* 'oled', *pehet ~ pehetse ~ piddat ~ pyddat ~ peat* 'pead', *teed ~ tedeth* 'teed', *wallitzet* 'valitsed' ja *yütlet* 'ütled', seega peaaegu üldiselt *t*-lõpulised. Ainus eitav vorm on Völckeril – *ei pehat* '(sa) ei pea', kus pöördelõpp on liidetud põhiverbile.

3. pööre on täiesti üldiselt *p*-lõpuline, isegi tartukeelses tekstis olevatel vähestel juhtudel: *annaep ~ annip* 'annab', *istup ~ ystup*, *joxsep* 'jookseb', *jotap* 'joodab', *kaddup* 'kaob', *kaiwap* 'kaebab', *kychwsap* 'kiusab', *koitap* 'koidab', *macksap ~ maksap ~ maxap* 'maksab', *lehep* 'läheb', *pehep ~ piddap ~ pyddap ~ pehap ~ peap* 'peab', *püdep* 'palub', *sap ~ sah* 'saab', *tahap*, *teep ~ tegkep ~ tep*

'teeb', *tullep* ~ *tulep*, *tunnistap*, *wallestap* 'valetab', *wottap* 'võtab', *ytlep* 'ütleb' Erandi moodustavad muidugi verbi *olema* 3. pöörde vormid oma esinemiskujudega *on* ~ *oen* ~ *ohn* ~ *om* ~ *ohm*, kusjuures kahte viimast esineb ainult tartukeelses tekstis, *n*-ilisi on mõlemal pool.

Eitavatest vormidest kuuluvad siia *ei ole*, *eb pidda* ~ *ep pehe* 'ei pea', *eb taha* 'ei taha', *ep woip* ~ *ep woy* 'ei või' Eitusverbi lõpul olev *b* ~ *p* on enamasti säilinud.

Mitmus

1. pöörde lõpp on kirja pandud variantides *me* ~ *ma* ~ *mö* ~ *m*: *annama* ~ *aname* ~ *anname*, *yeme* 'jääme', *muystama* 'mõistame', *olleme* 'oleme', *pallomö* 'palume', *pyddame* ~ *peam* ~ *piddama* ~ *piddame* ~ *piddeme* ~ *pyddam* ~ *peamö* 'peame', *tunneme*, *wßuma* 'usume', *wöyme* 'võime' On ka variant *yeemes* 'jääme'

Eitavaid vorme on kaks: *meye emme wöy* Wanradtil-Koellil ja *ey woyme* Völckeril, mõlemad tähenduses 'me ei või', kuid moodustatud täiesti erinevalt.

2. pöörde vormideks võib pidada *magetac* 'kas magate', *mötlate* 'mõtlete', *otate* 'ootate', *piddat* 'peate', *sate* 'saate' ja *teete*. Kõiki vorme võib nähtavasti pidada *te*-lõpulisteks mõnest kõikumusest kirjapanekus hoolimata.

3. pöördes on *vat*- ja *vet*-lõpulisel vormid *läwet* 'lähevad', *seyswat* 'seisavad', *tunnistusse tawat* 'tunnistavad' ja *woywat* 'võivad' Nendele lisandub *olema*-verb ortograafilistes variantides, kuid põhimõtteliselt samas kujus *omet* ~ *omat* ~ *ommat* ~ *ohmat*. Tänapäevast ainsuslikku kuju tolleaegne kirjakeel mitmuses veel ei tunne.

Imperfekti esindab ainult ainsuse 3. pööre: *ay* 'ajas', *andis*, *asus*, *leppitis* 'lepitas', *murdis*, *oly* ~ *oli*, *payetys* 'pajatas', *piddis* 'pidi', *tachtis* 'tahtis', *tegi*, *tennedis* 'tänas', *wöth* 'võttis', *erapölgk* 'pölgas ära' Näited osutavad autorite raskustele selle vormi moodustamisel. Ühel juhul esineb ka eitav vorm *eb tachtis*.

Perfekt on kõigil juhtudel moodustatud verbi *olema* olevikuvormist ja *nud*-partitsiibist. Et perfekti mõlemad komponendid esitatakse selles kirjutises näidetena oma kohal nagu lihtvormid, toon siin ainult mõne perfektivormi näite.

Ainsuse 2. pöördes on Boierusel *olet erra kaynut* 'oled ära kaenud' ja *olet andnut* 'oled andnud'; mitmuse 1. pöördes on Awerbachil *olleme andnut*; mitmuse 3. pöördes on *omet wett[nut]*

‘(nemad) on võtnud’ kirjas *moder*’ile, *on sädanut* ‘on sadanud’ Boierusel, *ohma tunnistanu* ‘on tunnistanud’ ja *ohmat nennut* ‘on näinud’ Awerbachil.

Kõik muud perfekti esinemisjuhud on ainsuse 3. pöörde vormid, nagu nt *on lonuth* ‘on loonud’, *on ülles töysnut* ‘on üles tõusnud’, *ohm sündnut* ‘on sündinud’, *ohm olnut* ‘on olnud’, *ohm awitanut* ‘on aidanud’

Pluskvamperfekti leidub ainult kolmel juhul: *tienut oli* ‘teeninud oli’ ja *wötnut oli* ‘võtnud oli’ Boierusel ning *lonut oly* ‘loonud oli’ Wanradtil-Koellil. Kõik nad on moodustatud põhimõtteliselt samuti kui tänapäeval.

Konditsionaal

esineb ainult olevikuvormides. On üks ainsuse 2. pöörde vorm *ollecksit* ‘oleksid’, 3. pöörde jaatavad vormid *ollecksis* ‘oleks’ ja *wöyx* ‘võiks’ ning eitav *eb ollecksis* ‘ei oleks’, lisaks veel üks vorm *wöyx*, mida on kasutatud mitmuse 1. pöörde tähenduses */et me/ye.... ryckat ninck /ö/nsat w/öyx/ sada* ‘et meie rikkaks ning õndsaks võiks saada’ Kõik need vormid on Wanradtil-Koellilt, teistes allikates konditsionaali ei ole.

Imperatiiv

Selle kõneviisi vormidest on ootuspäraselt rohkem kasutust leidnud 2. pöörde vormid nii ainsuses kui ka mitmuses.

Ainsuse 2. pöörde tähenduses on *ana* ~ *anna*, *heytkä* ‘heida’, *kule* ‘kuula’, *laula*, *maga*, *muysta* ‘mõista’, *olle* ‘ole’, *palo* ‘palu’, *pane*, *sattka* ‘saada’, *seysa* ‘seisa’, *ytle* ‘ütle’ Keelavad-eitavad tähenduses ‘ära saada’ on *elle ßättyt* ~ *ella satack* ~ *errasatta*.

Ainsuse 3. pööret märgivad *awytacko* ~ *awytacke* ‘aidaku’, *antkuth* ‘andku’, *satku* ~ *sakut* ~ *sako* ‘saagu’, *sundküit* ~ *sündke* ‘sündigu’, *tulkut* ~ *tulku* ‘tulgu’

Mitmuse 2. pöördes on *heikage* ‘hõigake’, *icke* ‘nutke’, *kutzke* ‘kutsuge’, *kwlge* ‘kuulge’, *laszke* ~ *laske*, *lauluge* ‘laulge’, *pucke* ‘puhüge’, *pyhitzagu* ‘pühitsege’, *soekat* ‘sööge’, *tuncke* ‘tundke’ *tennitage* ‘tänitage’, *wothkat* ‘võtke’

Mitmuse 3. pöördes on ainult *panku* ‘pangu’ ja *kulkut* ‘tulgu’

Nagu näidetest ilmneb, on kirjutajatel formatiivide valiku ja nende eristamisega pöördeti mõnigi kord raskusi olnud, kuigi ka eesti murretes ei ole imperatiivi kasutus kuigi ühtlane.

Impersonaal

Vorme leidub vaadeldava perioodi kirjakeeles ainult kuus, kõik indikatiivis ja kõik Wanradti-Koelli katekismuses, neist üks terveni, üks osaliselt rekonstrueeritud.

Preesensis on *andtaxe* 'antakse', *kuthsutaxet* ~ *kutzutax* 'kutsutakse', *tahaxe* ~ *tahadaxe* 'tahetakse'; **imperfekti** esindab ainsana *pettety* 'peteti'

Infiniitvormid

ma-infinitiiv on nendest kõige arvukam. Selle tunnus on *-ma* nagu tänapäevaseski keeles, selle asemel on mõnel korral kirjutatud ka *-me*. Variandid on järgmised: *aytama* ~ *awwitama* 'aitama', *andma*, *awustama* 'austama', *jema* 'jääma', *culeme* ~ *kuhlma* 'kuulma', *maxma* 'maksma', *muystma* 'mõistma', *needma*, *olema*, *pāhstoma* 'paastuma', *pallome* ~ *palwuma* 'paluma', *piddama* 'pidama', *pühützama* 'pühitsema', *reckima* 'rääkima', *same* ~ *sama* ~ *sahma* 'saama', *seystma* 'seisma', *sundma* 'kohut mõistma', *tachtma* 'tahtma', *tegekeme* 'tegema', *tullema* ~ *tulema*, *tunnistama*, *usseme* ~ *vsckma* 'uskuma', *walmistama*, *warastama*, *woyme* ~ *woyma* ~ *wöyma* 'võima', *wotma* 'võtma', *erapölgkma* 'ära põlgama', *erratapma* 'ära tapma', *üleāhstma* 'üle astuma', *üllestöysma* 'üles tõusma'

Ühel juhul võib ilmselt rääkida *ma*-infinitiivi inessiivist – *magamas*, ühel juhul abessiivist – *neckmette* 'nägemata'

da-infinitiivi vormistik on märksa kirevam, nagu keeles üldiselt ongi. Levinuim on tunnuse *da*-variant, vahel kirjutatud ka kujul *-de*, mida kasutatakse samades verbitüüpides nagu tänapäevalgi: *yeda* 'jääda', *kannatada*, *kolda* 'koolda', *mõtelda* 'mõtelda', *otada* 'oodata', *palwuda* 'paluda', *panda* 'panna' (murdeline), *piddada* 'pidada', *sada* 'saada', *erakeelda* ~ *errakeleda* 'ära keelata', *vleserretada* 'üles äratada', *ytteldo* 'ütelda'

-da infiniitiivi tunnusena on kirjutajatele nii tuntud, et seda kasutatakse vahel ka nendes verbitüüpides, kuhu see rahvakeeles ei

kuulu: *andada* 'anda', *joda* 'juua', *kandada* 'kanda', *karthada* 'karta', *kõwteda* 'köita', *lõwdade* 'leida', *sewde* 'süüa', *errapeesteda* 'ära päästa'

a-tunnuseliseks (või tunnuseta) infinitiivideks võib pidada vorme *anda*, *hüeda* 'hüüda', *jetta* ~ *jätta*, *sahte* 'saata', *tyede* 'teada', *tehe* ~ *teha*, *wotta* 'võtta', *errapæsta* 'ära päästa' Tunnust ei näi olevat vormides *leheta* 'lähetada', *leckatta* 'läkitada', *tecke* ~ *the* ~ *thee* ~ *teh* 'teha' (enamik neist 1535. aasta väga raskesti seletatavast kirjast).

la-tunnust leiame kahes sõnas – *olla* ja *tulla*.

Täiesti seletamatuks jääb 1535. a. kirjas kolm korda esinev vorm *kirigete*, mille tähendus võiks olla 'kirjutada'

des-gerundiiviks võib nähtavasti pidada Boieruse tekstis esinevat vormi *weten* 'võttes' ja Wanradtil-Koellil mahatõmmatud ja *nud*-partitsiibiga asendatud sõnakuju *wessuds* 'väsidest'

v-partitsiip adjektiivses tähenduses mitmuse nominatiivi vormis on Wanradti-Koelli katekismuses *uskwat* 'uskuvad'

nud-partitsiibi tunnus nii tallinna kui tartu keeles on üldiselt *-nut*, vahel kirja pandud ka kujul *-nuth*, *-nudt*, *-nud* või *-nüt*: *awitanut* 'aidanud', *andnut*, *armatanut* 'halastanud', *astnut* 'astunud', *kaynut* 'kaenud', *kannetanut* ~ *kannatanut*, *kescknut* 'käskinud', *lonuth* 'loonud', *leckytanut* 'läkitanud', *maddanut* 'matnud', *mennut* ~ *minnut* 'läinud' *nennut* 'näinud', *olnut*, *põhitzenüt* 'pühitsenud', *sanudt* 'saanud', *sādanut* 'sadanud', *surnudt* ~ *surrenut* ~ *surnut* ~ *surnud* (mõned neist tänapäeva substantiivi *surnu* mitmuse nominatiivi tähenduses), *sündnüt* ~ *sündnüt* 'sündinud', *tienut* 'teeninud', *tehnut* 'teinud', *tulenuth* ~ *tolnut* 'tulnud', *töysnut* 'tõusnud', *walgutanut* 'alandanud', *wettnud* ~ *wötnut* 'võtnud', *wessinuth* 'väsinud', *errasurnut* 'ära surnud', *ülesminnut* 'üles läinud', *ülestaunut* 'üles tõusnud'

Ühel juhul, nimelt tartukeelses Awerbachi tekstis, leidub *t*-ta vorm *tunnistanu* 'tunnistanud', Kullamaa käsikirjas on *swrn* 'surnud'

tud-partitsiip on enamasti moodustatud tunnusega *-tut* (*-tet*, *-tuth*), kusjuures tunnusele eelnev sufiks *-ta-* võib välja langeda nagu murreteski: *antuth*, *kaiwatut* 'kaevatud', *küßitut* 'küsitud', *leppitut*, *mattetut* 'maetud', *njmmitut* ~ *nymitut* 'nimetatud', *poduth* ~ *podut* 'poodud', *phowhatut* 'pühitsetud' (verbist *pühama*), *põhitzetut* 'pühitsetud', *seetut* 'seatud', *terwütewt* 'tervitatud',

tunnistut 'tunnistatud', *täydethut* 'täidetud', *tennetet* 'tänatud', *äppetut* 'õpetatud', *erewalitzetuth* '(ära)valitud'

Esineb ka *t*-tunnusega moodustatud partitsiipe: *kesset* 'kästud', *mahamattet* 'maha maetud', *muysteth* 'mõistetud', *phuhet* ~ *puchet* ~ *pühaet* 'pühitsetud (pühatud)', *tervet* 'tervitatud'

tu- ~ *du*-tunnusega vorme on kaks: Wanradtil-Koellil *podw* 'poodud' ja Völckeril *ülessääto* 'üles seatud' Seletamatuks jäävad Awerbachi viiel korral esinev *auwusts* tähenduses 'austatud' ja Kullamaa käsikirjas olev *pohulut* 'pühitsetud'

Siinsest ülevaatest on välja jäetud juhtumid, kus eesti sõnu on käänatud võõrkeelses tekstis ja käänetes, samuti väga üksikud nii vormilt kui grammatiliselt tähenduselt seletamatud sõnakujud.

KIRJANDUS

- Alvre, P. 1997, Kas XVI sajandi eestikeelse kirja kirjutaja oli soomlane? – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 543–546.
- Biezais, H., Saareste, A. 1954, Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. – Virittäjä, s. 47–61.
- Helk, V. 1973–1974, Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest. – Tulimuld, 1973, nr 3, lk 141–150; nr 4, lk 205–211; 1974, nr 1, lk 24–29.
- Johansen, P. 1923, Estnische Gebete aus Goldenbeck. (Die ältesten estnischen Schriftdenkmäler). Mit 2 photographischen Reproduktionen. – Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv. IV Folge, Reval.
- Johansen, P. 1930, Analecta estonica. – Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 207–215.
- Jussila, R. 1996, Onko muodikkain yleisintä? – Hiidenkivi 6, s. 26–27.
- Kivimäe, J. 1975, Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 197–207.
- Kivimäe, J. 1997, Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 315–326.
- Kobolt, E. 1929, Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. – Eesti Keel, nr 7–8, lk 129–169.
- Liivaku, U. 1995, Eesti raamatu lugu, Tallinn.
- Mägist, J. 1970, Vanhan kirjaviron kysymyksiä, Helsinki.
- Rapola, M. 1960, Sanojemme ensiesiintymiä Agricolaista Yrjö Koskiseen. Tietolipas 22, Helsinki.
- Saareste, A. 1923, 400-a. vanune leid Eestis. – Eesti Keel, nr 4, lk 97–104; nr 5/6, lk 136–149.
- Saareste, A. 1937, Eesti keel XIII–XVI sajandil. – Eesti ajalugu II. Keskaeg, lk 423–436, Tartu.
- Saareste, A., Cederberg, A. R. 1927, Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739, I vihik, Tartu.

- Saareste, A., Cederberg, A. R. 1929–1931**, Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi 1524–1739, II vihk, Tartu.
- Salu, H. 1974**, Eesti vanem kirjandus. Teine, täiendatud trükk, Rooma.
- Schützeichel, R. 1989**, Althochdeutsches Wörterbuch, Tübingen.
- Vahtre, S. 1990**, Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227, Tallinn.
- Weiss, H. 1963**, Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. – Zeitschrift für Ostforschung, 4, S. 688–699.
- Weiss, H., Johansen, P. 1930**, Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – Beiträge zur Kunde Estlands XV, 4, S. 95–133.
- Weiss, H., Johansen, P. 1935**, 400-aastane eesti raamat. Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast, Tallinn.

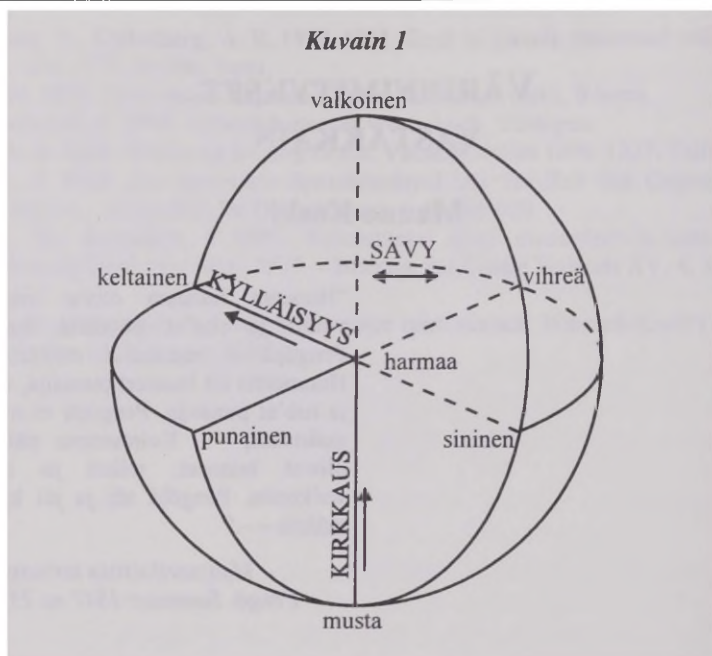
VÄRINNIMITYKSET VASTAKKAIN

Mauno Koski

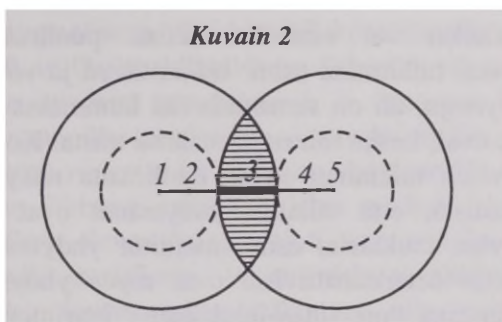
“Huoneet linnassa oliwat mustija,
wiinit ja ruo’at pöydällä mustija;
Pengöpä ei maistanut mitään. --
Huomenna oli huoneet punasija, wiinit
ja ruo’at punasija, Pengöpä ei mitään
maistanut; -- Kolmantena päivänä
oliwat huoneet, wiinit ja ruo’at
walkeoita, Pengöki söi ja joi kyllin-
määrin --.”

Madjaarilaisista tarinoista II.
Pengö. Suometar 1847 no 23, s. 3.

Sanakentän tai siihen kuuluvan sanajoukon (set) semanttista rakennetta havainnollistetaan tavallisesti kuvaimella, johon sanat on kirjoitettu niin, että niiden keskinäinen sijainti osoittaa semanttista konsekvenssia, esim. antonyymit dimensiota kuvaavan janan päihin ja esim. viikonpäivien nimet peräkkäin aika-järjestyksessä jne. Kun paperille saa vain kaksiulotteisen kuvan, semanttisen rakenteen kuvainkin on piirretty usein kaksiulotteisen näköiseksi, vaikka kolmiulotteisen näköinen kuvain antaisi oikeamman käsityksen suhteista. Värinnimitysten kenttää havainnollistava kuvain voi olla kuin maapallo, jonka akselina on harmaakiila (‘valkoinen–harmaa–musta’), napoina ‘valkoinen’ ja ‘musta’ ja jossa “päiväntasaajalla” ovat kromaattiset kylläiset värit spektrisessä järjestyksessä, ja tästä avaruudellisesta pallosta voi osoittaa myös värien sävyn, kylläisyyden ja kirkkauden (= valoisuuden, oikeastaan tummuuden/vaaleuden) asteiden nimitykset, eli kuvaimen tarkoitus on olla “the representation of the full color space” (Kay & McDaniel 1978: 268, tämän mukaan Koski 1983: 37; kuvain 1):

Mustan ja valkoisen nimitysten on käsitetty – jotenkin intuitiivisesti – muodostavan keskenään binaarisen opposition, mutta muuten jokainen väriinnitys on kaikkiin muihin väriinnityksiin nähden ei-binaarisessa vastakohtasuhteessa (non-binary contrast, ks. esim. Lyons 1977: 272, 283, Geckeler 1980: 60, Cruse 1986: 258–260, Wierzbicka 1996: 300–306); joissakin sanakirjoissa mainitaan nimenomaan mustan ja valkoisen oppositio (esim. Hornby s.v. black, Webster s.v. black, Saagpakk s.v. valge, WDG s.v. schwarz/weiss, samoin Brockhaus Wahrig, SOB s.v. svart). Punaisen ja vihreän keskenään sekä sinisen ja keltaisen keskenään on todettu olevan fysiologisesti oppositiossa, mikä ei kuitenkaan tunnu näiden värien nimitysten semantiikassa (ks. Cruse 1986: 264). Esimerkkinä sanakentän rakenteen kompleksisuudesta Lyons (1977: 290) esittää, että spektrin värien nimitykset muodostavat syklisen joukon (cyclically ordered set) ja harmaakiilan värien nimitykset muodostavat skalaarisen juokon (serially ordered set: scale); kummatkin ovat leksikaalisia ketjuja (chain, ks. Cruse 1986: 187–192), mutta voidaan osoittaa, että myös syklinen ketju on tässä skalaarinen.

Vaikka kaikki perusvärinnimitykset ovatkin keskenään, siis myös mustan ja valkoisen nimitykset muihin nähden, ei-binaarisessa kontrastissa, niin aina kahden spektrissä peräkkäin olevan värin nimitysten välillä vallitsee samantapainen asteittainen dimensio ja siihen liittyvä komparoitavuus kuin antonyymiparien välillä. Ajatellaan, että kuvaimen (2) ympyrät esittävät kahden spektrissä peräkkäisen perusvärin nimitysten ekstensioita, joihin kuuluu ydin ja siitä katkoviivalla erotettu periferia. Jos ympyrät esittävät suomen sanojen *vihreä* ja *keltainen* tai viron sanojen *roheline* ja *kollane* ekstensioita (periferiassa moderatiiviset johdokset, suomen *vihertävä/kellertävä*, viron *rohekas/kollakas*), niin (1) edustaa äärimmäisen vihreää väriä, jota voi sanoa vain vihreäksi, (2) edustaa väriä, joka sekin luokitellaan vihreäksi mutta josta voi käyttää yhdyssanaa *kellanvihreä* suomessa, *kollakas-roheline* virossa. Asteikon kohta (3) edustaa sellaista intersektiota, jota ei luokitella selvästi vihreäksi eikä selvästi keltaiseksi ja josta voi käyttää kummankin värin nimitystä sellaisenaan tai näistä muodostettua yhdyssanaa, suomessa *keltaisenvihreä* ~ *kellanvihreä* tai *vihreänkeltainen*. Tällaiset sävyjä (2–4) ja myös vain sävyä (3) merkitsevät yhdyssanat ovat mahdollisia spektrin mukaan järjestyneen ketjun primaarien värien nimityksistä, siis sinisen ja vihreän, vihreän ja keltaisen, keltaisen ja punaisen sekä punaisen ja sinisen nimityksistä, samoin myös näiden ja harmaan tai ruskean ja keskenään harmaan ja ruskean nimityksistä, harvoin muun värin ja mustan tai valkoisen nimityksistä. Pelkästään referentiaaliselta kannalta ovat asteikon kohtiin (2) ja (4) viittaavat kyseisenlaiset yhdyssanat determinatiivisia (*kellanvihreä* merkitsee eräänlaista vihreää) ja intersektioon (3) viittaavat kopulatiivisia (*kellanvihreä* merkitsee väriä, joka on yhtä hyvin keltainen kuin vihreäkin).¹ Puhujat eivät usein selvästikään tiedä, pitäisikö intersektioväriä

sanoa keltaiseksi vai vihreäksi (esim. puoliraaka sitruuna). Kopulatiivisiksi tulkittuina esim. *kellanvihreä* ja *vihreänkeltainen* ovat synonyymeja, eli on samantekevää kummassa järjestyksessä konstituentit ovat, koska toinen ei määritä toista. Kopulatiivisen ja determinatiivisen tulkinnan erosta huolimatta näkyy eri kielissä olevan ominaista, että tällaiset yhdyssanat ovat muodollisesti determinatiivien mukaisia, esim. mainitut yhdyssanat genetiivi-alkuista, mutta determinatiivisia ovat myös yhdyssanat, joiden alkukonstituenttina on *inen*-johdoksen juurimorfeemi, esim. *sinipunainen*, *punakeltainen*. Perusväriinnimitysten kenttä voi kasvaa mm. siten, että intersektioon tulee uusi nimitys, esim. punaisen ja sinisen nimitysten väliin *violetti*, keltaisen ja punaisen väliin *oranssi*, ja myös tällainen voi olla yhdyssanan konstituenttina, esim. *sinivioletti* ('sinisen violetti' PS), virossa esim. *oranžkollane* ('oranssiin vivahtava keltainen' EKSS). Tällaisen uuden nimityksen synonyymina voi esiintyä yhdyssana, esim. suomessa leksikaalistuneena *sinipunainen*, mutta samaa violettia on ilmaistu sanakirjoissa myös yhdyssanoilla *sinipunerva*, *punasinervä* ja *punasininen* (ks. Koski 1983: 306–313), virossa sanalla *punakassinine* (esim. Vöörsõnade leksikon 1961), "punaka-sinine" (Wiedemann s.v. *sinine*), *punasinine* (Saareste 1962 s.v. *sinine*), samoin O. W. Masing v. 1818 "Ametist on selge ja punnasinikad karwa" (Saareste mp.).

On osoitettavissa, että joissakin tapauksissa mainitunlaisilla violetin yhdyssananimityksillä ei ole mitään olennaista merkityseroa, mutta joskus taas sanan *sinipunainen* voi katsoa merkitsevän punaiseksi kategorioitua sinertävää ja sanan *punasininen* siniseksi kategorioitua punertavaa väriä, eli tällöin vallitsisi itse asiassa determinatiivinen tulkinta, ja kun jälkikonstituenttina on moderaatiivijohdos, kategoriointi voi joskus määräytyäkin alkukonstituentin mukaan (Koski mp.). Tuskin se, että suomessa on vakiintunut *sinipunainen* ja virossa *punakassinine* violetin nimitykseksi, osoittaa suomalaisten käsittäneen violetin eri tavoin kuin virolaiset. Dudenin sanakirjassa on kaikki kyseisenlaiset yhdyssanat selitetty determinatiivisiksi, esim. *gelbgrün* 'einen grünen Farbton bezitzend, der ins Gelbe spielt', samoin vastaavasti spektristä *blaugrün*, *grünblau*, *gelbrot*, *blaurot* ja lisäksi sellaisia, joihin sisältyy konstituentti *grau* tai *braun*, mutta sitten joidenkin saksaa äidinkielenään puhuvien mielestä alkukonstituentilla

viitataan voittopuoliseen väriin ja jälkikonstituentilla vivahdeväriin (suullisesti fil. tri Gerhard Schildberg-Schroth), siis samalla tavalla kuin suomen tyypissä *punasinervä* ja *sinipunerva*. Tällaisilla saksan yhdyssanoilla voi viitata intersektioonkin, mutta esim. Dudenissa sanaa *violett* ei ole selitetty yhdyssanalla, vaan kuvauksella "in der Färbung zwischen Blau u. Rot liegend" Perusluonteista näkyy olevan kategoriointi vain yhdeksi väriksi, joka sitten voi kyllä modifioitua toisen värin vivahteiseksi, ja tämä vaikuttaa värinimityssanojen tulkintaan niin, että ne tajutaan intersektioonkin osuvina ainakin ensisijaisesti determinatiivisiksi eikä kopulatiivisiksi. Ellei violettia kategorioida violetiksi, se kategorioidaan joko punaiseen vivahtavaksi siniseksi tai tavallisemmin siniseen vivahtavaksi punaiseksi, eli *sinipunainen* 'violetti' olisi ennen leksikaalistumistaan determinatiivinen.

Edellä on oikopäätä sanottu kahdesta värinimityksestä muodostuvan yhdyssanan olevan toisissa tapauksissa determinatiivinen ja toisissa kopulatiivinen semanttisesti: semanttisesti kopulatiivisiksi on katsottu perusvärinimitysten intersektioon viittaavat nimitykset, joissa ei toinen konstituentti määritä toista, eikä yhdyssana ole kummankaan konstituentin hyponyymi. Tähän tulkintaan liittyy se ajatus, että kopulatiivisia yhdyssanoja on semanttisesti kahta eri tyyppiä. **Distributiivisesti** kopulatiiviset osoittavat värin jakautuvan omiksi lohkoikseen, esim. Ruotsin ja Ukrainan lipuista käytetään yhdyssanaa *sinikeltainen*, suomen lipusta sanaa *sinivalkoinen* ja Liechtensteinin lipusta, jossa on sininen ja punainen kenttä, sanaa *sinipunainen*. Distributiivisesti kopulatiivisessa yhdyssanassa voi olla useampiakin konstituentteja, esim. *sinimustvalge*. Suomessa, jossa determinatiivisen yhdyssanan alkukonstituentti on usein genetiivissa, distributiivisesti kopulatiivisen yhdyssanan alkukonstituentti on säännöllisesti nominatiivimuotoinen (*inen*-johdoksissa taipumaton juurimorfeemi) esim. *mustavalkoinen*, *punavihreä*, *sinikeltainen*. Virossa tällaista osittaistakaan morfologista eroa ei ole, koska viron determinatiivisetkin värinimitysyhdyssanat ovat tavallisesti nominatiivialkuisia (ks. Erelt & al. 1995: 561–562, murteiden osalta ks. Oja 1997: 26). Distributiivisesti kopulatiivisten värinimitysyhdyssanojen muodostaminen on mahdollista syntaktisen komposition puitteissa (eli ei tarvitse katsoa sanakirjasta, voiko jotakin kombinaatiota käyttää), mutta jotkut konstituenttien järjestykset

ovat konventiaalistuneet niissä tapauksissa, joissa ei ole kielenulkoisen asiointilan mukaista järjestystä, esim. *sinivalkoinen* Suomen lipusta puhuttaessa, samoin tavallisesti *punakeltainen* eikä *keltapunainen*, *sinimusta* eikä *mustasininen*, *punavalkoinen* eikä *valkopunainen*, mutta *Puolan valkopunainen lippu* (PS), kun lipun värit ovat tässä järjestyksessä. **Integratiivisesti** kopulatiiviset väriinnimitysyhdyssanat osoittavat tasakoosteisen yksiväristä kenttää konstituenttien ilmaisemien perusvärien intersektioissa sillä tavalla kuin edellä on esitetty. Esim. *sinivihreä* tarkoittaa yhtä väriä sinisen ja vihreän intersektiossa, eikä väriä ole kategorioitu vihreäksi eikä siniseksikään, eli yhdyssana ei ole konstituenttinsa hyponyymi (niin kuin determinatiivinen ja myös appositionaalinen yhdyssana olisi).²

Väriinnimityksiä käytetään teksteissä erifunktioisesti:

- (1) pelkästään deskriptiivisesti tai joskus vain dekoratiivisestikin (myös kliseissä, esim. *sininen meri*),
- (2) luokittavana indikaattorina,
- (3) idiomin konstituenttina.

Tällainen kolmijako on ymmärrettävä niin, että kustakin funktiotyypistä on helposti osoitettavissa selviä, prototyyppisiä esiintymiä mutta toisaalta myös sellaisia, joiden voi katsoa olevan lähellä toista funktiotyyppiä.

(1) Tavallaan perusluonteisimpana voi pitää deskriptiivistä käyttöä. Tämä perustuu periaatteessa koko värikenttään siten, että jokainen väriinnimitys on oppositiossa kaikkiin muihin väriinnimityksiin nähden. Esim. lause *Hänen pukunsa on punainen* tai *Hänellä on punainen puku* implikoi, ettei puku ollut jonkin muun väriäinen. Nimenomaan deskriptiivistä käyttöä koskee edellä esitelty väriinnimitysten kombinoitavuus ja komparoitavuus samoin kuin syntaktinen monikäyttöisyys (esim. yhtä hyvin predikatiivina kuin attribuuttinakin).

Käsitys mustan ja valkoisen erilaisuudesta muihin väreihin nähden perustuu ainakin osaksi siihen, että niillä on tietynlainen käsitteellinen yhteys tummuuteen/pimeyteen ja valoisuuteen. Anna Wierzbicka (1996: 301–306) huomauttaa, etteivät englannin *dark* ja *light* kombinoidu sanojen *black* ja *white* kanssa (ei siis **light white* tai **dark black* jne. samoin kuin ei suomessakaan sanottaisi **tummanmusta*, **vaaleanvalkoinen*, **vaaleanmusta* jne.).

Vastakohtaisuus edellyttää yhteismitallisuutta. Esim. *siniset, ruskeat, vihreät* ja *harmaat* (tav. monikossa) ovat toistensa vastakohtia kollokaatioissa *silmät*-sanän kanssa, sillä kaikissa tapauksissa on kyse värikalvon väristä, ja hyvin väljästi näiden kanssa sopisi *mustat silmät* yleisvaikutelmaltaan tummista silmistä puhuttaessa (mutta ei silmäkulmissa olevista mustelmista puhuttaessa). Selvästi näiden kanssa samaan vastakohta-asetelmaan ei kuulu *punaiset silmät*, jolla tarkoitetaan verestäviä silmänvalkuaisia: tällä kollokaatiolla ei ole mitään konventionaalista vastakohtaa.

(2) Toisenlainen värinimitysten vastakohta-asetelma on leksikaalistuneissa luokan, lajin tms. nimenä olevissa syntagmoissa, joissa on invarianttiseen pääsanaan liittyvä värinimitys semanttisena indikaattorina (ks. Cruse 1986: 32–34), esim. *musta/valkoinen/punainen viinimarja*, ja muita värinimitysvaihtoehtoja tai ylipäättään muita indikaattoreita ei tässä kentässä ole. Tällaisilla nimityksillä on taipumus muodostua yhdyssanoiksi: *musta-*, *valko-* ja *punaherukka*, samoin esim. *valkoviini* ja *punaviini*. Keskenään oppositiossa olevien indikaattorien ei tarvitse olla samaperusteisia, esim. *mustarastas*-sanän indikaattorin kanssa oppositiossa ovat *laulu/punakylki/räkätti/kulo* ym. Edellä mainitusta värinimitysten tavallisesta deskriptiivisestä käytöstä tämä värinimitysten käyttö indikaattorina poikkeaa olennaisesti siinä, että värinimitys kuuluu entiteetin nimeen. Näin *musta viinimarja* tarkoittaa viinimarjalajia ja *punaviini* viinilajia, mutta *musta kissa* ei ole kissalajin nimi. Indikaattoria ei voi siirtää predikatiiviasemaan, esim. *Tämä viini on punaista* ei ilmaise viinin lajia vaan sen värin; viini voi olla muutakin kuin punaviiniä. Toinen olennainen ero on siinä, että jos entiteettiä kuvataan käyttämällä värinimitystä deskriptiivisesti (siis sanotaan, minkä väristä se on), ei aina voikaan käyttää samaa värinimitystä, mikä on indikaattorina. Valkoviiniä ei sanota valkoiseksi, vaan se on “heller, gelblicher Wein” (Duden), “Wein von grünlichgelber bis goldgelber Farbe” (Brockhaus), “wines of various colours from pale yellow to amber, in contradistinction to red wine” (OED).

Saksassa on valkoista merkitsevää sanaa käytetty, paitsi varsinaiseen valkoiseen väriin viittaavana, vanhastaan (“seit alters” eli kirjallisen tradition alkua ajoista 2. vuosituhannen alusta asti (Grimm & Grimm s.v. weisz B 2) myös suhteellisen vaaleasta,

väritörmästä tai kirkkaasta väri vaikutelmasta erityisesti vasta-kohtana saman entiteetti- tai aineluokan tummemmille lajeille. Muinaisyläsaksasta on peräisin oppositiopari *hwiz win / rot win* (Kluge s.v. Wein), "wissen win" 1200-l. ja v. 1387 yhdyssanoina "wiswin, rotwin und gewürzter win" (Grimm & Grimm s.v. Weiszwein). Viinirypäleitä on katsottu olleen valkoisia ja mustia ("wisse trübel" 1400-luvun alussa, "weise und schwartze trauben" 1575, samoin 1661); mustilla rypäleillä on tarkoitettu tummansinisiä rypäleitä. Myös viinimarjat on luokiteltu värin mukaan: *weisse, schwarze und rote Johannisbeeren*. Olutlajin nimenä *weisses Bier ~ Weiszbier* on 1800-luvulle asti tarkoittanut vaalea olutta (*helles Bier*), vastakohtana *Schwarzbier = dunkler Bier*, tai se tarkoittaa vehnästä valmistettua olutta (1781 ja nykyisinkin). Väritöntä lasia tarkoittaa *weisses Glas*, vastakohtana huonompi-laatuinen vihreä lasi. Hopeaa on sanottu valkoiseksi ainakin jo 1200-luvulla, ja valkoista merkitsevä sana esiintyy myös hopeakolikoiden nimissä, esim. "wis" "2 weyse pfenge" vastakohtana kullan ja kuparin väri "rot"; 1200-luvun alkupuolelta asti "rotes gold" oli runokielessä paljon käytetty ilmaus. Hiivalla nostatettua vehnäleipää on sanottu valkoiseksi leiväksi ("wizbroot" 1100-luvulta) ja vehnä jauhoja valkojauhoiksi ("wiesmel" 1300-luvulta). Valkoisen leivän vastakohtana on hapan ruisleipä, jota näkyy varhemmin sanottukin vain ruisleiväksi ("wiesbrod oder ruckenbrod" ennen vuotta 1377, "zuwiel weisz- und zu wenig ruckinbrod" 1671) ja ilmeisesti vasta sittemmin mustaksileiväksi (schwarzes brodt, semmel- und weiszbrodt" 1657). Kahvi ilman kermää on mustaa ja kerman tai maidon kera valkoista (saksassa esim. 1782 ja myöhemmin); nykykielessä opposition *schwarzer Kaffee* on tavallinen; *weisser Kaffee* on yleinen erityisesti Itävallassa, mutta Saksassa mustan kahvin vastakohtana ilmaus on *Kaffee mit Milch/Sahne*, jolloin oppositio ei ole muodollisesti symmetrinen. Epäsymmetrinen oppositio vallitsee myös parissa *weisses Tau* 'tervaamaton köysi' – *geteertes Tau*. Selvää väri nimityksellistä oppositioilmausta ei ole myöskään maito- tai jauhoruoan nimityksellä "wysz muysze" (1400-luvulla) ja lihattoman ruoan nimityksellä "weise kost", samoin muinaisislannissa *hvitr matr* ja vanhassa englannissa (1585) *white meats* maitotuotteista ja munista liharuoan vastakohtana (Grimm & Grimm s.v. weisz). Nykyenglannissa, 1700-luvulta alkaen *white*

meat merkitsee kypsennettynä vaaleaksi jäävää kanan- tai porsaanlihaa tms. (OED), vastakohtana *red meat* kypsennettynä tummanruskeasta naudan ja lampaan lihasta (mutta myös tuoreesta verisestä lihasta (OED)). Kypsän lihan valkoinen/punainen-oppositio on ilmeisen ranskalaisperäinen, mutta itse asiassa ranskassa on kolmijako: *viande blanche* siipikarjan, vasikan, sian, kaniinin tms. lihasta, *viande rouge* naudan, härän ja lampaan lihasta ja *viande noire* riistanlihasta. Erilainen distinktio on suomessa kansankielessä: sianlihasta *punainen liha* on lihaosan ja *valkoinen liha* silavaosan nimitys; *valgeliha* tässä merkityksessä myös Saarenmaalla (Saareste 1959 s.v. liha).

Väriinnityksindikaattorin sisältävät leksikaaliset syntagmat ovat usein mutta eivät aina kieltenvälisesti ekvivalentteja, ja usein vastaavuus vallitsee myös joukoissa, joiden jäsenet ovat keskenään oppositiossa, eli sanakentät tai sanakenttien katkelmat ovat ekvivalentteja. Kaikissa nykyään puhuttavissa eurooppalaisissa kulttuurikielissä on semanttisesti ekvivalentti oppositiopari 'valkoviini'/'punaviini', joka on omaksuttu ensin vanhoissa viinimaissa puhuttuihin kieliin niin kuin muinaisyläsaksasta (800–1000) osoitettu saksan *Weisswein/Rotwein* ja ranskan *vin blanc* n. 1172–1175, *rouge vin* 1228, *vin rouge* 1538 'valkoviinin' vastakohtana ("opposé à blanc", Rey 1992 s.v. blanc, rouge). Varsinkin ranskan mutta myös saksan pareista voi varovasti päätellä, että terminä valkoviinin nimitys olisi vähän vanhempi, eli viinin luokittaminen valkoiseksi toteutuisi kielellisen tunnusmerkin avulla ja punaista (prototyyppisen väristä) viiniä olisi sanottu tunnusmerkittävästi vain viiniksi (siis *vin rouge* 'punaviini', *rouge vin* 'punainen viini'). Keskiajan lopulta alkaen näkyy kuitenkin oppositio 'valkoviini'/'punaviini' olevan perusluonteinen, ja sellaisena se on levinnyt myös varsinaisten viinimaiden ulkopuolella puhuttaviin kieliin, esim. *white wine* / *red wine* myöhäiskeskienglantiin (OED). Ruotsalaisessa *Variarum rerum* sanakirjassa (1559, SAOB s.v. blank) ja sen suomella täydennetyssä laitoksessa (1644) on [1644 s. 32] "Vinum album, blanckt Wijn, Walkia wijna./ Rubrum, rödt Wijn, Punainen wijna" Ruotsissa oppositio *blankt/rött vin* on ollut kutakuinkin yleinen sanaliittoparina, esim. 1573 "Blanct franst Wijn", 1638 "Franst Wijn – – både Blankt och Rödt", 1650 "Spanst oc Renst, Franst, Hållanskt, Blanckt, rödt win", harvemmin yhdyssanana, 1604

“rödevins drycken”, myös *blankvin* 1613, SAOB). Joskus sanaliitosta ei tiedä, onko määrite indikaattorina vai onko se deskriptiivisessä tai vain dekoratiivisessa funktiossa, nimenomaan kun viiniä sanotaan punaiseksi, eikä kirjoittajankaan ole tietoisesti tarvinnut asennoitua näiden semanttisten rakenteiden eroon; näin on esim. Bellmanin laulussa Fredmans Epistel N:o 82 (1790): “Hvila vid denna källa!/ Vår lilla frukost vi framställa:/ Rödt vin med pimpinella./ Och en nyss skjuten becksasin.” Sama oppositio alkaa 1860-luvulla esiintyä yhdyssanoina *vit(t)vin / rödvin* (vuosien 1650–1860 väliltä ei SAOB:ssa s.v. röd t. rödvin ole yhtään esimerkkiä punaviiniä merkitsevästä ilmauksesta). *Variarum rerum* (1644) ruotsista suomennetun tiedon jälkeen on seuraava samanlainen suomen esiintymä Lönnrotin tulkisanakirjassa *Svensk, Finsk och Tysk Tolk* (1847: 207): “Här är vin, rödt och hwitt och Madeira. Tässä on wiiniä, punaista, walkiaa ja mateiraa. Hier ist Wein, rother und Weisser Und Madeira.” Lönnrotin sanakirjassa (1874–1880, s.v. Wiini) on “punaista, walkoista wiiniä” ruotsiksikin sanaliittona “Rödt, hwitt vin” sanakirjoihin *punaviini* tulee vuosisadan taitteessa (Hahnsson & al. 1899) ja *valkoviini* vasta myöhemmin, esim. Kijanen 1912–1913 s.v. *сотернь* “eräänlainen valkoviini” (mutta ei valkoviiniä merkitsevää hakusanaa). Todennäköisesti suomenkielisessä kulttuurissa tunnettiin se, että on erikseen valkoista ja punaista viinityyppiä, vaikkei sitä *Variarum rerum* lisäksi näykään löytyvän taas ennen Lönnrotia eikä muista 1800-luvun loppupuolenkaan teksteistä (VKS:n perusaineisto ja 1800-luvun kirjasuomen korpus). Tällaisia viinilajeja eroteltaessa puhuttiin reininviinistä, portugalilaisesta viinistä ja ranskalaisesta viinistä: “keitetty Renskt-wijnasa, eli Portugisisa, puolexi hywää Franskt-wijna seasa” (1773, VKS s.v. viini; ks. myös *Variarum rerum* mp. ja Florinus 1678: 20). Sama alkuperämaahan viittaava luokittelu näkyy vallinneen venäjässä; kuitenkin kirjallisuudessa esiintyy *красное вино* 1670 (SRJa s.v. *красный*), mutta vasta myöhemmin *белое вино* (Dal 1880–1882 s.v. *белый, вино*), ja vuosisadanvaihteen tietosanakirjassa rypäleviinit jaetaan kahteen päälajiin, valkoisiin ja punaisiin viineihin (ES VI, 1892 s.v. *виноградное вино*). Virossa *valge vein* ja *punane vein* ovat ilmeisen uusia; ne puuttuvat esim. Wiedemannin sanakirjasta (1893), jossa kaikkiaankin viinisanasto on silmäänpestävän vähäistä, verrattuna esim. Lönnrotin sanakirjan

viinisanastoon, mistä voisi varovasti päätellä, että viinikulttuuri on omaksuttu vironkielisiin piireihin myöhemmin kuin Suomessa suomenkielisiin piireihin. Wiedemannin sanakirjassa 1893 on kyllä jo *vein* 'viini', mutta *viin*-sanana tulkinnaaksi on edelleenkin merkitty "Brantwein, Wein"; merkitykseen 'viina' perustuu nykykielen sanaliitto *valge viin* (oik. 'kirkas viina') vastakohtana kaiketi lähinnä erilaiset värilliset tislatus alkoholijuomat ja perimmältään kai kaikki muut kuin puhdas, maustamaton viina.

Nimitysjoukkoon voi tulla uusi jäsen, jos samalle hierarkkiselle lajitasolle ilmaantuu sopiva uutuus. Näin on ranskassa käytetty jo 1200-luvulla vaaleanpunaisen viinilajin nimityksenä sanaa *rosé* elliptisesti (Rey 1992 s.v. *rosé*). Kun tavallista hapanta ruisleipää mustempi Suomen ruotsinkielisen saariston mustaleipä, *svartbröd*, tuli muuallakin tunnetuksi, sana *mustaleipä* omaksuttiin vain tähän käyttöön ja jätettiin pois perinteisen happaman ruisleivän nimityksenä (*musta leipä* 'ruisleipä' NS 1951–1962, *mustaleipä* '– – tumma saaristolaisleipä' PS 1990–1994). Muutos on siis aiheuttanut häiriön nimitysjoukon kieltenväliseen ekvivalenssiin.

(3) Idiomien konstituenttina värinimitys esiintyy melkein pääsääntöisesti ilman vastakohtasuhdetta, vaikka pääsana olisi leksikaalisesti sama. Mitään oppositiosuhdetta ei ole esim. suomen konneksioilla *musta leski* (eräs hämähäkkilaji), *keltainen leski* (ranskalainen samppanjamerkki keltaisessa etiketissä olevan *veuve*-sanana perusteella) ja *vihreä leski* (asumalähiössä asuva kotirouva). "Musta päivä" merkitsee useissa kielissä onnettomuuden aikaa tai ankeaa aikaa, usein monikollisena ajanjaksoa tarkoittavasti tai yksiköllisenä yhtä päivää tarkoittavasti, esim. *Musta päivä liikenteessä* (PS s.v. *musta*), *See oli mu elu üks mustemaid päevi* (EKSS s.v. *must*), englannissa myös *Black Friday* pörssiromahduksen motivoimana (A Dictionary of Americanism), ja ilmaus on spesiaalistunut myös konneksioihin, joissa puhutaan säästämisestä puutteen päivien varalle nimenomaan venäjässä, virossa ja vatjassakin: *про черный день* (Dal 1880–1882 s.v. *черный*, ks. myös Öim 1983: 31), *mustadeks päevadeks*, *mustade päevade jaoks*, *musta päeva tarvis* (EKSS s.v. *päev*), *mussassi pävässi* (Vadja keele sõnaraamat 3 s.v. *mussa*). Siis eri kielissäkin on vivahde-eroja, ja missään ei ole ainakaan konventiaalistuneena "valkoista päivää" onnellista aikaa tarkoittamassa.

VIITTEET

1. Yhdyssana (AB) on determinatiivinen, kun toinen konstituentti määrittää toista eli "päättää" tavallisesti A B:tä (Right-hand Head Rule). Determinatiivinen yhdyssana on perimmältään aina kaksikonstituenttinen, vaikka konstituentti voi puolestaan olla rekursiivisestikin kaksiosainen (esim. [[[A][B]][C]]). Perusluonteinen determinatiivinen yhdyssana on endosentrinen, eli se on pääkonstituenttinsa hyponyymi ($AB \subset B$, esim. *vaaleanpunainen* \subset *punainen*). Kopulatiivisen (koordinatiivisen, summatiivisen) yhdyssanan eli dvandvan konstituentit ovat sillä tavalla tasa-arvoisia, että kumpikaan ei määritä toistaan eikä yhdyssana näin ole kummankaan konstituenttinsa hyponyymi ($A \& B$, $AB \subset B$, $AB \subset A$), ja konstituentteja voi olla enemmän kuin kaksi ($ABC \dots$), mutta jo nelikonstituenttisetkin ovat suhteellisen harvinaisia. Appositionaalisiksi sanotaan sellaisia kaksikonstituenttisiä yhdysanoja, jotka ovat tulkittavissa kummankin konstituenttinsa hyponymiksi ($AB \subset B$, $AB \subset A$), eli konstituenteilla osoitetaan tarkoitteesta kaksi eri seikkaa samasta aikapaikkaisesta tilasta (ks. esim. Adams 1973: 68–69, Bauer 1983: 30–31, Rohdenburg 1988). Nimensä mukaisesti appositionaalisen yhdyssanan toinen konstituentti joko vahvistaa toisen informaatiota tai sitten tuo jonkin toisen luokitteluperiaatteen mukaisen lisäpiirteen. Appositionaaliset yhdyssanat ovatkin itse asiassa lähempänä determinatiivista kuin kopulatiivista tyyppiä, kuitenkin tavallaan näiden välimaastossa; Klaus Faiss (1978: 41–42) sanoo, että esim. *woman writer* on "attributive copula compound" ja *oak tree* on "subsumptive copula compound". Kritikoidessaan appositionaalisten yhdyssanojen aiempaa käsittelyä Günter Rohdenburg (1988: 207) sanoo, että *tammipuu*-tyyppinen yhdyssana on jälkikomponenttinsa hyponyymi ($AB \subset B$) ja alkukonstituenttinsa synonyymi ($AB = A$) ja myös alkukomponentti on jälkikomponentin hyponyymi ($A \subset B$). Yhdyssanojen tällainen luokittelu voi olla diakronistakin, leksiikaalistumista edeltäneen analyttisen vaiheen toteamista, mutta hyponymian huomioon ottava analyysi tehdään vain nykykielen synkronisin ehdoin: esim. nykykielen *girl-friend* ei ole alkukomponenttinsa hyponyymi (kun yhdyssana sisältää obligatorisen ajatuksen ns. seurustelusuhteesta), vaan näiden välillä vallitsee vain yhteensopivuus, compatibility (Rohdenburg 1988: 208). Aarni

Penttilä (1957: 260–261) erottaa aikaisemman käsityksen mukaisesta dvandva-kategoriasta sellaiset kuin *Kristuslapsi*, *velimies*, *naisrunoilija*, *leskikuningatar*, *prinssipuoliso*, *Järnefelt-Palmgren*, *Ulla-Maija*, ja kun hän näkee näissä jonkinlaisen määritesuhteen, hän päätyy pitämään näitä determinatiivisina, mutta kun “jää epäselväksi, kumpi yhdysosista on määritteen ja kumpi pääjäsenen asemassa, näitä yhdyssanoja sanotaan tasapainoisiksi eli ekvipollenteiksi” Määritesuhteen voi kuitenkin nähdä vain osassa Penttilän esittämistä yhdyssanoista. Hän on itse asiassa huomannut sen, mistä sitten on käytetty termiä appositionaalinen, mutta jotenkin tiedostamattomasti hänen jakoperusteensa on ollut toinen, se että hänen ekvipollenteissaan konstituentit kattavat tarkoitteen päällekkäisesti (naisrunoilijassa ei ole kahta spatiaalista osaa, naista ja runoilijaa erikseen, samoin kuin Ulla-Maijassa ei ole erikseen Ulla-osaa ja Maija-osaa), kun taas hänen dvandva-ryhmään jättämissään “summatiivisissa” yhdyssanoissa konstituentit kattavat kumpikin oman erillisen osansa tarkoitteesta (esim. *Itävalta-Unkari* on entinen valtio, jossa on erikseen Itävalta ja erikseen Unkari).

2. Kopulatiivisten yhdyssanojen jako distributiivisiin ja integratiivisiin sopii muihinkin kuin niihin, joiden konstituenttina ovat värinnimitykset. Penttilän (1957: 260–261) summatiivisiksi sanomat yhdyssanat ovat juuri distributiivisia (*Elsass-Lothringen*, *historiallis-kielitieteellinen* ‘historian ja kielitieteen aineet käsittävä (osasto)’, *suomalais-ugrilainen*), vaikka joitakin voi pitää kyseenalaisina tähän ryhmään (esim. *lammaskaali* merkitsee kyllä sellaista ruokalajia, jossa lampaanliha ja kaali ovat nähtävissä erikseenkin, mutta toisaalta ruoan voi käsittää ikään kuin integratiiviseksi massaksi. Integratiivisina voi Penttilän esimerkeistä pitää esim. sellaisia kuin *kääntäjä-mukailija* ja *Ulla-Maija*, ja näihin voisi lisätä esim. ammatinnimen *kanttori-urkuri* ja sellaiset adjektiivit kuin *hapanimelä* (saksan *sauersüss* ja *süss-sauer*) ja *kuuromykkä*. Integratiivisesti kopulatiivisten yhdysanojen konstituentit ovat keskenään lähinnä rinnasteisia (*kanttori* ja *urkuri* ovat ammatinnimiä, *hapan* ja *imelä* maun nimityksiä), ja voisi vielä täsmentää, että ne ovat saman hierarkian osia. Appositionaalisissa yhdyssanoissa, jotka nekin ovat integratiivisia, konstituentit kuuluvat eri hierarkiaan: voidaan sanoa, että *naiskirjailija* merkitsee kirjailijaa, joka on nainen (deter-

minatiivinen näkökulma) ja ihmistä, joka on yhden dimension kannalta naine ja toisen dimension kannalta kirjailija (integratiivine näkökulma), mutta samalla tavalla ei voi ajatella kanttori-urkurista tai kuuromykästä.

KIRJALLISUUS

- Adams, V. 1973, *An Introduction to Modern English Word-formation*, London.
- Bauer, L. 1983, *English Word-formation*, Cambridge.
- Brockhaus Wahrig Deutsches Wörterbuch I–IV, Wiesbaden, 1984.
- Cruse, D. A. 1986, *Lexical Semantics*, Cambridge.
- Dal 1880–1882 = Владимир Даль, Толковый словарь живого великорусского языка. С.-Петербург – Москва (2. п.).
- A Dictionary of Americanism. On Historical Principles (toim. Mitford M. Mathews), Chicago 1951.
- Duden. Das Grosse Wörterbuch der deutschen Sprache 1–6 (toim. Günter Drosdowski & al.), 1976–1981.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–IV Eesti Teaduste Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut / Eesti Keele Instituut, 1988–1996.
- Erelt, M. & al. 1995 = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995, Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus, Tallinn.
- ES = Энциклопедический словарь. С.-Петербург 1890–1904.
- Faiss, K. 1978, Verdunkelte Compounds im Englischen. Ein Beitrag zur Theorie und Praxis der Wortbildung, Tübingen.
- Florinus, H. 1678, *Nomenclatura. Rerum brevissima, Latino-Sveco Finnonica*, Aboæ.
- Geckeler, H. 1980, Die Antonymie im Lexikon. – Perspektiven der Lexikalischen Semantik (toim. Dieter Kastovsky), Bonn.
- Grimm, J., Grimm, W. 1854–1954, *Deutsches Wörterbuch I–XVI*. Leipzig.
- Hahnsson & al. 1899 = J. A. Hahnsson, A. H. Kallio, H. Paasonen, K. Cannelin, Ruotsalais–Suomalainen Sanakirja, Helsinki.
- Hornby, A. S. 1974, *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford.
- Kay, P., McDaniel, C. K. 1978, The Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms. – *Language* 54, 3.
- Kijanen, P. 1912–1913, *Venälais–suomalainen sanakirja*, Helsinki.
- Kluge & Seebold 1989 = Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neubearbeitet von Elmar Seebold, Berlin – New York.
- Koski, M. 1983, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. (SKS)
- Lyons, J. 1977, *Semantics I–II*, Cambridge.
- Lönnrot, E. 1847, *Svensk, Finsk och Tysk Tolk*, Helsingfors.
- Lönnrot, E. 1874–1880, *Finskt–Svenskt Lexikon*, Helsingfors.
- NS = Nykysuomen sanakirja 1–6, Porvoo–Helsinki, 1951–1962.
- OED = The Oxford English Dictionary I–XX (2. p.), Oxford 1989.
- Oja, V. 1997, Värvinimetuste moodustamine eesti murretes, Tallinn.

- Penttilä, A. 1957**, Suomen kielioppi, Porvoo–Helsinki.
- PS** = Suomen kielen perussanakirja 1–3, Helsinki 1990–1994.
- Rey, A. 1992**, Dictionnaire historique de la langue Française, Paris.
- Rohdenburg, G. 1988**, Semantic Fringe Phenomena Involving Nominal Compounds in English. – Understanding the Lexicon. Meaning, Sense and World Knowledge in Lexical Semantics (toim. Werner Hülsen, Rainer Schlze), Tübingen.
- Saagpak, P. F. 1965**, Eesti–inglise sõnaraamat, Tallinn.
- Saareste, A. 1958–1963**, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV Huddinge/Stockholm.
- SAOB** = Ordbok öfver svenska språket, utgifven af Svenska Akademien 1–31, Lund, 1898–1993.
- SOB** = Svensk ordbok. (Utarbetad vid Språkdata Göteborgs Universitet), 1986.
- SRJa** = Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва 1975–1988.
- Vadja keele sõnaraamat 3** (toim. Elna Adler ja Merle Leppik), Eesti Keele Instituut, 1996.
- Variarum rerum vocabula latina cum Suetica et Finnonica interpretatione**, Holmiæ, 1644.
- WDG** = Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache 1–6 (toim. Ruth Klappenbach ja Wolfgang Steinitz), Berlin, 1966–1978.
- Webster** = Webster's Third New International Dictionary of the English Language, 1971.
- Wiedemann, F. 1893**, Ehstnisch–deutsches Wörterbuch (2. p., toim. Jacob Hurt). St. Petersburg.
- Wierzbicka, A. 1996**, Semantics. Primes and Universals, Oxford – New York.
- VKS** = Vanhan kirjasuomen sanakirjatyön kokoelmat. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Võõrsõnade leksikon**, (toim. R. Kleis, J. Silvet, E. Väari), Tallinn, 1961.
- Õim, A. 1983**, Värvinimetuste moodustamisest ning kasutamisest eesti ja vene keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 1.

PAAR PALVID EESTI ÄRKSAMAILE MURDEUURIJAILE

Arvo Krikmann

Selle kirjutise püüdeks on veenda eesti murdeuurijaid, et eesti folklooritekstid, sh lühivormitekstid lasevad end kasutada murdekeeleainena tunduvalt enamal määral, kui seda seni on tehtud.

1. MIS LEVIB FOLKLOORI LEVIKUKAARTIDEL?

Dialektoloogid, etnoloogid ja folkloristid tavatsevad huvituda oma ainete geograafilisest levikust, sest keele ning materiaalse ja sõnalise rahvakultuuri nähtuste sünkroonilised levikupildid on põhimõtteliselt fotoplaadid, kus ühte ja samasse kaadrisse on kokku pildistatud paljude diakrooniliste protsesside jäljed.

Folkloorse aine juures on tavaline, et väheste hulga allikmaterjaliga esindatud nähtused annavad peamiselt "siin on, seal ei ole"-tüüpi levikupilte, suure hulga allikmaterjaliga esindatud nähtused aga peamiselt "kõikjal on, kuid siin nii ja seal teisiti"-tüüpi levikupilte. Säärased paikkondlikud erivormid e lokaalredaktsioonid on enamasti mingite üksikjoonte kooslused ja on küllalt tavaline, et nt pärnumaine vorm on midagi lääne-saaremaise ja mulgimaise vormi vahepealset, mulgimaine omakorda midagi pärnumaise ja lõunatartumaise vahepealset, too omakorda midagi mulgimaise ja võrumaise vahepealset jne.

Lokaalredaktsioone ühe rahva folklooriala piires võivad anda niihästi puhteestilise kui ka rahvusvahelise kogulevikuga nähtused, aga faktorid, mis lokaalredaktsioonide kujunemist määravad, on eri folkloorižanrides ilmselt erinevad. Rahvusvaheliselt tuntud üksuste korral sõltuvad lokaalvormid tihti just laenusuundadest: pole üllatav, et üleeuroopalise või laiemagi taustaga jutu või vanasõna erikujudest on hiiumaine sarnane rootsi omaga, rannaeestiline soome omaga, mulgimaine läti omaga ja võru-setumaine vene omaga. Teistes, puhteestilistes või igatahes paiksemates žanrides, nagu seda on regilaulud või mõistatused, peegeldavad lokaalredaktsioonid peamiselt kohalike folkloorikandjate endi loomet.

Lokaalredaktsioonid pakuvad uurijale mitmes mõttes tulusat infot, eelkõige tüpoloogiliste üksuste tekke- ja arenguloo rekonstrueerimisel, laenude tuvastamisel jne. Mittelaenulise taustaga lo-

kaalredaktsioonid (eriti nn seotudkõnelises folklooris nähtuvad) on irriteeriv mõtlemismaterjal ka keele ja folkloori piiride üle.

Folkloori sisuliste ainete kujunemine ja muutumine sõltub väga suuresti juba loodusliku ja sotsiaalse keskkonna faktoritest, kuna folkloori tehakse lõppkokkuvõttes ikka sellest, mida inimesed enda ümber näevad, mida hästi tunnevad ja mis on neile elus oluline. Sõnaline folkloor on lisaks tugevas sõltuvuses ka keelest, mille kaudu ta end teostab. Varasema folkloori keel on murdekeel, millele lokaalsed erijooned on samuti lahutamatu loomuosad.

Mind on juba mõnda aega vaevanud järgmine probleem.

Olen teinud katseid mõõta selle või teise meetodika järgi vanasõnaainese põhjal mitmesuguste etniliste üksuste (nt Eesti kihelkondade, läänemeresoome rahvaste) vahelise seose tihedust. Neis katsetes on lähteteavet mõõdetud tüübi täpsusega: kui mingit vanasõna on üles kirjutatud teatud kihelkondadest, siis need kihelkonnad saavad vastavas ruutmaatriksis oma ristumisruutu "suhtlemispunkti" seejärel need seosepallid summeeritakse läbi kõigi vanasõnade ja hakatakse tegema arvutusi. Tegelikult võimaldaksid olemasolevad arhiivitekstid seosetiheduse palju nüansseeritumat mõõtmist, sest kui ka mingi vanasõna on tuntud teatud hulgas kihelkondades, siis mõnede kihelkondade üleskirjutused on omavahel sõnastuselt (nt metafoorileksika, nn süntaktiliste vormelite vm poolest) tunduvalt sarnasemad kui teiste omad. Häda on selles, et folkloristi peaksid põhimõtteliselt huvitama puhtfolkloorsed, mitte aga murdekeelelised lokaaljooned, kuid neid tasandeid teineteisest lahutada on vahel üpris raske. Väljaande "Eesti vanasõnad" (edaspidi: EV) põhiköidetes I–III (1980–1985) on vanasõnade lokaalredaktsioonid võimalust mööda välja toodud, kuid EV-d sirvides võib alata leida kohti, kus redaktsioonid on moodustatud lihtsalt murdekeeleliste, mitte spetsiifiliselt folkloorsete tunnuste põhjal: tüübis 4046 on näiteks redaktsioonid *Kes koera saba kergitab kui koer ise*, *Kes koera hända kergitab*, *kui ta ise ei kergita* ja *Kessi peni hända kergites*, *ku ta esi*, tüübis 1611 redaktsioonid *Hundist ei saa karjakoera* ja *Saa-ai soest kar'apinni*, tüübis 5909 redaktsioonid *Kuidas lind*, *nõnda laul* ja *Määne tsirk*, *sääne laul*, tüübis 11835 redaktsioonid *Kes teisele auku kaevab*, *see ise sisse kukub* ja *Tõsõlõ hauda kaivat*, *esi sisse satat* jne. Kui folklorist püüaks lokaalsete erinevuste põhjal senisest paindlikumalt hinnata eri paikade folkloorse aine sarnasust/erinevust ja näiteks jagada Eesti

ala folkloorirajoonideks, siis poleks kindlasti hea ega õige, kui sellest tuleks tegelikult välja samahästi kui Eesti murdealade kaart.

2. ISEKASVANUD KÜSITLUSKAVAD

Selles halvas on teisalt ka mõndagi head. Kõige lühemalt öeldes: kenake hulk folkloorsest aineksest laseb end üsna mitmes plaanis kasutada ka murdekeeleainena. Lühivormitekstid näiteks on mingis mõttes isekasvanud küsitluskavad, kus folkloor oma poeetilisi struktuure üles ehitades täidab ühtlasi teatud keelelised ülesanded ja annab seega päris süstemaatilist infot eri murretes valitsevate lausestus- ja sõnastustavade kohta, mis kuuluvad juba pigem keelelisele kui folkloorsele tasandile.

Folklooritekstid on juba pakkunud lisateavet murdesõnavara uurijaile. Hiljuti selgus näiteks, et ainsad vihjed *pastel*-sõna põhjartumaise murdevormi *paskel* olemasolu kohta pärinevad pastlamõistatuse *Üks hiir, kaks saba?*— *Pastelking ja paelad taga* kirjanekeuist (samamõistatuses tulevad ette ka mitmed muud seda jalatsit tähistavad murdevormid). Olen kindlal veendumusel, et eriti mõistatused, aga ka vanasõnad kätkevad samalaadset lisateavet lausa tonnide kaupa.

Kuid "esmasel" keele ja folkloori poeetilise keele seosed on pea igal muulgi tasandil mitmekesised ja tihedad. Näiteks eesti murdearhiiv jätab vastused võlgu paljudele küsimustele eesti murrete süntaksi alalt, kuna keele see tahk pole kunagi olnud murdekogumise tulipunktis. Eesti mõistatuste (ja ka ütluste) arhiivianes võiks siingi tänuväärset lisainfot pakkuda, nagu ehk ka murdesõnade tähenduste, onomatopöa jpm asjus.

Alljärgnevas tuuakse eelöeldu illustatsiooniks juhuslikke näiteid, mille otsa olen viimase poole aasta jooksul komistanud vanasõnade, aga ka mõistatuste levikukaarte koostades.

3. NÄITEID

3.1. Verbita ja eitavate alternatiivide võimalikust muredetaustast konstruktsioonides, nagu *Kes seda ikka teeb muud kui tema ~Kes seda ikka teeb, kui mitte tema ~kui tema ei tee jts*

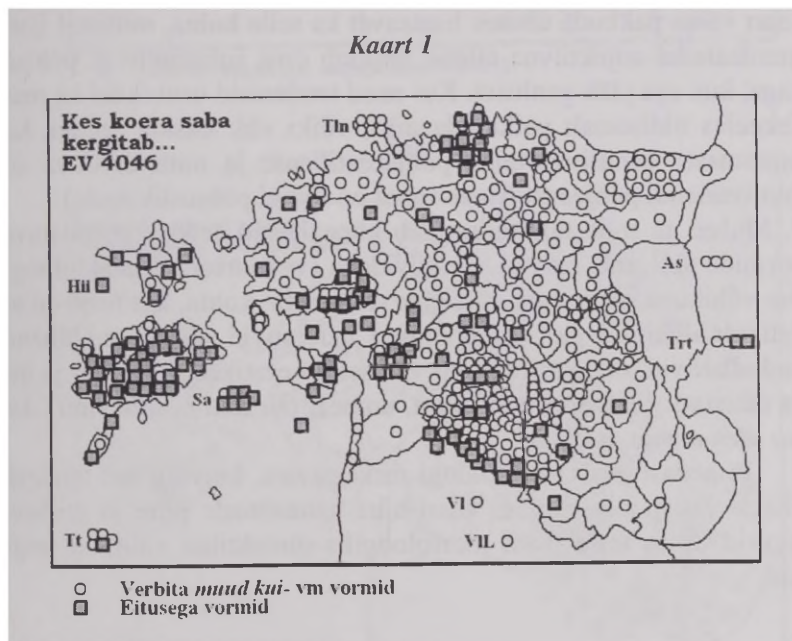
Vanasõnas EV 4046 järgnevad algusele *Kes koera saba kergitab...* jätkud, mis väidavad, et peale koera enda ei hakka ta saba keegi kergitama. Nood jätkud võivad olla vormistatud

a) verbita *muud kui-* vmt vormidena: *kui koer ~... ise; kui ta ise; muu(d) kui + koer ~... ise; muu(d) kui + (ta) ise; eks koer ise; ikka koer ise;*

b) eitavate vormidena: *kui mitte koer ~... ise; kui mitte ta ise; kui koer ise seda ei tee; kui ta ise seda ei tee; kui koer ~... ise ei kergita ~tõsta ~...; kui ta ise ei kergita ~tõsta ~...*

Kaart 1 näitab, et vanasõna levik on peaaegu ülemaaline, ainult Kagu-Eestist on üleskirjutusi vähe. Verbita *muud kui-* jm vormid on ülekaalus levikuala idaosas, eitavad vormid aga domineerivad väga selgesti levikuala läänepoolses osas, eriti saartel.

Kas on mõeldav, et need alternatiivsed ütlemissviisid on oma sed eesti keele eri murretele ka väljaspool seda konkreetset vanasõna?

3.2. Genitiivi ja allatiivi ning allatiivi ja adessiivi vahelduvusest mõnedes konstruktsioonides

Eesti folklooriarhiivis on kokku u 300 üleskirjutust vanasõnadest, mis väidavad, et magajale kassile ei jookse hiir suhu (EV 6297) või siis just, et jookseb nimelt (EV 6296), või mingis vahepealses

kvantifikatsioonis. Needki ütlused on isekasvanud küsitluskavad, mis intrigeerivad püstitama mõnesid murdesüntaksi ja -morfoloogia küsimusi, näiteks sellist: kas Eesti eri murretel on kalduvus erinevate lausekonstruktsioonidega väljendada situatsioone, kus kellelegi või millelegi miski või keegi läheb ~pannakse ~jääb ~... kuhu gi – vrd nt *Istu Jaani sülle / Istu Jaanile sülle*; *See tungis sügavasti mu hinge / See tungis mulle sügavasti hinge* jts. Neil variantidel paistab olevat erinevusi ka otseütleva/piltliku kõne lõikes.

Vaatame seda laadi konstruktsioonide esinemust vanasõnades EV 6297 ja 6296. Levikukaardid 10–13 lubavad teha järgmised oletused:

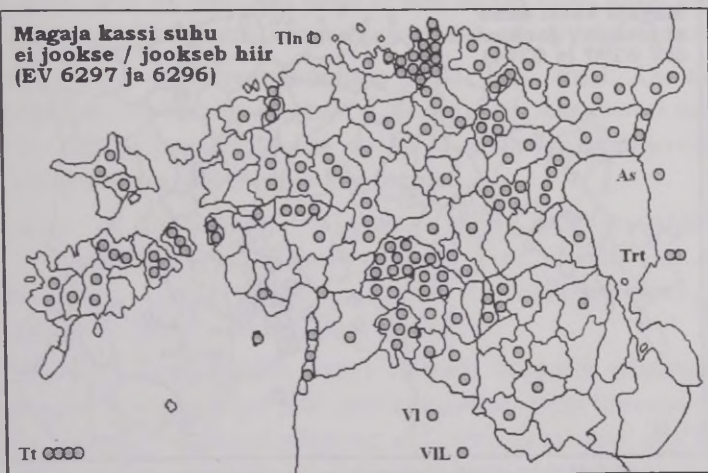
1. Genitiivsed vormid (vt kaart 2) on Lõuna-Tartumaal, eriti aga Võru- ja Setumaal haruldased.

2. Allatiivsed vormid (vt kaart 3) on võimalikud kogu Eestis. (See kaart võiks pakkuda ühtlasi lisateavet ka selle kohta, millistel Eesti murdealadel adjektiivne täiend ühildub oma substantiivse põhisõnaga, kus aga jääb genitiivi. Kui need tendentsid osutuksid ka murdekeeles üldisemalt paikapidavaiks, võiks ehk küsida sedagi, kas asjaomaste genitiivvormide põhjaeestilisuse ja mitteühilduva adjektiivtäiendi põhjaeestilisuse vahel on mingi põhjuslik seos.)

3. Mulgis ja selle ümbruses näib kõnealuseid seiku väljendatavat vormide abil, mis näivad adessiividenä (vt kaart 4). Dialektoloogilise võhikuna ei püri ma midagi arvama selle kohta, kas need on tegelikult allatiividega “sünonüümsed” adessiivid või mingid lühenevad allatiivid, mida esines tihti varasemas eestikeelses luules ja mida tähistati vahel apostroofidega, umbes: *Ole hea ja ütle mull’ kas ma olen armas sull’*

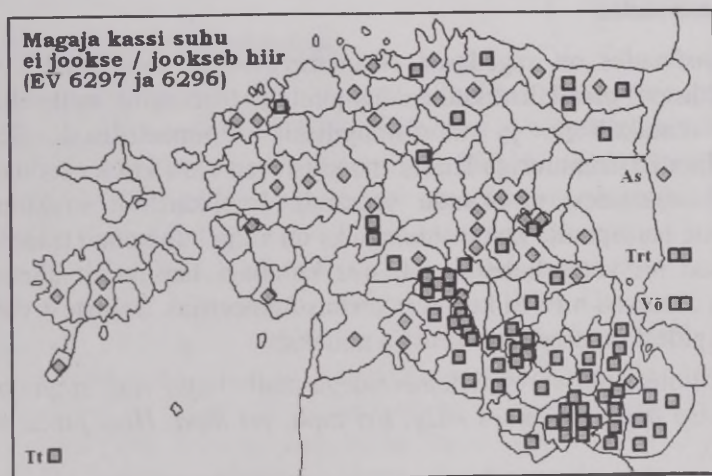
Pimedast peast on muidugi raske arvata, kuivõrd see tendents ulatub väljapoole siinsete kassi-hiire-vanasõnade piire ja millised tegurid üldse seda laadi morfoloogilis-süntaktilisi valikuid tingivad.

Kaart 2

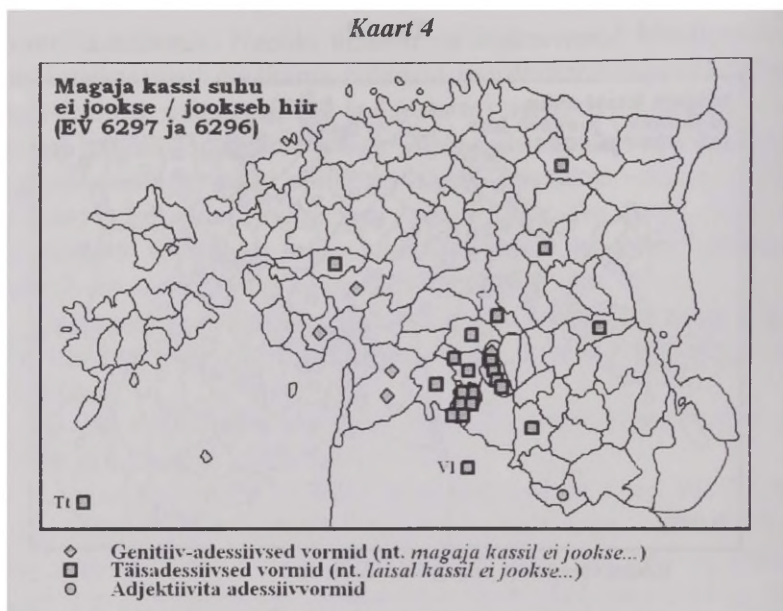
○ Genitiivvormid (nt. *magaja kassi suhu...*)

Kaart 3

◇ Genitiiv-allatiivsed vormid (nt. *magaja kassile ei jookse...*)
 □ Täisallatiivsed vormid (nt. *lainsale kassile ei jookse...*)

Kaart 4

3.3. Implikatiivsete lausestruktuuride vormistusviis eesti vanasõnades

Vanasõnades on sagedased (läänemeresoome vanasõnades väga sagedased) parallelistlikud eeldus-järeldusstruktuurid, mille allosad on süntaktiliselt ja morfoloogiliselt sümmeetrilised. Sellise implikatiivstruktuuriga laused moodustavad eesti kui ka soome vanasõnatekstidest umbkaudu veerandi. Implikatiivse struktuuriga ütluste lausepoolte kokkuseadumiseks on välja kujunenud traditsioonilised nn vormielelemendid, mis kumbagi lausepoolt alustavad ning osalevad niiviisi ka lause vormisümmeetrias. Sellistest vormelitüüpidest on produktiivsemaid näiteks:

1) Ellipteeritud vormelelementidega mall: *Vaga vesi, sügav põhi; Üheksa ametit, kümnes nälg; Eri tupa, eri tapa; Hius pitkä, mieli lyhyt.*

2) *Kui...*, *siis...*- või inversiooniline *Siis...*, *kui...*-mall: *Kui saad üle koera, saad ka üle saba; Kui püüad kõigest väest, saad üle igast mäest; Siis on härjal hända tarvis, kui kiil kallale tuleb; Kun kauan seuloo, niin akanat peäle jeäp; Jos on akka puhemies, on piru perämies; Silloin akka autuaana, kuin on mies humalassa.*

3) *Kus...*, *seal...*- või inversiooniline *Seal...*, *kus...*-mall: *Kus suitsu, seal sooja; Seal on hea, kus meid ei ole; Missä akka talon tekköö. siin on lepästä kurkihirsi; Siinä astuja astuu, missä istuja istuu.*

4) *Kes...*, *see...*- või inversiooniline *See...*, *kes...*-mall: *Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub; Küll see sööb, kes lõunat magab; Joka uamusella varrain laalaa, se on iltasella havukan persiissä; Ei se anna aitasta, jok ei anna annetusta.*

Sagedased on ka *Kuidas...*, *nõnda...*- (~*Kui...*, *nii...*-, ~*Määne...*, *sääne*-) vormelitega, komparatiivse *Mida ...-m...*, *seda ...-m...*-vormeliga, *Mis...*, *see...*- ja *Mida...*, *seda...*-vormelitega, *Seni...*, *kuni...*- ja *Kuni...*, *seni...*-vormelitega mallid.

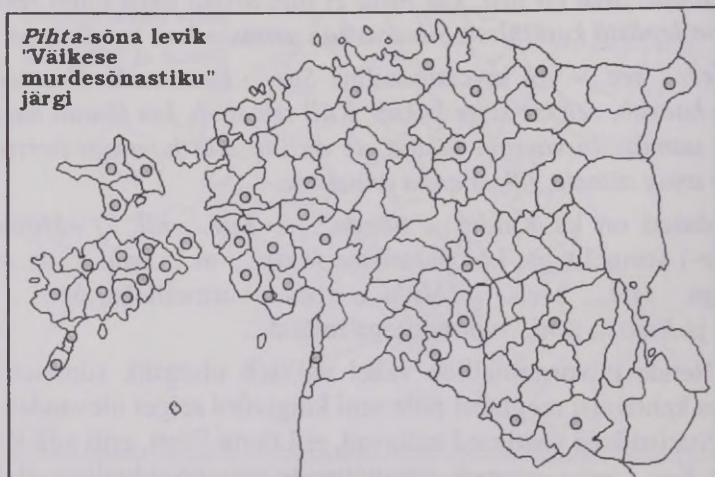
Nende jt vormimallide vahel valitseb ulatuslik sünonüümia, milles kehtivaist reeglitest pole seni kuigivõrd selget ülevaadet.

Statistilised vaatlused näitavad, et Lõuna-Eesti, eriti aga Kagu-Eesti *Kes...*, *see...*-vormeli sünonüümide seas on suhtelises ülekaalus ainsuse 2. isikus otsepöördumised ja *Kui...*, *siis...*-struktuurid, eriti selgesti aga elliptilised implikatiivstruktuurid (vt sellest lähemalt ajakirjas "Keel ja Kirjandus" 1997, nr 6, lk 384 jj).

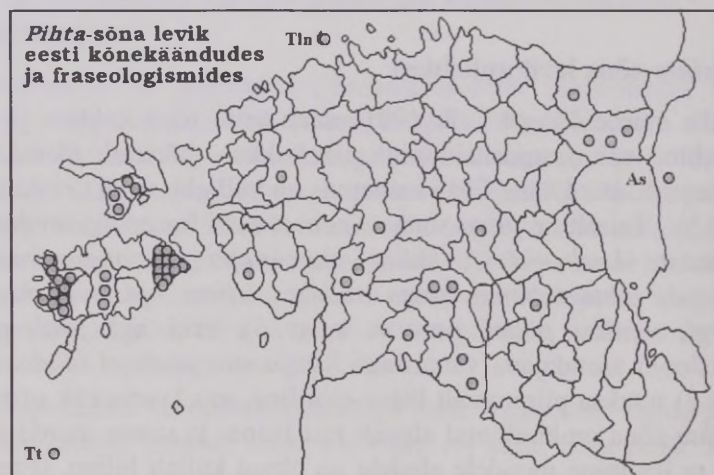
3.4. *pihta*-sõna levikupiiridest

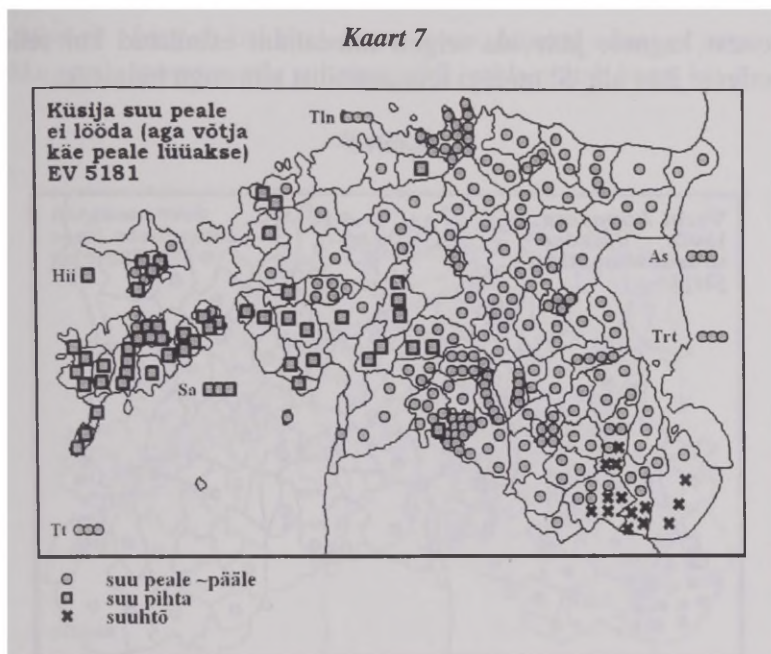
"Väike murdesõnastik" (lk 199) annab selle sõna kohta – ju siis adverbina või postpositsioonina ühtekokku – hõredalt ülemaalse levikupildi, kus Lääne-Eesti esinemus on küll ehk veidi tihedam (vt kaart 5). Teisalt on *pihta*-sõna esinemus eesti fraseologismides (nt *hammaste ~kaela ~kõrva ~küüru ~nina ~näpu pihta andma/saama; naelapea pihta tabama; pihta andma ~käima ~pistma; pagana ~pärgle ~tulise pihta!* jts – vt kaart 6), eriti aga *peale*-postpositsiooni asendajana vanasõnas *Küsi ja suu peale ei lööda...* (vt kaart 7) märksa piiratumalt lääne-eestiline, mis laseks ehk oletada, et *pihta*-sõna on kuulunud algselt just lääne- ja saarte murde alale ning ta levimine muudele aladele on olnud küllalt hiline. (Fraseologismide kaardil näiteks on kõige drastilisemaks erandiks H. Jõulmaa hilised üleskirjutused Iisakust.)

Kaart 5

Kaart 6

3.5. Verbide *hüppama* ja *kargama* tähendusvahetusest vanasõnades jm ütlustes

“Väikese murdesõnastiku” järgi (lk 178 ja 770) on verbide *hüppama* ja *kargama* levikuvahetused sellised, nagu näitavad kaardid 8 ja 9.

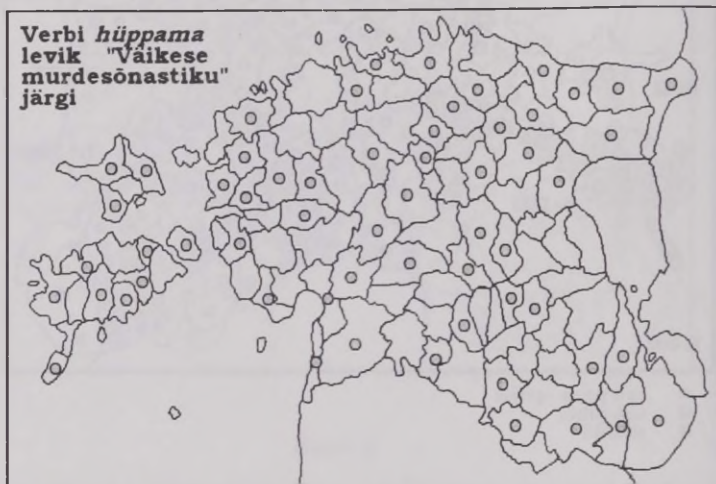
Ei julgeks väita, et neil levikupiltidel miski millestki oluliselt erineb. Hea tahtmise korral võib öelda, et *kargama*-verbi on Lõuna-Eestist mõneti tihedamalt üles kirjutatud.

Iga eesti keele kõneleja teab, et 1) *hüppama* ja *kargama* on teatava traditsioonilise paariku komponendid; 2) *hüppama* on kirja-keeles neutraalne sõna, *kargama* aga markeeritud (stilistiline, retooriline) sõna. Minu intuitsioon ütleb veel, et *kargama* on kuidagi lõunaestilise maiguga sõna, aga ma ei taipa esialgu, miks mulle nii tundub.

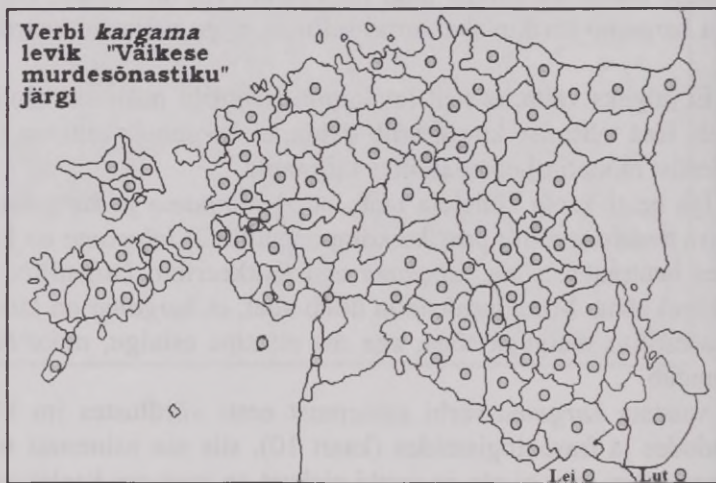
Kui vaadata *kargama*-verbi esinemust eesti võrdlustes jm kõnekäändudes ja fraseologismides (kaart 10), siis see esinemus tervikuna nii väga suur ei ole, ja sestki piskust on suur osa keelekogude materjal, sh Wiedemanni sõnaraamatu järgi välja küsitletud (või halvemal juhul: pigistatud) esinemus. Kuid ka siin on Narva–Pärnu

joonest kagusse jääv ala selgelt tihedamini esindatud kui sellest loodesse jääv ala. St midagi lõunaestilist siin nagu heiaistuks.

Kaart 8

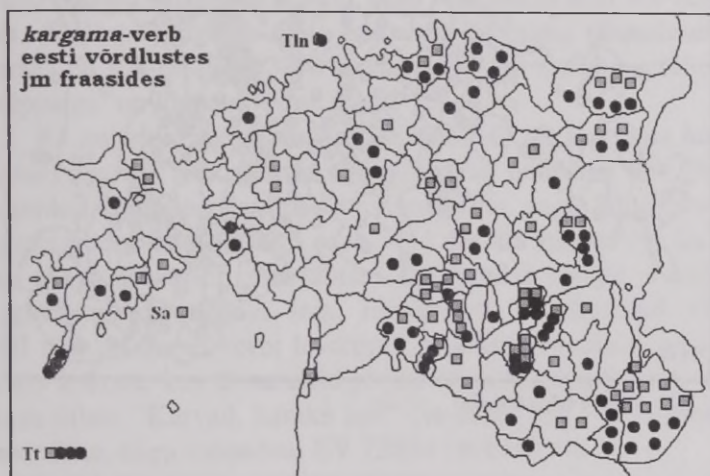
Kaart 9

Kui vaadata eraldi neid võrdlusi jt fraase, kus *hüppab* ja *kargab* on samas tüübis teineteist väljavahetavad sünonüümid (na-

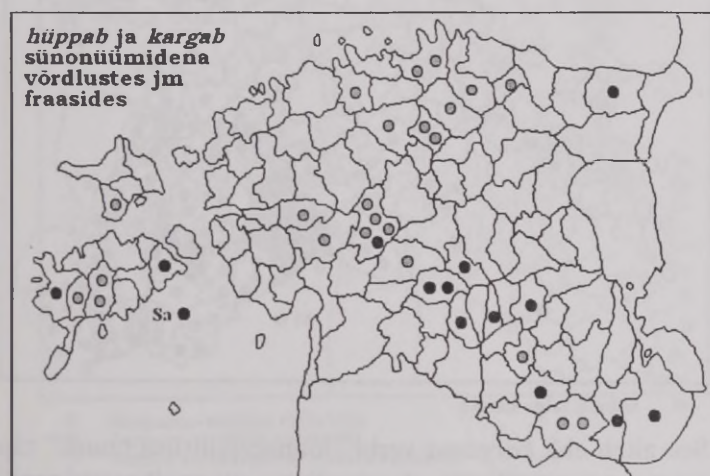
gu hüppab ~kargab kui kits ~konn ~orav, hüppas ~kargas persega näkku vmt), saame nende suhetest pildi, mida näitab kaart 11.

Kaart 10

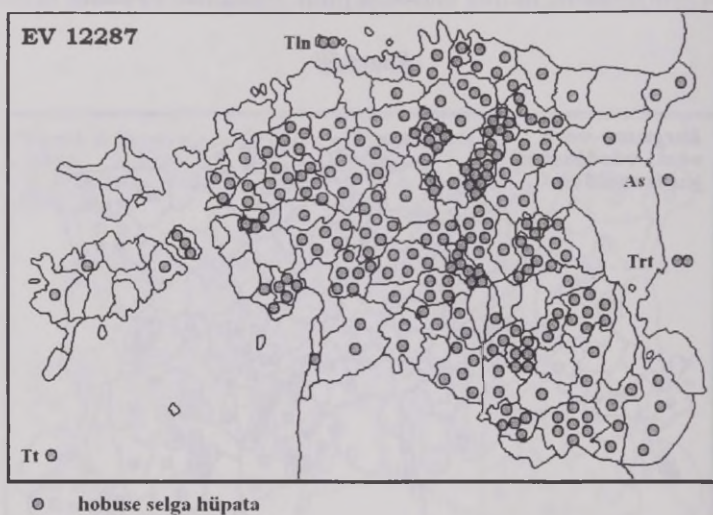
- võrdlustes
● muudes fraasides

Kaart 11

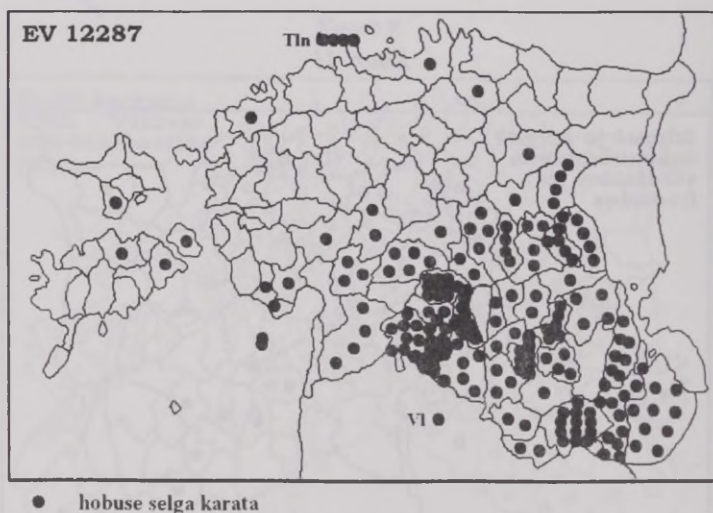

- hüppab
● kargab

Kaart 12

Kaart 13

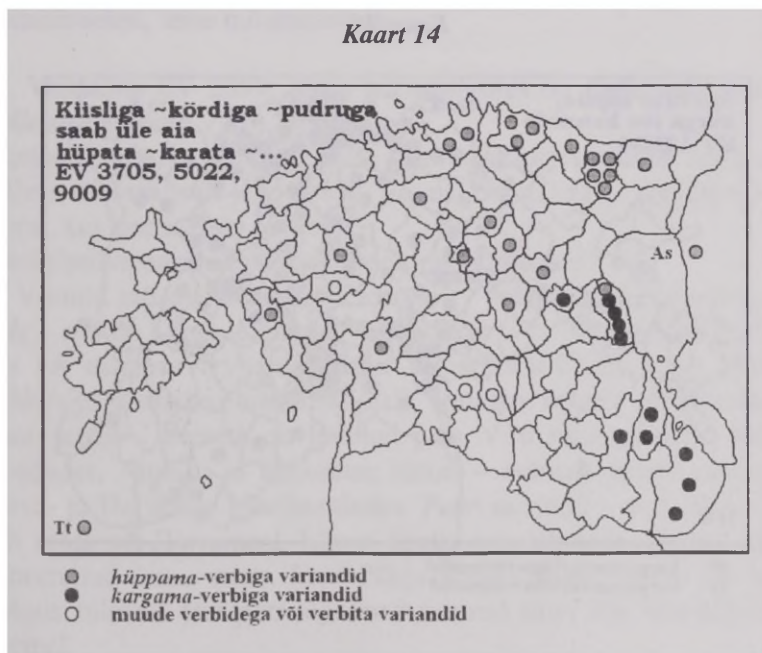

See aitab ehk *kargama*-verbi “lõunaeestilisuse tunnet” täpsustada: kas on nii, et stilistilise keelendina, eriti nt alliteratsioonilistes ühendites, võib *kargama* esineda kus iganes, *hüppama*-verbi “tehnilise sünonüümina” aga ainult Lõuna-Eestis?

Enda meelest suurepärase polügoni või isetekkelise küsitluska-va selle oletuse kontrollimiseks leidsin eesti vanasõnast EV 12287, kus on juttu sellest, et kui tõnisepäeval ~küünlapäeval ~seitsmevennapäeval ~... niigi palju päikest näitab või sajuvahet on, et mees jõuab hobuse selga hüpata, siis saab veel heina teha või head ilma vm. Selle põhjal võiks küll arvata, et *hüppama* tähenduses 'hüppama' on üle-eestiline sõna (kaart 12), aga *kargama* tähenduses 'hüppama' on lõunaeestiline (kaart 13).

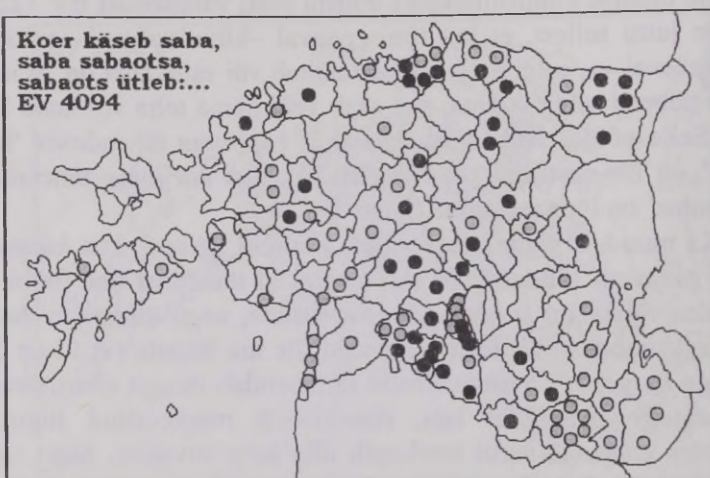
Ka muudest vanasõnadest jääb muljeid, et seal, kus *hüppama* ja *kargama* on sünonüümid (st vahetavad teineteist ühe tüübi variantides välja), on *kargama* lõunaeestiline, nagu ütlustes vähe ja-guvatest toitudest, millega saab vaid üle aia hüpata (vt kaart 14), kus aga *kargama* on ainuvalitsev ja tähendab mingit ebamääraselt augmentatiiv-groteskset laia, retooriliselt markeeritud liigutust, seal võib *kargama*-verbi levikupilt olla üsna suvaline, nagu vanasõnas koerast, kus ülesandeid järjest edasi delegeeritakse, kuni sa-baots ütleb: "Karvad, karake ise!" (vt kaart 15), sh valdavalt põh-jaeestiline, nagu vanasõnal EV 12634 (vt kaart 16).

Kaart 14

Kaart 15

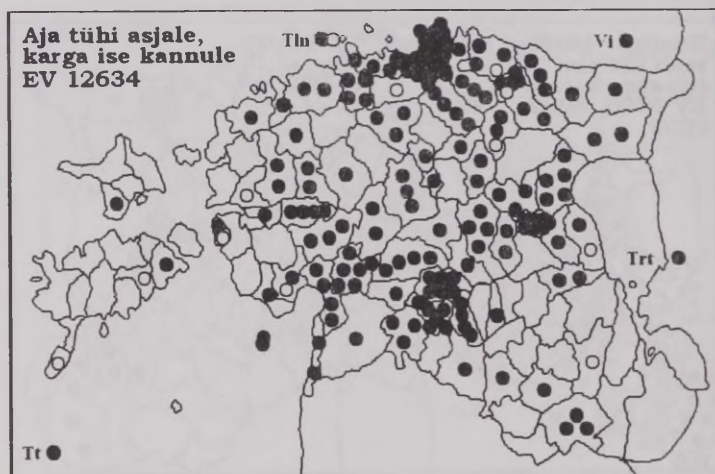
Koer käseb saba,
saba sabaotsa,
sabaots ütleb: ...
EV 4094

- ilma kargama-verbita variandid
- kargama-verbiga variandid

Kaart 16

Aja tühi asjale,
karga ise kannule
EV 12634

- kargama-verbiga variandid
- kargama-verbita variandid

3.6. Onomatopöa ja kvaasisõnad

Eesti lühivormiarhiiv, eriti mõistatusaines oleks tänuväärne maardla ka onomatopöa ja deskriptiivide uurijale. Mõistatuses kohtab liiksaks veel iselaadseid kvaasisõnu, mis on tehtud nähtavasti *ad hoc* selleks, et suurendada mõistatustekstide mõistatuslikkust, ning mis pole ei täistähenduslikud sõnad ega pärisnimed, ka mitte onomatopöa tavalises mõttes, kuigi võivad ka ühe ja sama mõistatuse variantides meenutada kord üht, kord teist või kolmandat. (Selliste kvaasisõnade näiteid vt minu raamatus “issevaateid folkloori lühivormidesse” I (Tartu, 1997), lk 254 jj.).

Deskriptiivid ja kvaasisõnad on folkloori jaoks igati sobilik poeetiline toore, mille abil on võimalik tekitada ilukõla kui ka redupliktiivset parallelismi. Teisalt ilmutavad deskriptiivid ja kvaasisõnad lühifolklooris reeglina keni selgepiirilisi lokaalvorme, mis ahvatleb küsima, kas need tekivad lihtsalt juhustemängu tagajärjel või ehk on ka eri alade murdetaustas midagi, mis nende alade folklooriloojaid just nende või teiste kõlamallide poole tõukab.

Toome eelõeldu illustatsiooniks paar juhuslikku näidet – ühe vanasõnadest, teise mõistatustest.

A. Vanasõna EV 2399, mille normaalvorm on *Kelle jalg tatsub, selle suu matsub*.

Somaatilised designaadid, mille häälitsusi kirjeldatakse, on enam-vähem ülemaaliselt jalg ja suu, Lõuna-Eestis lisaks veel paralleelvorm, kus suu asemel on keel.

Deskriptiivipaaride lokalisatsioonid on järgmised:

1. Vormid *tatsub – matsub* ja *tatsutab – matsutab* ühendis paariga *jalg – suu* on kõige levinuma “üldredaktsiooni” elemendid: seejuures on esimese levikudominant selgelt Ida-Eestis (just Peipsi-Pihkva ja Võrtsjärve vahelisel alal), teine on selgelt läänepoolsem. Paar *tatsab – matsab* on levinud pms Viru rannapoolseis kihelkondades, Amblas ja Kuusalus; *tätsab – mätsab* esineb mõnedes Järva- ja Harjumaal kihelkondades. Paari *tatsatab – matsatab* kohtab valdavalt Harjumaal. Lõuna-Eestis esindab seda sülemit kontrahäärunud *tats – mats*. Eriti Põhja-Viljandimaal, juhuti ka muis paigus tulevad ette *pats*-algulised vormid *tats-* või *täts*-alguliste asemel.

2. Kesk- ja lääne- ning edelapoolses Eestis *jalg kergatab ~kergitab ~kergatelle ~kerkib*. Ütluse teises pooles liituvad nendega Kesk-

Eestis harilikud põhjaeestilised *suu matsatab ~matsutab ~maitsetab ~maitseb*, Lääne- ja Edela-Eestis aga *keel*-komponendiga redaktsioonid: pms Põhja-Pärnumaal (aga ka Lääne- ja Saaremaal) *keel nälpsatab ~nälbatab ~nilbatab*. Vigalas näib olevat kihelkondlik lokaalkuju *keel li(m)psatab ~laksatab*.

3. Järelkomponent *keel + nälb- ~nälp- ~nilb- ~nilp*-algusega verb on tüüpiliselt pärnumaine. Lõuna-Pärnumaal ja Paistus on aga *jalg*-komponendiga seonduvad verbid teised: tavalised on siin liited *jalg hilpab ~hilpas ~hülpäs ~hüppab ~tilpab + kiil nälpäs ~nälpab ~nilpas ~nilpab*.

4. Tarvastu kihelkonna lokaalvormid on *Kelle jalg lämpap ~lampap, selle kiil nälpap ~limpap*.

5. Idapoolses Lõuna-Eestis (TaL, Võ, Se) on esikomponent läbivalt *jalg tüntsahas ~tümpsähäs ~tümpahas* jts, kuid järelkomponendi variandid lokaliseeruvad:

a) *kiil li(m)psahas ~limpsatus* jts on levinud kitsal alal, mis jääb vastu Läti piiri Helme ja Vastseliina kihelkonna vahele (Hel, San, Krl, Har, Rõu, kord ka Vas ja Se);

b) *kiil nilp(s)ahas ~nilpsatas ~nilps* jts on tüüpilised Setu vormid, paar üleskirjutust ka Vastseliinast.

6. Paaris lõunaeeesti tekstis kohtab veel kombinatsiooni *jalg tsolks-tas ~tsolkap ~... – kiil nilpsatas ~nilpap ~...*

B. Üks produktiivsemaid eesti mõistatusi: *Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline?* (lahendiks enamasti 'sibul').

Domineeriv reduplikatiivne deskriptiiv (või pigem kvaasisõna?) on siin ülemaalise levikuga *siiru-viiruline*. Selle kõrval on aga mitmeid lokaalvariante, mille kohta ma olen abitu arvama, kas nad on triviaalsed murdejooned või vaba loome viljad või mingi kombinatsioon neist kahest kokku. Näiteks:

1. Kagu-Eesti (TaL, Võ, Se) *tsiiru-viiruline* ja *tsiiru-viiruline* on ilmselt pelgad murdevariandid, mis esinevad seal, kus sõnaalgulised afrikaadid üldse.

2. Ka *siiru-viiruline* ja *siiru-viiruline* on eelkõige kagueestiline vorm, kuid mitmeid üleskirjutusi leidub ka Lääne-Eestist ja Saaremaalt (Noa, Mar, Kse, Vll, Jäm), paar teksti veel Ida-Eestist (Iis, Kod). Ma pole pädev ütlema, kui hästi see esinemus langeb kokku murdealadega, kus järgsilbis on võimalik *o*-häälik.

3. Eesti äärmises kagunurgas (Vas, Se) kohatavat vormi *seeru-veerulinõ* ei oska ma juba muredetaustast kuidagi tuletada.
4. Vorm *siilu-viiluline* ja *siilo-viiloline* on tuntud enim Mulgis, samuti Põhja-Pärnumaal, üksikuid üleskirjutusi leidub ka Harju- ja Läänemaa lõunapoolseilt aladelt ning Põhja-Tartumaalt. Ons siin *r*-hääliku vahetumises *l*-hääliku vastu võimalik näha mingit muredsurvet?
5. Peamiselt Põhja-Tartumaalt (kord ka Kadrinast) on üles kirjutatud vorme *siru-viruline* ja *seru-veruline*. Ons vokaali lühenemises võimalik näha mingit muredsurvet?
6. Puhthiiumaised vormid on *siira-viira* ja *siila-viila*. Kas *line*-liite puudumisel ja tavalise *u/o*-vokaali asendumisel *a*-ga on mingi muredetaust?

*

Analoogilisi küsimusi kerkib lühivormiainetest lausa igal sammul. Et murdekeel suunab folkloori poeetilist omapära, seda on loomulik uskuda. Kuid pole ilmselt võimatu, et produktiivsetel folkloorimallidel on olnud ka tagasimõju murdekeelele kui sellisele. Eesti vanasõnades on näiteks sagedased *ega-* või *ei-sõnaga* algavad eituslausemallid: *Ega hundist saa karjakoera*; *Ei aiasiga tea, mis õueseale tarvis* jts. *ega*-algulised vanasõnad on levinud kõikjal Eestis, *ei*-algulised (nähtavasti soome mõjuna) aga valdavalt Põhja- ja Kirde-Eesti rannaaladel. Kas on mõeldav (tõestatav/ümbertõestatav), et *ei*-alguline mall on laienenud nende alade ütlemissuuna üldisemalt, ka väljapoole vanasõnu?

EESTI KEELE PAARIST VÕIMALIKUST IGIVANAST ISEÄRASUSEST

Ago Künnap

Üks armsamaid lugemisi läbi kahe aastakümne on mul olnud minu auväärt õpetaja Huno Rätsepa "Eesti keele ajalooline morfoloogia I–II. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele" (Rätsep 1977–1979). Samojeedi morfoloogina olen selle ikka ja jälle kätte võtnud, et nõu või kinnitust leida. Ning sageli kahetsenud, et esimesele kahele vihkule, mis käsitlevad tüvetüüpe ning arvu- ja käändekategooriat, järke pole ilmunud. Rätsepa õpivahend on näide selle autori eruditsioonist, süsteemsusest, kriitilisusest ja lapi-daarsusest. Niisugused on ka tema teised kirjatööd ning samuti loengud.

Muidugi on see õpivahend kirjutatud traditsioonilises uurali ja läänemeresoome algkeele vaimus, mida me tollal ju kõik järgisime. Minu hilisem lahtiütlemine sellest traditsioonist ei kahanda kõnealuste kahe vihiku väärtust karvavõrragi, seda mitte ka minu enda silmis. Kui ma järgnevas pakun välja paar tagasihoidlikku oletust mõneti teistsuguses vaimus, ei taha see olla lugupeetud juubilaritöö kriitika, vaid otse vastupidi – austusavaldus tema poolt tehtule: need oletused on sündinud just seetõttu, et Rätsepa vihkud loovad kindlustunde lähteinformatsiooni ammendavuses ja usaldatavuses. (Samast kindlustundest lootsituna lähtusin ma patune (lõuna-eesti *patane*, mille juurde tuleme veel tagasi) kunagi loenguil üliõpilastele struktuurilist keeleteadust tutvustades julgelt oma kirjapanekutest Rätsepa loenguil.)

Minu oletuste teiseks ajendiks on asjaolu, et kui me lähtume eesti – nagu mis tahes muu uurali – keele korral sellest, mis temas tegelikult leidub ning mitte traditsioonilisest uurali algkeele ja/või keelepuuhüpoteesist, võime selle keele mineviku kohta teha hoopis teistsuguseid oletusi, kui seni tehtud on.

Lähtudes Tartu geneetikute väitest, et eestlaste tüüpiline genofond on 18 000 või märksa enam aastat vana, tundub mõeldav, et eestlaste esivanemad nihkusid mannerjää sulades vähehaaval põhja poole ja võisid jõuda juba 12 000 aasta eest Eesti alale. (Vanimad avastatud inimtegevuse jäljed Eesti lõunaosas – Pulli asula-

kohas – võivad olla kuni 11 000 aastat vanad.) Kuna geneetikud pole leidnud jälgi mingist suuremast migratsioonist Eesti alale pärast eestlaste esivanemate esmasaabumist siia, on põhjust arvata, et siin elasid sellest ajast peale kuni tänini ikka nendesamade algsete eestlaste esivanemate järglased.

Selle lihtsakoelise skeemi kohaselt pole mingit põhjust oletada, et Eestisse jõudnud eestlaste esivanemad oleksid siin kõnelnud kunagi midagi muud kui eesti keelt (muidugi selle varasemates esinemisvormides). Kas nad kõnelesid seda ka juba 18 000–12 000 (11 000) aasta eest kuskil Eestist lõuna pool, pole niisama tõenäoline, kuid mitte välistatud. On mõeldav, et siis või veel varem võisid nad kasutada mingit muud keelt ja seejuures hoopis mitteuraalset. Nimelt võidi põhjapoolses Euroopas (mannerjää äärest muidugi sobivas kauguses) Inglismaast Uuraliteni kõnelda väga paljusid erinevaid keeli, mis ühisest elatuse hankimise viisist – suurulukite küttimisest ja kalastamisest – johtuvalt aja jooksul *lingua franca* tüüpi vahenduskeele abil üksteisega sarnastusid, kuid tõenäoliselt mitte lõplikult, vaid ainult teatud piirini.

Traditsiooniliste mõistetega opereerides võiks ilmselt just seda vahenduskeelt nimetada uurali algkeeleks. Viimane polnud seejuures tavaline, täisväärtuslik, elav keel, vaid ainult eri keelte elementidest koosnev, mitmes suhtes puudulik keelekuju ning oma suures läänest itta ulatuvusvahemikus küllaltki varieeruv. Samal viisil edasi opereerides ütleksin, et pole põhjust imestada uurali algkeele traditsiooniliste rekonstruktsioonikatsete tulemuste keelelise vaesuse ja ka vastuolulisuse üle: tegelikult rekonstrueeritakse ju *lingua franca* tüüpi keelt, mitte aga kunagist laitmatult funktsioneerinud täisväärtuslikku keelt.

Kõige selle tõttu pole vähimatki kohustust oletada, et eesti keelekuju on kunagi tekkinud koos kõigi teiste või vähemalt osa uurali keeltega mingi elava täisväärtusliku keele hargnemisel erinevateks keelteks. Protsess on olnud pigem hoopis vastupidine. Nii on nüüdne eesti keel võinud säilitada ühest või mitmest – sealjuures mõeldavalt mitteuraali – keelekujust pärinevaid elemente või koguni põhijooni, mida ülejäänud või vähemalt paljud uurali keeled pole tarvitsenud kunagi tunda. Niisugustest eeldustest lähtudes omandab mõtte nende elementide ja joonte otsimine eesti keelest. Järgnevas pakuksingi välja paar oletatavat leidu, lähtudes võimalikult rangelt sellest, mis eesti keeles tegelikult olemas on, mitte aga

sellest, mis mingitel kaalutlustel peaks temas olema või varem olema olnud.

Minu Pärnus sündinud ja poisikesena Viljandisse kolinud vanaisa ütles üsna ühiskeelsel Nõmmel kaua elanuna ikka *käsa* ja *kiva*, mille üle lapsena väga imestasin ja tulutult juurdlesin. Nüüd tean ma, et võisin tema suust kuulda midagi väga ürgset ja eesti keelele ainuomast.

Rätsep kirjutab eesti keele *a*-mitmuse kohta, et seda on ajalooliselt peetud *i*-mitmuse teisendiks. *a*-mitmuse ea osas on ilmselt kaasaráákimise õigus mitte ainult sellistel üksiktuletistel, nagu *püksatu*, *tükati*, *S pani käed rista* (Rätsep 1977: 14–17), vaid ka harvadel, kuid ometi olemas olevatel murdevormidel, nagu *V hargahutma* 'sisustama', *L, V jutak(as)* 'jutukas', *R kahjama* 'kahetsema', *S, L, K kahjatsema* id., *T kivastik* 'kivine koht', *K kondakas* 'kondine', *T kõivane* 'kasest', *V kõivastik* 'kaasik', *T, V patane* 'patune', leivu *pataline* id., *patatama* 'pihile võtma', *V poisa* 'poisike', *V põllatõ* 'põld', *L püstanaed* 'püstaed', *L, K püstand(-)* 'püstaed, püst-', *S püstasilmi* 'suurisilmi', *R, S, L rista-rästa* 'risti-rästi', *K tikal* 'pulk, kepike', *L, K tükaline* 'laiguline', *S, L, K tüka-tomba* 'tükkaaval, tükati', *I untama* 'hundiga villu kohestama', *S, K, V varjatus* 'varjutus', *V võrgalene* 'võrguga kalastaja' (Vt. Pall 1982–1989.)

Vaevalt et neid kõiki võib seletada *a*-mitmusest lähtuvaiks, s.t. umbes nii: "juttudekas", "kividestik", "kontidekas", "kõivudestik" jne. Ka häälikuanaloogia mitmuse *pat(t)a(-) > patune > patane* oletamine ei tundu usutavana. Pigem on nii ilmses *a*-mitmuse vormides kui ka *patane*-tüüpi tuletistes tegemist mingi eesti keele igivana iseärasusega, kust see ka ei pärineks.

Kord juba **mitmusest** kõneldes peatuksin ka eesti keele selle iseärasuse juures, et noomenite mitmuse kogu käändeparadigma – välja arvatud partitiiv – moodustatakse tunnuse **t* abil. See moodustusviis ei ole küll omane lõunaeeesti murretele, kus obliikvakäänetes on **i*. Üksikuid **t*-lisi obliikvakäänedeid leidub aga liivi keeles. Ma ei tõttaks kõnealust eesti **t*-paradigmat kuulutama väga nooreks nähtuseks. Teatavasti on sõlkupi keeles olemas eranditult **t*-tunnuseline noomeni mitmuse käändeparadigma. Ühtlasi toetan Paul Alvre oletust läänemeresoome mitmuse tüüpide **kala-δe-n* ja **kalo-i-δe-n* küllalt suurest vanusest, kuna sõlkupi **t*-tunnuselise mitmuse genitiivi asemel kasutavad põhjasamojeedi keeled mitmuse genitiivis topelttunnust **i + *t*. Olen pidanud seda

kõike läänemeresoome–samojeedi kunagiste kontaktide tulemuseks (vt. Künnap 1996a: 67–68).

Rätsep kirjutab edasi eesti **terminatiivist**, et sellel “puudub otsene käändevaste sugulaskeeletes. *ni*-lõpulise käändena esineb ta ainult eesti keeles. [...] Terminatiivilõpp *-ni* pärineb varasemast vormist **-nnik* ...” (Rätsep 1979: 71–72). Tuletan taas meelde, et samojeedi keelte noomenite absoluutse deklinatsiooni latiivi (*kuhu?*-käände) üldkasutatavaks sufiksiks on **-ntV(η)*. Pidades silmas arengut *nt > nn > n*, mis on tuttav nii läänemeresoome kui ka samojeedi keeltele, võiks vaatlusaluste käänete korral olla taas tegemist nende keelte vahelise kontaktinähtusega. Nõnda siis võiks ka eesti *ni*-terminatiiv olla käändena ürgvana.

Minnes üle verbi poolele, mida Rätsepa vihikutes pole käsitletud, vaatleksin veidi oletatava alguurali ***ś-mineviku** oletatavaid jälgi eesti keeles. Juba József Szinnyei arvas, et eesti idamurde Kodavere eitava abiverbi mineviku pöördeparadigma *esin, esid, es, esima, esita, esid* on moodustunud eesti keele üldise hilise *si*-mineviku (**makat-i-n > magasin*) eeskujul (Szinnyei 1910: 144). Sama võiks arvata ka liivi eitava abiverbi mineviku pöördeparadigma *iz, ist, iz* jne. kohta. Rootsilapi eitava abiverbi mineviku čč-line pöördeparadigma pole aga üldse tagasiviidav ***ś-le**, kuigi seda on püütud vägisi teha (vt. Korhonen 1981: 266–267). ***ś-minevik** esineb ikkagi eelkõige nendes uurali keeltes, kus on olemas ka ***ś-tunnuselised** verbaalnoomenid (partitsiibid): mordvas, obiugris ja samojeedis. Viimastest ainult mordvas ja samojeedis on ***ś-minevik** kasutusel ka eitavas abiverbis, seejuures täisparadigmmana, näiteks mordva *ežin, ežit’ es* jne. (Vt. ka Künnap 1996b.) Selle täisparadigma olemasolu ei kohusta meid siiski oletama ***ś-mineviku** täisparadigmat ka idaceesti, liivi ja rootsilapi eitava abiverbi korral.

Ilmneb seega, et ***ś-minevik** on omane just Siberi uurali keeltele: obiugrile ja samojeedile. ***ś-minevikku** tunnevad ka mitmed paleosiberi keeled (vt. Audova 1996), nii et tegemist oleks Siberi keeleareaalile iseloomuliku nähtusega. ***ś-mineviku** esinemine mordvas pole seejuures kuigi üllatav: mordva keelte ehituses on rohkesti Siberi uurali ja mitteuurali keeltele omaseid jooni (vt. eriti Puszta 1995: 83–95). ***ś-mineviku** puudumine läänemeresoome ja lapi keeltes on niisiis nende keelte algupärane joon.

Igivanaks eesti keele iseärasuseks, mis on ühine teiste läänemeresoome keeltega ja edasi samojeedi, eelkõige lõunasamojeedi keeltega, võib ilmselt pidada ka eesti keelele omast **ja-tegijanime** kasutamist atribuudina, näiteks *haukuja koer*, *varastaja harakas*, *hauduja kana*, vrd. näiteks sõlkupi (Castrén) *si'ai-gum* 'Lügner' (sõna-sõnalt 'valetaja inimene/mees'), kamassi (Donner) *t'oli kuza* 'diebischer Mensch, stehlender Mensch' (sõna-sõnalt 'varastaja inimene') (vt. ka N.-Sebestyén 1964: 277). Pole võimatu, et siin on taas tegemist jäljega läänemeresoome keelekuju kontakteerumisest samojeedi keelekujuga.

Usun, et selliseid uurali keelkonna seisukohast enam või vähem erandlikke igivanu jooni on eesti keeles üsna rohkesti. Traditsioonilise uurali algkeele/keelepuumalli kammitsaist vabanenud lähenemisviis lubab neid kindlasti juurde leida.

KIRJANDUS

- Audova, I. 1996**, On the *s*-Preterite of Uralic Languages and the Verbal *s*-Suffixes in the Siberian Non-Uralic Languages. – A. Künnap (ed.), *Fenno-Ugristica 20. Uralic Languages in European and Siberian Linguistic Context*, Tartu, pp. 23–28.
- Katz, H. 1970**, Zwei Etymologien. – *NyK* 72, S. 147–150.
- Korhonen, M. 1981**, Johdatus lapin kielen historiaan, Helsinki (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370).
- Künnap, A. 1994**, On the Past Tense of the Negative Auxiliary in the Uralic Languages. – A. Künnap (ed.), *Minor Uralic Languages: Structure and Development*, Tartu-Groningen, pp. 83–87.
- Künnap, A. 1996a**, On Some Similarities Between Finnic-Lapp and Samoyed Languages. – A. Künnap (ed.), *Fenno-Ugristica 20. Uralic Languages in European and Siberian Linguistic Context*, Tartu, pp. 65–72.
- Künnap, A. 1996b**, Was geht auf die gemeinsame uralische Grundsprache zurück? – L.-G. Larsson (Hrsg.), *Lapponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Vorträge am Jubiläumssymposium 20.–23. April 1994*, Uppsala, S. 241–247.
- N.-Sebestyén, I. 1964**, Eine ungelöste ungarische Etymologie. – *ALHung* XVI 3–4, S. 275–284.
- Pall, V. (toim.), 1982–1989**, Väike murdesõnastik, Tallinn.
- Pusztay, J. 1995**, Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. (Beispiel: das Protouralische), Wiesbaden (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43).
- Rätsep, H. 1977–1979**, Eesti keele ajalooline morfoloogia I–II. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele, Tartu.
- Szinnyei, J. 1910**, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Leipzig.

MAKSIMAALSUSE JA MINIMAALSUSE VÄLJENDAMISEST EESTI PÜSIÜHENDITES¹

Helle Metslang

1. KVANTITEEDIÄÄRMUSTE VÄLJENDAMINE GRAMMATIKA JA LESIKA VAHENDITEGA

1.1. Omaduse, protsessi jms. intensiivsuse maksimum ja miinimum

Maksimaalsus ja minimaalsus, maailmapildis võrdväärsena tunduvad polaarsused, pole keeles leidnud kaugeltki võrdset väljarendamist. Rohkesti nii leksikaalseid kui ka grammatilisi vahendeid on kujunenud maksimaalsuse, suurima kvantumi väljendamiseks, minimaalsusele aga pöörab keel minimaalset tähelepanu.

Maksimumidega puutume kokku ennekõike ülivõrrete puhul. Adjektiivide relatiivse gradatsiooni korral väljendab superlatiiv (*kõige vanem, vanim*) omaduse intensiivsuse maksimumi mingi piiritletud objektiklassi sees (1a), (1b). Nii-öelda üldkehtivat intensiivsusmaksimumi väljendab absoluutne superlatiiv: *väga vana, täiesti terve*² (2).

(1a) Mari on kolmest õest *kõige vanem / vanim*.

(1b) Ajalehes ilmus artikkel maailma *vanimast* inimesest.

(2) Vanavanaema on juba *väga vana, aga täiesti terve*.

Absoluutset superlatiivsust võib aga ka kujundlikus sõnastuses väljendada (3). Relatiivse superlatiivsuse jaoks samalaadseid fraseoloogilisi väljendusviise ei tundu olevat.³

(3) Vanavanaema on juba *muldvana, aga terve kui purikas*.

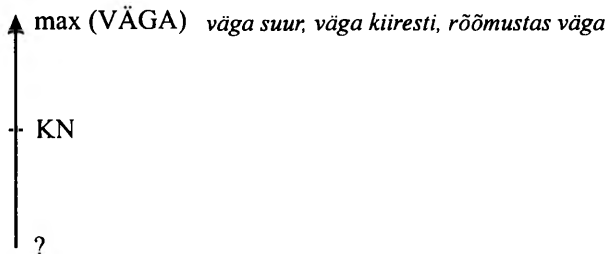
¹ Artikkel põhineb XXIV keeleteaduse päevaldel Joensuu (28.–29.5.1997) peetud ettekandel "Minimaalsus ja maksimaalsus virolaisissa sanonnoissa"

² Adjektiivide gradatsiooni süstemaatilise käsitluse on esitanud M. Erelt, kes omakorda toetub E. Sapiri, A. Noreeni ja A. Rauni ideedele (vt. Erelt 1986: 73–117).

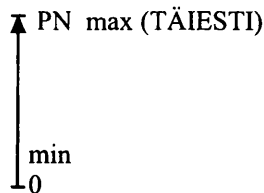
³ Relatiivse superlatiivsuse piltlikku väljendamist esineb siiski folkloori lühivormides, nt. pilaküsimused nagu *Mis on maailma kõige suurem aeglus?* (vastus: *Kui tigu kurvis pidurdab*), *Mis on maailma kõige suurem laiskus?* (*Kui sul on külm, aga sa ei viitsi lõdiseda.*) (Kalmre 1996: 52).

Nii pakubki M. Ereli adjektiivide **absoluutse superlatiivi** käsitus (Erelt 1986: 111–117) sobivat lähtekohta ka fraseoloogias avalduvate kvantitatiivsete äärmuste vaatlemiseks. Ereli järgi jaguneb absoluutne superlatiiv kaheks alaliigiks vastavalt sellele, kas intensiivsuse määra võrreldakse implitsiitselt mingi **keskmise normiga (KN)** või **piirnormiga (PN)**. Keskmisest normist oluliselt suuremat intensiivsust väljendavad ühendid nagu *väga vana, eriti vastik, tohutu suur*. Analoogiliselt võib väljendada suurt intensiivsust ka adverbide ja verbide juures (*väga kaua/kiiresti, armastab/rõõmustab/hindab väga*). Piirnormi puhul on maksimummääraks piirnormi saavutamine, intensiivsuse totaalsus: *täiesti terve, absoluutselt tarbetu*. Analoogilist maksimumiväljendust kohtab siingi ka adverbide ja verbide juures (*täiesti veatult, usun täiesti*). Esimest alaliiki võiks nimetada VÄGA-superlatiiviks, teist TÄIESTI-superlatiiviks.⁴ (Vt. joon. 1, 2.)

Joonis 1. VÄGA-superlatiiv

Joonis 2. TÄIESTI-superlatiiv

⁴ Mõlemad adverbid, nii *väga* kui *täiesti*, on lisatähendusteta kvantitatiivsuse markerid ja tunduvad kasutusvõimalustelt niisama üldised nagu relatiivse superlatiivi partikkel *kõige*. Eriti *väga* on kasutuses sage ja piiranguteta, sobides kõikvõimalike adjektiividega, aga ka adverbide ja verbidega (*väga hea, väga kiiresti, meeldib väga*). Eesti väljendeid soome keelde tõlkides tuleb kasutada erinevaid adverbe: *erittäin hyvä, hyvin nopeasti, miellyttää paljon*. Nii võib väita, et *väga* on kas grammatikaliseerumas või grammatikaliseerunud absoluutse superlatiivi markeriks.

Intensiivsusemaksimumi keskmise normi suhtes ehk VÄGA-superlatiivsust väljendavad mitmed vormivahendid (Erelt 1986: 112–114, Erelt ja Punttila 1992, Metslang 1984): augmentatiivid (*väga/tohutu/hirmus suur/igav; väga/tohutu/hirmus kiiresti; rõõmustas väga/kangesti*), hüüdlause (*Küll ta on suur! Oli see vast igav film! Kuidas ta rõõmustas!*), prefiksoidid (*hiiglasuur, hiiglapikk, imeilus, imehea*), reduplikatsioon (*suur-suur mees, kallimast kallim, hullem kui hull*). Keskmist normi võib ületada palju, aga ka eriti palju; siin ei tule mingit piiri ette, nool joonisel 1 võib tõusta kui tahes kõrgele ja maksimumi võib omakorda n-ö. edasi astendada: *väga-väga suur, suurimatest suurim*.

Seevastu joonisel 2 skematiseeritud TÄIESTI-superlatiivsuse seisneb piirnormi ehk maksimumpunkti saavutamises. TÄIESTI-superlatiivsust väljendavad näiteks augmentatiivid (*täiesti täis/tühi/haige, absoluutselt terve, täiesti ootamatult, ebaõnnestus täielikult*) ja prefiksoidid (*puruhaige, puruloll, püstitull*).

Erinevalt maksimumist pole **miinimumi** väljendamiseks mingeid laialt levinud võtteid välja kujunenud. Seetõttu on küsimus intensiivsusemiinimumist pigem tunnetuslik kui lingvistiline: ei VÄGA- ega TÄIESTI-gradatsiooni suhtes pole seegi õieti selge, mida miinimumiks pidada. Nagu jooniselt 1 näha, võiks keskmist normi arvestavat intensiivsusskaalat nagu üles, nii ka allapoole lõpmatult pikendada.⁵ (Samas aga peaks siingi olema tegemist lähenemisega nullmäärale ja mitte kaugemale.) Omaduse väikest määra KN suhtes väljendatakse detraktiivide (Erelt 1986: 116) abil (*veidi igav, natuke valus, ivake haige, igavavõitu*). Kas see määr on väike või väga väike, on ilmselt eraldi leksikaalsemantiline küsimus (vrd. nt. *Kurk on vähe valus / natuke valus / terake valus / valusavõitu*). Intensiivsuse miinimumi võib väljendada näiteks detraktiivi superlatiiviga (*hästi natuke valus* või *hästi-hästi natuke valus*; aga *³hästi-hästi veidi igav*). Intensiivsuse korral PN suhtes (joonis 2) tekib küsimus, kas pidada miinimumiks nullmäära või nullilähedast määra. Omaduse nullmäära võib väljendada vastasomaduse totaalsuse kaudu, seega antonüümi superlatiiviga: *täiesti tühi* 'MIN (täis)', *täiesti täis* 'MIN (tühi)', *täiesti haige* 'MIN (terve)', *täiesti terve* 'MIN (haige)' jne. Omaduse nullilähedast määra saab väljendada vastasomaduse

⁵ Kooligeomeetriat meenutades: VÄGA-skaala on sirge (otspunktid puuduvad), TÄIESTI-skaala aga lõik (2 otspunkti).

mittetäielikkuse kaudu: *peaaegu tühi* 'MIN (täis)', *peaaegu terve* 'MIN (haige)' jne.

1.2. Referentide / referendi määr

Lisaks referente iseloomustavate omaduste, protsesside jms. intensiivsusele võib kvantitatiivselt iseloomustada ka referente endid. Referentide määra nii KN kui PN suhtes väljendatakse peamiselt kvantorsõnade abil. Maksimummäär KN suhtes avaldub väljendeis nagu *väga palju maju/inimesi/raha*. Maksimummäära PN suhtes väljendavad totalitiivid (vt. Leino 1993: 250–253) nagu *kõik, kogu, täis, mõlemad* (*kõik sõbrad, kogu perekond, mõlemad abikaasad, kogu söök*).

(4) Ta sööb *kõike*.

(5) Ta sööb *kõiki toite*.

(6) Sünnipäevale tulid *kõik sõbrad*.

Kui omaduste jms. miinimumi väljendamine kuigivõrd välja kujunenud ei ole, siis referentide määra miinimume võib keeles leida. Neid väljendatakse eitavates ühendite nagu *mitte ükski/ainuski/keegi/kumbki/miski/kuski/kunagi/iialgi* abil.

(8) Ta ei söö *midagi*.

(9) Ta ei söö *ühtegi toitu*.

(10) Sünnipäevale ei tulnud *ühtegi sõpra*.

Nendes lausetes väljendatakse seda, et referentide hulk on tühi, selle kaudu, et isegi kõige väiksemat referentide määra pole situatsioonis olemas. Miinimumi eitusest tuleneb koguhulga eitus (vt. Sang 1983: 35–44, Erelt jt. 1993: 163–165). Erieitava lausestruktuuri toel teostub implikatsioon, mille lihtsustatud üleskirjutus võiks olla järgmine:

(11) NEG (MIN) → NEG (TOT)

Referentide määra miinimumi KN suhtes väljendavad samad vahendid mis miinimumi PN suhtes (nt. *ei ole (mitte) kedagi, (mitte) midagi, mitte ühtegi inimest/senti, mitte mingit lootust*). Miinimumühik on ikka sama, ükskõik kas käsitada seda kui viimast määra enne nulli (s.o. enne alumist piiri PN-gradatsioon) või väikseimat mõeldavat määra keskmise normi suhtes (seegi miinimummäär on lõppkokkuvõttes nullilähedane). Seetõttu vastandub PN-miinimumi väljendav lause (10) ka KN-maksimumi väljendavale lausele (12).

(12) Sünnipäevale tuli *väga palju sõpru*.

Lisaks eitavale lausele (13) leiavad miinimummääraväljendid kasutamist näiteks küsimustes (14); pragmaatiliselt on tingitud nende n-ö pehmendav kasutamine käskudes (15), palvet väljendavates küsilauses (16), julgustavates väljendites (17).

(13) Ta ei ole *midagi* / *ühtki suutäit* söönud.

(14) Kas ta üldse *midagi* sööb? Kas ta ei söö *midagi*?

(15) Söö *midagi*! Võta kas või üks *suutäis/lusikatäis*!

(16) Kas ma võiksin maitsta ühe *suutäie/lusikatäie*?

(17) Vereproovi võtmine on *hästi natuke valus*.

Nii intensiivsuse kui referendimäära kvantitatiivsete äärmuste põhijuhud võtab kokku tabel 1.

Tabel 1. Grammatiliste ja leksikaalsete vahenditega väljendatavad kvantitatiivsed piirväärtused.

		Intensiivsus	Referentide hulk
MAX	KN suhtes	<i>väga suur</i>	<i>väga palju inimesi</i>
	RN suhtes	<i>täiesti terve</i> <i>täiesti nõus</i>	<i>kõik sõbrad</i> <i>kogu linn</i>
MIN	KN suhtes	<i>hästi natuke valus</i>	(ükski) inimene, sent, tänav
	RN suhtes	(<i>täiesti haige</i>)	

2. KVANTITEEDIÄÄRMUSTE VÄLJENDAMINE FRASEOLOOGIAS

Tabelis 1 esitatud kvantumitüüpe saab väljendada ka püsiväljendite abil (tabel 2).

Tabel 2. Kvantitatiivsete piirväärtuste väljendamine fraseologismides.

		Intensiivsus	Referentide hulk
MAX	KN suhtes	<i>nagu emalaev</i> <i>‘väga suur’</i>	<i>nagu kirjusid koeri</i> <i>‘väga palju inimesi’</i>
	RN suhtes	<i>süle ja seljaga</i> <i>‘täiesti nõus’</i>	<i>oma seitse asja</i> ‘kõik asjad’
MIN	RN / KN suhtes	NEG (MIN): <i>pole põrmugi nõus</i> <i>ei tea mitte mõhkugi</i>	NEG (MIN): <i>mitte punast pennigi</i>

Alljärgnev ongi tabeli 2 lahtrite täitmine eesti fraseoloogia materjaliga, mis pärineb peamiselt A. Õimu “Fraseoloogia-sõnaraamatust” (Õim 1993). Mõnevõrra kõrvutan eesti materjaliga ka soome väljendeid, mis pärinevad Helsingi ülikooli soome-ugri keelte kateedris olemasolevatest materjalidest (Eesti fraseoloogiat

soome vastetega, 1997⁶), samuti P. Alvre soome–eesti väljendite sõnastikust (Alvre 1995) ja M. Puntila uurimusest soome superlatiivi kohta (Puntila 1985).

Kui eelnevas osas oli tegemist keele kasutamisega ühemõtteliselt ja üheplaaniiselt, otseses tähenduses, siis fraseologismidele on tavaliselt omane tähenduse kaheplaaniisus. Otsese, sõnasõnalise tähenduse baasil on neil väljenditel fraseoloogilise ülekande kaudu (Vakk 1974) kujunenud teisene tähendus. Olen kasutanud sõnasõnalise tähenduse kohta terminit *lähtetähendus* ja teisele tähenduse kohta sõna *tulemtähendus*. Näiteks väljendil “(kellegi) süda langes saapasäärde” on lähtetähendus see, mida väljend sõnasõnalt tähendab: südame kukkumine ühe teatud jalakatte ülemisse otsa. Tulemtähenduseks on aga ‘(kellegi) hakkas hirm’ Fraseologismi kogutähenduses on tulemtähendus seotud lähtetähendusega, ja see tähenduse kaheplaaniisus teeb fraseologismist keeles juurdunud poeetilise struktuuri (vt. Metslang 1981). Lisaks väärivad fraseologismi juures tähelepanu selle keeleline koostis – *lähtematerjal*. Järgnevad tähelepanekud on seega fraseologismide kohta, mille tulemtähenduseks või selle üheks komponendiks on ‘maksimaalne kvantiteet’ või ‘minimaalne kvantiteet’ Püüan leida lähtetähendusi ja lähtematerjali, mille baasil vaadeldavad tulemtähendused saadakse; mõningail juhtudel ka tulemtähendustevahelisi ülekandeid. Alustan referentide suure või väikese määra väljendamisest.

2.1. Referentide/referendi määr

2.1.1. Referentide suurt määr KN suhtes (‘väga palju’) väljendatakse peamiselt võrdluste abil. Osa neist on läbinähtavad väljendid, F. Vaka (1974, 1983) järgi sõnasõnalise teisikuga (+ST) fraseologismid – samasugune sõnaühend on ka vabalt moodustatav: *nagu seeni pärast vihma, s. kuin sienii sateella*. Teine osa kuulub ilma sõnasõnalise teisikuta (-ST) väljendite hulka. Need on ebaharilikud, sageli absurdsed sõnakombinatsioonid millega samasõnastuslikud sõnaühendid pole tavakeeles võimalikud või mõttekad: *nagu kirjused koeri* (s. väkeä kuin harmaita hiiriä / Vilkkilässä kissoja), *raha nagu raba* (s. rahaa kuin roskaa).

⁶ Nende materjalide koostamisel on kasutatud olemasolevaid leksikograafilisi allikaid ja oma keelepädevust.

2.1.2. Referentide suure määrä väljendamine PN suhtes (totaalsus) sõltub sellest, kas referente käsitatakse järjestatutena või mitte.

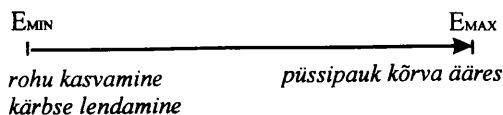
Järjestamata hulkade/tervikute totaalsust väljendatakse totalitiivide, referentide koguhulgale vastavate arvsõnade, vastandtähenähtusega sõnade rindühendite abil: *võta (kõik) oma seitse/ kümme asja* (s. *kaikki vähät tavarat*), *kahe palja käega* (soome vaste puudub), *(aega on) maa ja ilm* (s. *yllin kyllin*); *ei hea ega kurjaga* (s. *ei hyvällä eikä pahalla*), *ei liha ega kala* (s. *ei kala eikä lintu*). Arvsõnad on hulga piiritlemisel eesti väljendites palju enam levinud kui soome keeles (H. Laaksoneni tähelepanek).

Järjestatud hulgad/tervikud võivad ühelt poolt olla esitatud vormis 'alguspiirist lõpp-piirini': *pealaest jalatallani* (s. *kiireestä kantapäähän*), *hällist hauani* (s. *kehdesta hautaan*).

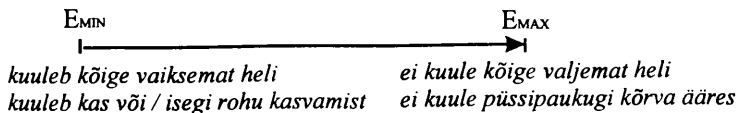
Teiselt poolt võivad järjestuda ka referendid, mis omavahel mingit kogumit ei moodustagi, kuid nad moodustavad skaala mingi ühise tunnuse intensiivsuse põhjal. Midagi ühist ei tundu olevat sellistel sündmustel nagu püssipauk kõrva ääres, kärbse lendamine ja rohu kasvamise. Ometigi on need eri tugevusega helide sümboliteks ja kuuluvad sellistena kuulajakohase helitugevuse skaala maksimum- ja miinimumotstesse (joon. 3, skaala A). Kõrvutame skaalaga A kuulmisteravuse järgi järjestatud helide skaalat B, mis on suunalt vastupidine A-le.

Joonis 3. Tunnuse intensiivsuse järgi järjestatud referentide skaalad.

A. Heli tugevuse järgi järjestatud sündmused

B. Eri kuulmisteravuse korral kuuldavad helid

E_{MIN} - minimaalne, esimene element

E_{MAX} - maksimaalne, viimane element

Skaalana järjestatud elementide suhtes kehtivad järgmised implikatsioonid:

(18) AFF (E_{MAX}) \rightarrow AFF(TOT)

Viimase elemendi jaatamisest järeldub koguhulga jaatamine, näiteks skaala B puhul: kui kuuldakse kõige vaiksemat heli, kuuldakse kõike.

(19) NEG (E_{MIN}) \rightarrow NEG (TOT)

Esimese elemendi eitamisest tuleneb koguhulga eitamine: kui ei kuulda kõige valjemat heli, ei kuulda midagi.

Skaalast B ja selle kõrvutamisest skaalaga A nähtub, et täiesti hea kuulmise korral kuuldakse kõike, ka minimaalse tugevusega heli (rohu kasvamist, kärbsse lendamist), kui aga kuulmist pole olagi, ei kuulda midagi, ka mitte maksimaalse tugevusega heli (püssipauku kõrva ääres). Nii sünnib kahe skaala rinnastamisel omaduse (nagu kuulmisteravuse) intensiivsuse modelleerimine järjestatud referendihulga maksimum- ja miinimumelementide kaudu – nähtus, mida G. Fauconnier on nimetanud **pragmaatiliseks superlatiiviks** (nt. *Alfred will eat the most awful food, Alfred won't eat the most delicious food, John is so hungry that he would eat raw snails* – Fauconnier 1975: 359). Meie näite puhul tulenevad pragmaatilised superlatiivid umbes järgmistest implikatsioonide jadadest (20), (21):

(20) *vanaisa kuuleb kas või rohu kasvamist* \rightarrow vanaisa kuuleb kõige vaiksemaid helisid \rightarrow vanaisa kuuleb kõike \rightarrow vanaisal on väga hea kuulmine

(21) *vanaisa ei kuuleks isegi püssipauku kõrva ääres* \rightarrow vanaisa ei kuule kõige valjema helisid \rightarrow vanaisa ei kuule midagi \rightarrow vanaisal on väga kehv kuulmine

Jättes ahelate (20) ja (21) viimase lüli praegu kõrvale – siin nähtub juba omaduse intensiivsuse väljendamine, mis on alles järgmise osa teema –, loetleme mõningaid näiteid, kus totaalsust või selle eitust väljendatakse vastavalt kas järjestatud hulga lõppelemendi jaatuse (18) või selle alguselemendi eituse (19) kaudu. Vastavat elementi fokuseeritakse partiklite *kas või*, *-ki/-gi*, *isegi* abil.

(18) AFF (E_{MAX}) \rightarrow AFF(TOT)

(keegi) müüb kas või oma ema maha (\rightarrow keegi müüb kõik maha; silmä karvaki omma tööd täis (K. Õimu näide); viimase pennini/kriipsuni/hingetõmbeni (s. viimeist piirtoa/pistettä/kirjainta myöten)

(19) NEG (E_{MIN}) → NEG (TOT)

(kellelgi) pole särkegi selga panna (Sang 1983: 44); (keegi) ei tee kärbsselegi liiga (s. ei tee pahaa kärpäselekkään); (miski) ei kõlba kassi saba alla / koera saba alla / kuradilegi (soome vaste puudub); hamba allgi ei ole kuiva kohta (soome vaste puudub); (keegi) pole oma jalgagi sinna tõstnud (s. ei ole jalallaan astunud); ei ole lõhnagi/haisugi/jälgegi (s. ei ole jälkeäkään); seo väits ei lõika hapunt piimägi (K. Öimu näide).

Koguhulga eitus võib järeltuda ka tähtsaima elemendi eitamisest: (seda) *ei tea jumalgi taevas* → (seda) ei tea keegi. Kõigi võimalike sündmusaegade eitus käib eesti keeles seejuures koha eituse kaudu: *mitte ilmaski / ilma pealgi / maamuna peal* (s. *ei kuunaan / ei kuuna päivänä / ei ikipäivänä*). Nt.

(22) Ma ei lepi temaga ilmaski / maa pealgi / maamuna peal ära (mitte kuskil / mitte kunagi).

2.1.3. Minimaalmäära väljendatakse eri asjade korral erinevate algüksuste kaudu. Miinimumikäsitlus nähtub endiselt (vt. 1.2) sellest, mis on see raasuke või kübeke, mille eitusest tuleneb reeglile (11) vastavalt koguhulga eitus.

(11) NEG (MIN) → NEG (TOT)

Üldisemaid, semantiliselt neutraalsemaid miinimume kajastavad väljendid nagu *mitte sugugi/põrmugi/raasugi/kriipsugi/teragi/üks noh/mõhkugi/õhkagi* (s. *ei hiukkaakaan/tippaakaan/vähääkään/piiruakaan/pätkääkään/rahtuakaan*). Paljud väljendid kuuluvad aga teatud tähendusväljade juurde:

aeg: *mitte hetkegi/tundigi/päevagi* (s. *ei hetkeäkään/tuntiakaan/päivääkään*)
kestus: *ei jõua kolmegi lugeda / nohki öelda* (s. *ei ehtinyt sanoa kissaakaan, ei ehtinyt edes viiteen laskea*)

raha: *mitte poolt krossigi / (punast) krossigi / (sinist) sentigi* (s. *ei maksa puolta (palannutta) puupenniä*)

hääbitsus: *mitte piuksugi/kõssugi* (s. *ei hiiskahdustakaan / risaustakaan*)

kõnelemine: *mitte sõnagi / poolt sõnagi / piuksugi* (s. *ei sanaakaan / puolta sanaa / tavuakaan*)

kirjutamine: *mitte sõnagi/ridagi* (s. *ei sanaakaan / riviäkään*)

vedelik: *mitte tilkagi* (s. *ei tippaakaan*)

Kasutuskontekstid on samad mis tavalise, mittepoetilise keele miinimumidelgi (13)–(17):

- (23) Mul ei ole *hetkegi* aega.
- (24) Ma ei ela siin enam *päevagi*!
- (25) Benssiini/veini pole enam *tilkagi*.
- (26) Oota *üks hetk*!

Soome viisakus võib kujutleda hetke väiksemaks:

- (27) Odota hetki / pieni hetki / hetkinen!

3. OMADUSE, PROTSSESSI JMS. INTENSIIVSUSE KVANTITATIIVSETE ÄÄRMUSTE VÄLJENDAMINE

3.1. Maksimumi KN suhtes (VÄGA-tüüpi) väljendamiseks on väga palju väljendeid, mis valdavalt põhinevad võrdlusel. Omaduse määr samastatakse millegagi, mida käsitatakse maksimummäära tüüpilise kandjana. Võrdlus vormistub enamasti võrdlustrindina (nt. *külm kui jää*), peitub aga ka liitsõnades (*jääkülm*).

Adjektiivseid fraseologisme:

*suur nagu padakonn/hobune/emalaev; külm kui jää, valge nagu lumi, (nägu) valge nagu kasetoht / lubi (s. lakana), aeglane nagu tigu (s. hidas kuin etana / täi tervassa), kindel nagu aamen kirikus / jumal taevas (s. varma kuin aamen kirkossa / kirkossa kuulutettu), tugev nagu härg/karu (s. vahva kuin hevonen/karhu/tervaskanto), rumal nagu hani, loll nagu lammas/eesel (s. tyhmä kuin aasi/hanhi), kaval nagu rebane (s. kavala kuin kettu); (sõnasõnalise teisikuta) täis nagu kaan / pinal / pomm / siga / tarakan / tatikas / templielevant (s. kännissä kuin käki / ankka / sika), selge nagu seebi-
vesi (s. selvä kuin pläkki), külm nagu hundilaut (s. kylmä kuin ryssän helvetissä), loll nagu lauajalg / saabas / labidas / labakinnas / pastel (s. tyhmä kuin saapas, vasemman jalan saapas), kaval nagu kapsauss / porikärbes (s. kettu), laisk nagu porikärbes/kapsauss/päevakoer/ lambasoolikas (s. laiska kuin lapamato), märg nagu kassipoeg (märkä kuin uitettu koira).*

Liitadjektiive:

jääkülm (s. jääkylmä), lubivalge (s. kalkinvalkoinen), kullakallis (s. kullankallis), sulgkerge, kottpime (säkkipimeä), välkkiire (salamannopea), veripunane (verenpunainen), nõelterav (neulanterävä), surmkindel (s. vuorenvarma).

Substantiivfraase:

kuldne süda (s. kultainen sydän), raudne tervis (s. rautainen terveys).

Adverbiaalseid fraseoloogisme:

nagu (õlitatud) välk, välkkiirelt, *nagu* nool, *nagu* välk ja pauk, *nagu* keravälk (s. *kuin* (rasvattu) *salama*, *salamana*, *salamannopeasti*, *kuin* *myrskytuuli*, *kuin* *pyhä pyry*, *kuin* *pyhä harakka*) ('väga kiiresti'); (*kardab*) *nagu* *vanakurat vätku* (s. *kuin* *piru ruttoa*); (*magab*) *nagu* *karu* / *kott* / *viiskümmend meest* (s. *kuin* *tukki/porsas*); (*teeb tööd*) *nagu* *hobune* (s. *kuin* *hevonen*); (*kõhib*) *nagu* *hobune* (s. *yskii* *niin* *että* *kaksi* *päätä* *ryskii*); (*haiseb*) *nagu* *sikk/tõhk/mädamuna* (s. *kuin* *pukki* / *rankkitynnry* / *mallas-sauna* / *raato* / *rapakossa* / *haisunmäättä* / *ketun pesä* / *lisakin sika*) / *mädän-nyt* *kananmuna*; (on ennast täis) *nagu* *konn mättal* / *kukk sõnnikuhunniku otsas* / *kalkun* (s. *kuin* *kukko tunkiolla* / *kalkkuna*); (*karjub*) *nagu* *põrsas aia vahel* / *nagu* *ratta peal* / *nagu* *hingehädas* (s. *kuin* *sika aidanraossa* / *sikana* / *kuin* *syötävä* / *kuin* *päätä leikattaisin*); (*elab*) *nagu* *vanajumala selja taga* (s. *kuin* *Herran* / *Luojan kukkarossa*), *nagu* *kala vees* (s. *kuin* *kala vedessä*); (on hädas) *nagu* *kala kuival* / *sitikas selili* (s. *kuin* *kala kuivalla maalla* / *sittäinen selällään*)⁷; *vait kui sukk* / *hiir* (s. *hiljaa* *kuin* *hiiri*).

On ka muudel kujunditel põhinevaid väljendeid. Fraseoloogiline ülekanne on sageli kompleksne, mitut võtet kasutav, ja seetõttu on järgnev jaotus metafoori, metonüümia ja kumulatsiooni vahel küllaltki tinglik.

Metafooril põhinevad nt. järgmised väljendid:

süda on kivist/kõva (s. *jolla on kova sydän*); (*millenigi*) *on üks samm* / *miski on käega katsuda* / *käeulatuses* / *käe-jala juures* (s. *käden ulottuvilla*); *on murest murtud* (s. *murheen murtama*); *süda jookseb verd* (s. *sydän vuotaa verta*); *kellelgi on tuli takus* (s. *tulenpalava kiire*)

Metonüümial põhinevaid väljendeid:

läheb magama / *tõuseb koos kanadega* (soome väljend puudub); *enne kukke ja koitu* (s. *ennen kukonlaulua*); *ei tea, kuhu silmad panna* (s. *ei tiedä, mihin silmät pistäisi*).

Omaette rühma moodustavad metonüümsed määraadverbiaali-laused:

(*jookseb*) *nii, et päkad välguvad* / *tolm taga* / *tuli rummus* (s. *niin että maa* / *lumi pöllyää*; *kuin* *tuli olisi ollut kannoillaan*); (*töötab*) *nii et pea aurab* / *märg* (s. *otsa hiessä* / *pää märkänä*); (*valetab*) *nii, et suu suitseb* (s. *niin että korvat heiluvat*); (*nii pime, et*) *ei näe sõrmegi suhu pista* (s. *niin pimeä, ettei kättään näe* / *ei näe nokkaansa pitemmälle*); (*nii häbi, et*) *tahaks maa alla vajuda*

⁷ Vastandlike omaduste maksimumides võib näha antonüümiat ainult siis, kui võrdlused põhinevad samalaadsel vastandustel ka lähtematerjalis ja lähtetähendustes, nt *nagu* *kala vees* — *nagu* *kala kuival* (vrd. *aeglane* *kui* *tigu* — *kiire* *kui* *välk*).

Mõningad rindühendid rajanevad kumulatsioonil:

rääkis pikalt ja laialt (s. *ummet ja lammet*), *pikk ja lai* (soome väljend puudub), *roppmust* (soome väljend puudub).

3.2. Omaduse või tegevuse intensiivsusemaksimumi PN suhtes (TÄIESTI-superlatiivsust) väljendatakse peamiselt mingi metonüümiliselt või metafooriliselt seostuva **referendi totaalsuse kaudu**: referendi totaalsusest tuleneb omaduse või tegevuse totaalsus. TÄIESTI-superlatiivsust väljendavates fraseologismides on seega kasutusel needsamad vormilised ja semantilised võtted, mis referentide totaalsuse väljendamisel. Kasutatakse totalitiive, koguhulka väljendavaid arvsõnu ja rindühendeid; lõpp-piiri või lõpp-elementi väljendatakse terminatiiviga; järjestatud hulkade baasil toimivad implikatsioonid, mille ahelast resulteerub pragmaatiline superlatiiv (20), (21).

Totaalsust väljendavad rindühendid on näiteks

rääkis maad ja taevad kokku (s. *puhui kaikkea maan ja taivaan väliltä*); (nõustus) *süle ja seljaga* (s. *täysin rinnoin*); (hoidis kinni) *küünte ja hammastega* (s. *kynsin hampain*).

Metonüümiline on ülekanne, mille puhul tegevuse totaalsus johtub vahendi totaalsusest:

(rõõmustab) *kogu / kõigest hingest / südamest* (s. *koko / täydestä sydäimestä*); (karjub) *täiest kõrist* (s. *täyttä kurkkua*); (külalislahkus:) *võtab kahe käega / avasüli vastu* (s. *ottaa avosylin vastaan*); *sõimab suud-silmad täis* (s. *haukkuu suut-silmät täyteen*); *veeretab iga kopikat näppude vahel* (s. *pitää jokaisen pennin syrjästä kiinni, venyttää pennin soikeaksi*).

Järjestatud referendihulga korral nähtub täielikkus n-ö. viimasest piirist –

kõrvuni armunud / võlgades (s. *rakastunut / veloissa korviaan myöten*), *kõrini tüdinud* (s. *kurkkuun asti kyllästynyt*), *maatasa tegema* (s. *hävittää maan tasalle*), *taevani kiitma* (s. *ylittää maasta taivaaseen*) –

või maksimumelementi jaatavatest (18) struktuuridest:

viimase kriipsuni / pennini (*See asi on viimase kriipsuni selge*); (läheb) *kas või maailma otsa* (s. *vaikka maailman ääreen*); *hüppab kas või pükstest välja* (s. *ei pysy housuissaan*); (nii pime, et) *võta või silm pihku*; *võib kas või raudnaelu süüa* (→ *seedib kõike* → *ülihea seedimine*); *ei kuule ka püssipauku kõrva ääres* → *ülihalb kuulmine* (21).

Suurt intensiivsust lastakse järelduda ka hüperboliseeritud tagajärgedest lähtetähenduse tasandil:

räägib surnuks (s. puhuu kuoliaaksi); vihastab end siniseks / rohelineks / surnuks / kringliks (s. suutuu silmittömästi); juuksekarvad / ihukarvad tõusevad püsti (s. hiukset / karvat nousevat pystyyn); süda murdub (s. sydän murtuu); häbeneb silmad peast (s. häpeää silmät päästään); hirtu herneks / naera või lõhki (s. nauraa itsensä kipeäksi / haljetakseen); valetab suud ja silmad täis (s. valehtelee suut ja silmät täyteen).

TÄIESTI-superlatiivsus võib järelduda ka vastasomaduse täielikust eitamisest, mis omakorda järeldub minimaalmäära eitamisest. Seejuures on tegemist pragmaatilise superlatiiviga, kus minimaalmäära eitamiseks tuleb eitada sellele vastavat referenti nagu näites (21).

(28) NEG (MIN (A)) → NEG (TOT (A)) → AFF (TOT (ei-A))

NEG (MIN (viitsimine)) → MAX (laiskus): *ei liiguta lillegi / kõrtki (s. ei pane tikkua ristiin)*

NEG (MIN (närvilisus)) → MAX (rahulikkus): *ükski närv ei liigu ei näe sõrmegi suhu pista; ei salli silma otsaski*

Võrdlusel ja metafooril põhinevaid totaalsusväljendeid on vähe, näiteks

(kadus) nagu maa alla / tina tuhka / viits vette (s. kuin maa olisi nielaissut / kuin tina tuhkaan / tuhka tuuleen); (sobib) nagu rusikas silmauku (s. kuin nyrkki silmään); (keegi on) ümmargune null (soome vaste puudub).

3.3. Omaduse vms. minimaalmääraväljendid on samuti pärit referentide minimaalmäära väljendite hulgast (nt. *põrmugi / kriip-sugi / raasugi*). Nagu muidki miinimumiväljendeid, kasutatakse neid eitavas lauses täieliku määra eitamiseks: *Mul pole põrmugi igav. Ta ei armasta sind mitte raasugi.* Tundub, et miinimumi väljendamine ongi fraaside hoolde jäänud, tavalises keelekasutuses on võimalused hoopis kitsamad.

KOKKUVÕTTEKS

võiks heita veel kord pilgu tabelile 2. Eesti fraseoloogias on kujunenud vahendid nii kvantiteedimaksimumide kui -miinimumide tähistamiseks ja seda nii referentide määra kui omaduste jm. intensiivsuse osas, nii VÄGA-gradatsioon (KN-gradatsioon) kui TÄIESTI-gradatsioon (PN-gradatsioon) osas. Rikkalikult on vahendeid kvantiteedimaksimumi väljendamiseks. Kvantiteedimiini-

mumi väljendatakse vaid piiratud kontekstides (ennekõike eitavas lauses), seejuures ei eristu omavahel KN-gradatsioon ja PN-gradatsioon ning samu väljendeid kasutatakse nii referentide määra kui intensiivsuse miinimumi väljendamiseks. Kesksel kohal fraseoloogilises kvantifikatsioonis on referentide hulga kvantifitseerimine. Referentide hulga miinimumi kasutatakse ka intensiivsuse miinimumi väljendamiseks, referentide hulga TÄIESTI-maksimumi kasutatakse ka TÄIESTI-intensiivsuse väljendamiseks. VÄGA-maksimume väljendatakse nii referentide määra kui intensiivsuse osas ennekõike võrdluste abil.

Vaadeldud maksimumi- ja miinimumiväljendite vahel kehtivad järgmised implikatsioonid ja tähendusülekanded.

I. Referentide määr PN suhtes.

(11) NEG (MIN) \rightarrow NEG (TOT)

mul ei ole punast krossigi \rightarrow *mul ei ole üldse raha*

(19) NEG (E_{MIN}) \rightarrow NEG (TOT)

(tal) ei ole särkigi selga panna \rightarrow *tal ei ole üldse midagi selga panna*

(20) AFF (E_{MAX}) \rightarrow AFF (TOT):

(ta) müüb kas või oma ema maha \rightarrow *(ta) müüb kõik maha*

II. Referentide määrast PN suhtes järeldeb intensiivsus PN suhtes.

1. MAX_{REF} (PN) \rightarrow MAX_{INT} (PN)

täiest kõrist karjuma, viimse kriipsuni selge, sööb kas või raudnaelu

2. MIN_{REF} (PN) \rightarrow MIN_{INT} (PN)

ei armasta mitte raasugi

III. Minimaalmäär PN suhtes toimib minimaalmäärana ka KN suhtes.

MIN (PN) \rightarrow MIN (KN)

oota üks hetk

Niisiis lähtub suur osa tähendusülekannetest referentide PN-määrast, kust ahelduvad tähendussuhted viivad edasi nii PN-intensiivsuse maksimumi kui kõigisse miinimumidesse. Väljaspool implikatsiooniahelaid seisavad KN-maksimumid, mis väljenduvad peamiselt võrdluste abil (*raha nagu raba, kaval nagu rebane, kiiresti nagu õlitatud välk*).

Kõik samad tendentsid ilmnevad ka soome materjalis. Samade tulemtähenduste konkreetsetes lähtematerjalis, eriti aga lähtetähendustes on eesti ja soome keele vahel aga nii kokkulangevusi kui suuremaid või väiksemaid erinevusi (vrd. nt. e. *täiest kõrist* – s. *täyttä kurkkua*, e. *võtab kahe käega / avasüli vastu* – s. *ottaa avosylin vastaan*, e. *sõimab suud-silmad täis* – s. *haukkuu suut-silmät täyteen*, e. (ei maksa) *mitte poolt krossigi / (punast) krossigi / (sinist) sentigi* – s. *ei maksa puolta (palannutta) puupenniä*; e. *veeretab iga kopikat näppude vahel* – s. *pitää jokaisen pennin syrjästä kiinni, venyttää pennin soikeaksi*. Käesolev kirjutus sai õieti alguse küsimusest, mille üle arutlemiseni ta välja ei jõudnudki: millisest lähtematerjalist ja millistest lähtetähendustest kujundatakse tulemtähendusteks maksimume ja miinimume eesti ja soome keeles. Kokkuhoidlik eestlane veeretab kopikat näppude vahel, soomlane hoiab pennist kinni, kuni see piklikuks venib. Ja ikka juhtub, et kummalgi pole raha: eestlasel mitte sinist sentigi või punast krossigi, soomlasel mitte puupennigi, isegi mitte poolt ega põlenut. Selle põneva teema *jätame* aga praegu soola huvilist uurijat ootama.

KIRJANDUS

- Alvre, P. 1995, Soome väljendeid eesti vastetega, Valgus, Tallinn.
- Eesti fraseoloogiat soome vastetega 1997. (Käsikirjaline materjalikogu Helsingi ülikooli soome-ugri keelte kateedris. Koostanud M. Elomaa, L. Huima, M. Hytti, M. Jaakola, R. Karjalainen, L. Koivula, M. Koski, Y. Kähär, H. Laaksonen, A. Mäkinen, S.-S. Nummi, A. Pekkola, U. Pulkkinen, J. Rinne, A. Ristimäki, T. Ronkainen, M. Saikko, T. Suutari, J. Tiitula.) Helsinki.
- Erelt, M. 1986, Eesti adjektiivisüntaks, Valgus, Tallinn.
- Erelt, M. ja Punttila, M. 1992, Reduplikatiivsed võrdlustrandid absoluutse superlatiivi väljendusvahendina eesti ja soome keeles. – H. Remes (toim.), Lähivertailuja 6. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Mekrijärvellä 10.–11.4.1992, Joensuu, lk 7–23.
- Erelt, M. jt. 1993 = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, 1993. Eesti keele grammatika II. (Peatoimetaja M. Erelt.) Tallinn.
- Fauconnier, G. 1975, Pragmatic Scales and Logical Structures. – Linguistic Inquiry, lk 353–375.
- Kalmre, E. 1996 = Banaanil on nohu. Koostanud E. Kalmre. Koolibri, 1996.
- Leino, P. 1993, Polysemia – kielen moniselitteisyys. (Kieli 7.) Helsinki, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

- Metslang, H. 1981**, Eesti regilaulu värsiparallelismi lingvistilise uurimise lähtekohti. – Värsiõpetuse aktuaalseid probleeme ja soome-ugri värsitehnika küsimusi. *Studia metrica et poetica*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 587.) Tartu, lk 50–81.
- Metslang, H. 1984**, Ühest eesti hüüdlause tüübist. Soome-eesti kontrastiivseminar (Helsinki, 17.–20.10.84), Valgus, Tallinn.
- Punntila, M. 1985**, Nominien superlatiivisuuden ilmaiseminen. Vertailun typologiaa ja Kymenlaakson tienoon murteiden tarkastelua. SKS, Helsinki.
- Vakk, F. 1974**, Fraseoloogiline ülekanne ja selle tüübid. – *Keel ja Kirjandus* nr 7, lk 404–411.
- Vakk, F. 1983**, “Poissmeeste päike” Ühest fraseologismitüübist. – *Keel ja Kirjandus* nr 3, lk 126–132.
- Õim, A. 1993**. Fraseoloogiasõnaraamat, Tallinn.

HIIU MURDEKEEL JEAN BAPTISTE HOLZMAYERI "OSILIANAS"

Helmi Neetar

1. SISSEJUHATUSEKS

Et paremini jälgida murdekeele arengut ajas ja ruumis, tuleks selle sajandi andmeid kõrvutada vanemate ülestähendustega. Kahjuks pole viimaseid alati võtta. Selles osas on Hiiumaa mõnevõrra erandiks. Nagu üldiselt teada, leidub rohkesti siinset sõnavara (eeskätt märgendiga D = Dagö) Johann Ferdinand Wiedemanni "Eestisaksa sõnaraamatus" Kui Paul Ariste kirjutab oma doktoriväitekirja "Hiiu murrete häälikud" (1939), kasutas ta eelkõige välitöödel kogutut 1920.–1930. aastaist. Oma väidete tõestusmaterjali esitas ta nii Wiedemanni sõnaraamatust kui ka Jakob Hurda korrespondentide (Tikerpuu, Mey Pühalepast) kirjanepäevikust (vt. Ariste 1939: 8, 26, 28, 44 jt.).

Kindlasti väärivad keeleinimese tähelepanu ka Jean Baptiste Holzmayeri "Osiliana", mida on seni vajanud põhiliselt folkloristid. Teose teine osa (ilmunud 1873) sisaldab muude andmete hulgas mitmesuguseid rahvaluuleteateid Hiiumaalt. Kui põhiosa juba trükiti, saabus Pühalepa pastor von Sengbuschi kaastöö, mis täiendas ja laiendas varasemat teavet. Hiiu murdekeele osas on hilinevad saadeti oluline kahel põhjusel. Esiteks leidub saksakeelses tekstis üsna mitmeid eestikeelseid *resp.* hiiumurdelisi keelendeid. Teiseks annab mainitud lisa mõnesuguse ettekujutuse Pühalepa kauaaegse pastori (aastail 1822–1877) kirjanepäeviku laadist. "Osiliana" keeleaines sobib selleks eriti hästi, sest Holzmayer on vajaduse korral redigeerinud pisut saksa keelt, jätnud aga puutumata eestikeelse osa: ebaühtlase ortograafia, lahknevused häälduses ja väljendeis. Ta pole pidanud end võimeliseks seda ülesannet täitma, pealegi võib lokaalne eripära huvitada keeleteadlasi (Holzmayer 1873: 2).

Järgnevalt vaatlen lähemalt "Osilianas" toodud Hiiu keelendeid. (Numbrid sulgudes osutavad lehekülge.) Kõrvutan, kui see on võimalik, Sengbuschi kirjanepäevikut Wiedemanni sõnaraamatu, Ariste "Hiiu murrete häälikute" või Eesti Keele Instituudi murdekartoteegi andmetega. (Pean silmas põhiliselt Hiiumaad.) Olen

lihtsustanud nii sõnaraamatu trükipilti kui ka murdenäidete transkriptsiooni. Et kirjutis on lingvistilise suunitlusega, annan folkloorset konteksti napilt. Vajaduse korral lisan Sengbuschi saksakeelse tõlke.

2. HIIUMURDELISTE KEELENDITE VÕRDLUS TEISTE ALLIKATEGA

2.1. Kõige rohkem esineb sõna *krat* (113, 114, 115), pl. *krattid* (114). Sengbuschi järgi võib öelda ka *kratti* (113). Vrd. Wied. *krat't* G. *krati* 'ein Geist (von welchem manche abergläubische Vorstellungen im Schwange gehen, z.B. dass er Reichthum gebe, den Kühen die Milch aussauge, Butter und Milch verderbe)' Tegemist on eestirootsi laensõnaga, mida kasutatakse (juba lähtekeeltest johtuvalt) ka Hiiumaal kaheti: *kratt*, *krätt* (Ariste 1933: 17).

Kratitegemise kirjelduses väidetakse: *Kes krattile hinge sisse saab ja tedda käima panneb, se on kratti ema* (113). Täiesti laitmatu lause sobiks illustreerima mitut sõnaartiklit (nt. *kratt*, *ema*), kuid ta pole jõudnud Wiedemanni sõnaraamatusse.

2.2. Hiiu lapsi hirmutatakse hundiga, kellel on *suur werrine su peas* (113). Hüütakse: "*Wilja-, ubba-, erne- (ja ka) kaewo-hunt tulleb!*" (113). Viimasel juhul näidatakse lapsele ühtlasi kaevuveel tema nägu, mis ongi siis *kaewohunt* (113). Järelikult püütakse lapsi eemale hoida eluohtlikust kaevust, keelatakse maiustamast oas või hernes ja tallamast viljapõldu. Hundiga hirmutamine võis tollal olla igati asjakohane, sest murdekartoteegi järgi sai inimene, kes oli tapnud 100 hunti, mõisaorjusest priiks (Phl Nõmba *sai undipriiks*). Reigi keelejuht teadis veel 1965. aastal, et *undi prii* Liiva Peet Nõmbast olevat toonud metsast välja 99 hundikutsikat. Lastehirmutisena leidub *hernehunt* (kohamärgendita) "Rahvakultuuri leksikonis" (Viires 1995: 331).

Sõnavorm *kaewo* pole ootuspärane, üldhiuline on hoopis *kaju*. Vrd. Wied. *kaju* G. *kaju* od. *kau* G. *kau* (SW) = *kaew*. Et teised täiendsõnad seisavad genitiivis, võiks seda olla ka *ubba-*. Murdekartoteegi järgi ongi üldisem laadivaheldusetus: *Käi, Rei, Phl n, g uba*, vrd. Emm *uba g ua*.

2.3. Jõuluõhtul laotatakse põrandale *ruggi pöhko* 'Roggenstroh' (114). Vrd. Phl *rugi pöhku võib hanguga tõsta*. Wiedemanni sõ-

naraamatus leiame: (*põhk*) *jõulu-põhud* (D) 'das zu den Weihnachtsspielen auf d. Boden gebreitete Stroh' Murdekartoteegis esineb Emm, Käi, Rei n, g *rugi*. Vrd. Wied. *rugis* G. *ruki* (D) = *rukis*.

2.4. Jõuluõhtul tuleb teha väljastpoolt ustele ja aknaluukidele *rattaskiri*, nääriõhtul (am Neujahrsabend) teinegi (114), et kaitsta inimesi mitme ohu eest (vt. 2.5., 2.6.). Missugune see märk peaks olema, ei selgu kontekstist. Wiedemanni sõnaraamat annab sama sõna suka- ja vöökirjade nimetuste hulgas: (*kiri*) *rataskiri* (mit ringförmigen Figuren). Murdekartoteeki on jõudnud etnograafilise teade Kassarist. Seal märkis sõna *rataskiri* ümmargust kindakirja, millele tehti jooni sisse nii, et muster näis kodarates rattana.

2.5. Kui *rattaskiri* puudub, tühjendavad *krattid* lehmaudarad, söövad või pütist ja vilja salvest: *salli* pl. *salved* (114). Sõna *sali* on tuntud kogu Hiiumaal. Vrd. Wied. *sali* G. *salwe* (D) = *sal'w* 1. ('Kornkasten, Abtheilung aus Brettern in der Kornkammer oder im Speicher').

2.6. Sama *rattaskiri* kaitseb inimesi ja loomi, et neid ei pääse piinama *maar* Sulgudes antakse *painaja* (114), mis täidab ühtlasi tõlkefunktsiooni. Vrd. Wied. (*paenama*) *luupaenaja* 'Alp, böser Ehegatte'; Emm, Phl 'painaja' 'luupainaja'

Sõna *maar* puudub teistes allikates. Ilmselt on see laenatud, vrd. rts *mara* (üks tähendusi) 'luupainaja' (Wieselgren 1976: 280). Rootsi laen *mara* on tuntud soome vanemas kirjakeeles (Juslenius) ja murretes (Edela-Soome, Lõuna-Häme, Lõuna-Pohjanmaa): 'painajainen (et. eläimillä)' (SSA 2: 149). Soomes esineb laensõnas lühike, Hiiumaal pikk vokaal.

2.7. Jõuluõhtul võidakse end maskeerida mõneks loomaks, olgu siis sokuks – *joulopuk* 'Weihnachtsbock' – või haneks – *joulo-hanni* 'Weihnachtsgans' (114). 1920.–1930. aastail teati Hiiumaal mõlemat olendit, nende valmistusviisi ja funktsiooni. Murdekartoteegi andmeil: Käi '*joulopukk*', Rei '*joulupukk*'; etnograafilistes kirjeldustes: Phl '*jõuluhani*', Kassari '*jõuluani*'. Ariste (1933: 127) peab mõlemat sõna eestirootsi tõlkelaeuiks. Viires (1995: 47. 177) kir-

jeldab sellist rootsimõjulist tava saartel ja Lääne-Eestis ning esitab artiklis *näärisokk* Hiiumaa vastena *jõulupukk*.

2.8. Sengbuschi järgi kutsutakse ühtmoodi uue aasta esimest ja sellele järgnevat päeva: *ue aasta pääw* (114). Kui siis võrku (*wörk*) kootakse, ja tuleb mees, toob võrk õnne, kui aga naine, peab äsja tehtust tükikese ära lõikama ja tulle viskama.

2.9. Vastlaõhtul (*wastla pääwa* (ilmne kirjutus- või trükiviga – H. N.) *õhto*) tuleb jälil liugu lasta ja laulda:

Linnad leo laskiale

Tudrid toa istujale

Takkud tagga toukiale (114).

Vastlalaul on Eestis laialt levinud, kuid Sengbusch pani selle ikkagi kirja Hiiumaal. Sõnavorm *leo pro liu* (sõnast *liug*) on ilmne vääratust, *toa pro toas* täiesti ootamatu, ehthiulik aga *tudrid* (kartoteegis n, g *tudri* 'linas kasvav umbrohi, tuder'). Vrd. Wied. *tudr* G. *tudra*, *tudre* 'Leindotter (Camelina sativa Crantz.)' Kuidas peaks välja lugema tegijanimesid *laskiale* ja *toukiale*, jääb kahjuks selgusetuks.

2.10. Vastlaõhtul tuleb kärpida juukseid ja hobusesaba. Sengbusch annab sel puhul eestikeelse sõna *piratud* 'gestutzt' (115). Vrd. Wied. *piirama* (2. tähendus) 'beschneiden, stutzen' Murdekartoteegis pole Hiiumaalt seda tähendust kirja pandud.

2.11. Et lambad edeneksid, tapetakse olevipäeval lammas ja süüakse see ära kogu perega. Sellisest kombest pärineb ütlus, millega pilgatakse lõikuseel mahajäänut: *Se on Olepäwa ois, mis numa päle jääb* (115). Vrd. Wied. *oiz* G *oizu* (I) = *oinik*; Rei, Phl *oißs* g *oisu*, Emm, Käi *oißs* g *oisi*, Käi g *oissi* 'jäärtall'

Kartoteegi järgi varieerub Hiiumaal mõneti olevipäeva (29. juuli) nimetus: Emm *'oolepææ*, *'oolebe*, Rei *oolebe*, Phl *oolebä*, *ooleba*. Päev ise on söögi osas oluliseks tähiseks. Siis olevat tapetud tall (Emm *'oolebe utt*) ja keedetud sellest suppi. Siitpeale võidi juba hakata sööma värskeid kartuleid. Pilkeütlus mahajäänud lõikajale, kelle esi kahelt poolt läbi lõigatakse, on kirja pandud mandrilt: Hlj *jättan su nuuma peale*; Kad *paneme ta nuumale*.

2.12. Lina peab külvama, kui pilved on *kiudus* 'faserig' mitte siis, kui nad on *maoraswas* 'magenfettartig' (115). Vrd. Wied. (*magu*) *taewas on mau-karwas* (od. *raswas*) 'der Himmel ist voll Lämmerwolken' Hiiumaalt pole seni murdekartoteeki jõudnud kumbagi sõna, kuigi nad mõlemad on kasutusel naabruses – Saa-remaal ja Muhus.

2.13. Lina- või odrakülvamisel tuleb visata esimesed kolm peotäit üle vasaku õla ja öelda: "*Tudrid* (od. *kurremed*) *metsa ja linnad* (või *odrad*) *põllole!*" Mõnikord ka: "*Sit pask metsa ja willi põllale!*" (mõlemad 115).

Hiipärane sõna *tudrid* oli juba jutuks (2.9.), sõna *kurremed* kohta ei mõistnud kuskilt lisateavet hankida. Torkab silma kahe-
sugune esinemus *põllole ~ põllale*. Viimane neist on Hiiumaale tüüpiline. Seda sõnavormi on Sengbusch ägedalt kaitsnud, kui Ahrens leidis, et keegi ei ütle *põllal* (Bemerkungen 45). Vrd. Wied. (*põld*) *põllule* (*põllale*) *minema* 'auf's Feld, zur Feldarbeit gehen' Hiiumaalt on murdekartoteeki jõudnud: *sitt* 'väljaheide, roe; ka: sõnik'; *pask* 'vedel väljaheide', Phl 'sodi, sopp, pori' Vrd. Wied. *pask* 'dünner Koth, Unflath' *sita-p.* 'etwas ganz Verächtliches'; *sitt* 'Koth, Dreck, Mist, Dünger, fig. ein Nichts, Bagatell'

2.14. Kui tüdruk seob lõikusajal viimase vihu, läheb ta kodunt välja: *saab uut ello* (115), s.o. abiellub. Sel puhul võidakse veel öelda: "*Tännawo aasta põllo pörsas, tulleva aasta ennesel pörsas* (s.o. laps)!" (115). Vrd. Wied. (*pörsas*) *tema kätte jääb nüüd p.* (wenn Einer mit seiner Arbeit hinter Anderen zurück bleibt).

2.15. Kui heinatükk on maha niidetud, tõstetakse vikatiga rohtu üles ja öeldakse: "*Ni kõrgeks kaswa teine aasta se rohhi!*" (115). Üldhiuline oleks *teina*. Vrd. Wied. *teina* (D) st. *teine*. Sõna võib, olenevalt kontekstist, märkida nii ajalist eelnevust kui ka järgnevust. Tähen-
dust 'eelmine, möödunud' illustreerivad järgmised näited: Wied. (*teine*) *teizel reedel* 'Freitag vor einer Woche'; Rei *kuluse jäänd einatükid, mis teise aasta enne pole niidet*. Tähen-
dus 'järgmine, tulev' esineb nii "Osilianas" kui ka murdekeeles (Käi 'vilja veel teise 'aastasse ka). Ootuspärane pole ka sõnavorm *kaswa*. 1920.–1930. aastail kasutasid vanemad inimesed ilma v-ta

(*kasuma*), nooremad v-lisi kujusid (*kasvama*), nagu ilmneb karto-teegist.

2.16. Pärast päevalooja tehtud töö on *tondi tö*. Seepärast laulavad töölised: "*Tulle tonti, to kolli, panne pärrast päwa tö sisse!*" 'komm, Gespenst, bringe den Koll, lege die Arbeit nach dem Tage bei Seite' (116). Vrd. Wied. *ton' t* G. *ton'di* 'Geist, Kobold, Gespenst, Hausgeist, Drache, welcher Schätze zuträgt, fig. Vogelscheuche' Üle Eesti tuntud sõna *tont* kuulub vanemate eestirootsi laensõnade hulka (Ariste 1933: 108). Eesti uskumustes märgib ta ebamäära üleloomulikkude olendit, kurja vaimu, kes on inimesele vaenulik. Rootsi algne vaste oli majahaldjas (Viies 1995: 286).

Värib tähelepanu, et sõnal *koll* puudub saksakeelne vaste, kuid ta näib seostuvat mingi ebamäärase (üleloomuliku) olendiga. Vrd. Wied. *kol' t* G. *kol' t'i* 'Popanz; (kd) Ungeziefer, Läuse'; *koll* G. *kollu* 'Popanz', *wana koll*, *kollu-mat's* '(scherzh.) das männliche Glied' "Osilianas" toodud sõnaga saab ühendada: Emm *kaju koll* 'lastehirmutus (viib lapse kaevu)', *kollid* 'täid' Väidetakse, et mõned lastehirmutised "on lähtunud varasemaist usundilistest mõistetest, nagu oletatavad muistsed surnu nimetused *mumm* ja *koll* ning viimase tuletis *kolumats* (*koll* + *Mats*)" (Viies 1995: 124).

Teist algupära paistab olevat: *Rei*, *Phl koll g kolli*, *Phl koli* 'munandikott, *scrotum*' Vrd. Wied. *koli* G. *koli* (D) 'Hode' Sõna *koll* seostub soome sõnaga *kolli*¹, mis esineb vanemas kirjakeeles (Juslenius, Renvall) ja murretes (peamiselt Lääne-Soomes). Vt. *kolli* 'uroskissa t. (harv.) -koira'; sellega on küsimärgiga ühendatud eesti murdesõna *koli* (SSA 1: 391).

2.17. Sengbusch kirjeldab võtteid, kuidas põllukahjureid – rukkiuse (Kornwurm) – tõrjuda. Üks võimalusi on, kui *hora must kuub kujuks tehtud*, tormavad tedred usside kallale ('macht man einer Hure schwarzen Rock zur Vogelscheuche, so stürzen die Birkhühne über den Kornwurm her'; 116).

Sõna *hoor* märgib Hiiumaal, nagu mujalgi Eestis, eeskätt lapsega tüdrukut. Vrd. Wied. *hoor* G. *hoora* 'Hure' Musta kuue all on tõenäoliselt mõeldud pikka seelikut, mida kanti Hiiumaal enne

küütkuube. See oli värvilt must, läbivillane, üleni kurrutatud ja öödriga, s.o. pihikuga (etnograafilised teated Hiiumaalt).

Murdekartoteegi andmeil (Emm, Käi, Phl) on varem tehtud kuju (*tedrikuju*) ja käidud sellega tedrejahlil, et linde ligi meelitada. Käinast on teada, et kujud olid mustast riidest, roheliste lappide ja punase harjaga. Neid pandi puu otsa korraga 2–3 tükki. Vrd. Wied. (*kuju*) *tedre-k. (t.-mäng)* 'ausgestopfter Birkhahn (zum Anlocken anderer von d. Jäger aufgestellt)' Sengbusch on ilmselt eksinud tõlkega (Vogelscheuche), sest praegusel juhul ei soovita linde peletada, vaid nad meelitatakse hoopis põllule.

2.18. Kui hakatakse uut võrku kuduma, peab vaatama, kas kuu seisab Plejaadides: *ku on söal* (116). Tegemist on trüki- või kirjutusveaga, sest sõnasisene *l* puudub. Vrd. Wied. (*sööl*) *põhja-s. (D)* 'die Plejaden'; Käi Phl 'taeva sööl, Käi tähe sööl 'Söel, Plejaadid' Murdepärane oleks "Osiliana" lauses inessiiv (*söölas*).

2.19. Head kalaõnne võib loota siis, kui kallata paadis välja kapatais õlut sõnadega: "*Anna poisile omma jäggu ka!*" 'gieb dem Jungen auch sein Theil' (116). Joonealuses märkuses oletab Sengbusch, et *anna* asemel peaks olema *wanna*, seega: 'dem Teufel auch sein Antheil' See annaks lausele kohasema mõtte (116). Vrd. Wied. *pois* (4. tähendus) 'euphem. der Teufel', *wana p.* dass., *temal on pois kaazas* 'der Teufel steht ihm bei, er geht mit dem Teufel um' Murdekartoteegi järgi on laialt levinud *vanapoiss* 'kurat' (Hiiumaalt puuduvad kahjuks kirjapanekud.) Sõnal *poiss* seesugust tähendust ei ole märgatud.

3. SENGBUSCHI KEELEOSKUSEST. HIIU KEELENDITE MURDEEHTSUSEST

Sengbuschi emakeeleks oli muidugi saksa keel, kuid ta näib olevat olnud keeleandeline ja -huviline, kes oskas ka läti ja vene keelt. Eesti keelt on ta õppinud täiskasvanuna. Kui ta kandideeris Laiusel (1822), kõneles ta seda puudulikult ehk nagu lätlane. Pärast valimisel läbikukkumist viibis ta mitu kuud Torma pastori E. J. Assmuthi juures, et õppida eesti keelt, enne kui ta sai pastori koha Pühalepas. (Vt. Ein armer Hirte 13–14, 20; Köpp 1937: 417. 419; Ariste 1984: 224.) Sengbuschi keeleoskusest piisas hiljem, et improviseerida jutluse ajal ja liikuda mööda oma kihelkonda (1836. aastast peale

peaaegu iga päev). Kord viis ta haigele jumalaarmu, kord pidas kõrtsiski palve- ja piiblitunde (Ein armer Hirte 31–33, 37–38).

Sengbuschi eesti keelt on mõjutanud kirikukirjanduse, eriti Piibli keel, ja Pühalepa-Kassari murrak. See oli tükati kooskõlas trükisõnaga, mis põhines läänepoolsetel murretel (vt. Kask 1984: 90–95). Sengbusch on kuulunud konservatiivide hulka. Ta ei ole pooldanud kirikukeele ajakohastamist lauluraamatus (Vilbaste 1961. 12) ega Uue Testamendi 1857. aasta väljaandes. Viimane on andnud ajendi kirjutada poleemiline brošüür (Bemerkungen), mis ilmus 1868. Selle kaanel puudub küll nimi, kuid autor – Alexander von Sengbusch – on siiski teada (Winkelmann 1878: 72). Oma raamatus vaidlustab ta Wiedemanni üldiselt positiivse arvamuse Uue Testamendi keeleparandustest. (See raamatuke (Gutachten) trükiti 1861.) Sengbusch heidab eriti ette seda, et asjatult on muudetud kirjakeele senine murdebaas, teisisõnu: eelistatud kirdepoolseid keelekujusid loodepoolsetele, mis domineerisid 1816. aasta väljaandes (vt. Bemerkungen 8, 27 31, 46).

Selgub, et Sengbusch on õppinud veel 60-aastasena pähe Ahrensi grammatika põhireeglid, korrates neid pikka aega hommikul ja õhtul, ükskõik kus ta siis viibis (vt. Bemerkungen 23). See tõttu tunneb ta seda grammatikat läbi ja lõhki ja võib puistata omaenda kirjutisse nagu käisest paragrahvide numbraid. Ta polemiseerib Ahrensiga, kes toetub Kuusalu murrakule. Ahrensi seisukohad vastanduvad tihtipeale senise kirjakeele ja hiiu murdekeelele (vt. Bemerkungen 23–24, 31, 40). Sengbusch esitab oma väidete tõestuseks väljavõtteid Wiedemanni kirjadest, kus puudutatakse mitmeid keeleküsimusi, isegi objekti. Samuti on ta lasknud Wiedemannil redigeerida mõnda lõiku agendast (vt. Bemerkungen 10, 12–13, 56).

Murdekeele kirjapanekul on Sengbusch pidanud ilmselt finesse liigseiks (või pole ta neid kuulnudki?). Talle on piisanud vana ortograafia võimalustest. Oma jälje on võinud jätta tollane kirja-keel, kuid seda pole nii lihtne tõestada. Allpool vihjan vaid paarile seigale.

Kõigepealt vokalismist. Hiiu murrakutele nii omane *ö* pro ühiskeele *õ* esineb Sengbuschi kirjapanekuis palju kordi, nagu *põhko* (113), *wörk* (114), *öhto* (114), *körgeks* (115), *põllo pörsas* (115). Või johtub selline märkimisviis ühtlasi vastuseisust *õ* tarvitusele trükisõnas?

Murdeomane on diftong *ou* sõnades *joulupuk* (114), *jouluhanni* (114), *toukiale* (114). Niisugust vanemat keelepruuki esines 1930. aastail üksnes Hiiumaa kõrvalistel randadel ja metsakülades (Ariste 1939: 125). Paarkümmend aastat tagasi võisin seda harva kuulda mõnelt keelejuhilt. Murdekartoteegis leiduvad kahe-sugused teated: Emm, Rei *joulud*, Phl *joulu* 'jõulu ajal', *jöulud*, Käi g *jöulu*; Emm, Rei *toukama*, Käi, Phl *töukama*.

Sengbusch on märkinud esisilbis enamasti pika vokaali: *jääb* (115), samuti *pääw* (114) 'päev', (*ole*)*päwa* (115), *päle* (115) 'peale' kuid *peas* (113). Pikk vokaal lähtub murdeuususest (Neetar 1976: 91), diftong kajastab kirjakeele mõju (vt. Kask 1984: 92, 94, 123). Ariste väitel oli 1930. aastail diftong alles üsna hiline nähtus (Ariste 1939: 21).

Hiiu keelt iseloomustab üldiselt diftong *ai* (Ariste 1939: 16–17). "Osilianas" esineb see sõnas *painaja* (114). Tollases kirja-keeles, nagu Wiedemanni sõnaraamatuski, kasutati diftongi *ae* (vt. Kask 1984: 92). Häälikumuutus *ja>jä*, mida tuntakse enam-vähem kogu Hiiumaal (Ariste 1939: 77–78), tuleb nähtavale sõnas *jäggu* (116).

Järgsilpide *o* on Sengbuschi kirjapanekuis peaaegu üldine, nagu *põhko* (114), *joulo-* (114), *põllole* (115), *ello* (115), *tännawo* (115), erandiks *kiudus* (115), *jäggu* (116). Kahtlen selles, et Sengbusch edastab niiviisi redutseeritud *u*-häälikut, pigem järgib ta kirjakeele traditsiooni (vt. Kask 1984: 122). Uues Testamendis (1857) on *o* asemel juba *u* (Gutachten 22). Üllatab *teine* (115) pro *teina* (vt. 2.15.), samuti lõpukaota *kratti* (113).

Konsonantismist pälvib kõigepealt tähelepanu sõnaalguline *h*, nagu *hinge* (113), *hunt* (113), kuid *erne(hunt)* (113). *h*-kasutuses langeb kokku nii Pühalepa esinemus (vt. Ariste 1939: 172–173) kui ka kirjakeele traditsioon (vt. Kask 1984: 128). Sõnavorm *erne* võib olla väärtus või äärmisel juhul Kassarist kuuldud. (Sengbuschi kohustuste hulka kuulus jumalateenistus siinses kabelis.)

"Osilianas" kajastub *v* kadu labiaalvokaalide naabruses ja *i* ees, mis on Hiiumaal üldine (Ariste 1939: 243–244). Ühelt poolt saab näiteks tuua kaolisi vorme, nagu *salli* (114) pro *salv*, *ole(päwa)* (115) pro *olevi(päeva)*, teiselt poolt kaota sõnakujusid: *kaewo(hunt)* (113), *kaswa* (115). Viimased ei tarvitse pärineda kõneldud keelest (vt. 2.2., 2.15.), vaid võivad olla mõjutatud hoopis kirjakeelest.

Sõnade muutumises märkab hiiupärast vähe: laadivahelduse puudumine sõnas *ubba(hunt)* (113; vt. 2.2.), *a*-pluural sõnas *pöllale* (115; vt. 2.13.).

4. JÄRELDUSI

Nagu selgus eespool, võib Sengbuschi hiiumurdelisi ülestähendusi usaldada, kui jätta välja mõned eksimused (osalt ehk kirjakeele mõjul). Laused on eestlasele suupärased, seega ilmselt rahva käest kuuldud. See lubab oletada, et Wiedemann sai Sengbuschilt autentse keeleainese. Et viimane ei jõudnud alati sõnaraamatusse ehedal kujul (vt. Neetar 1976, 1978), on minu arvates tingitud kahest seigast. Esiteks soovib Wiedemann, nagu ilmneb ta kirjavahetusest Kreutzwaldiga, et eestlastel oleks ainult üks kirjakeel. Seetõttu peabki ta rohkem silmas Tallinna keelt, mida mõistetakse ja tarvitatakse laiemalt (Wiedemann 1986: 59, 61). Kuigi Wiedemann (1986: 80, 84) teab murdeerinevusi, ka seda, et Hiiumaal ei muljee-rita, märgib ta ometi Hiiu sõnadele palatalisatsiooni (Neetar 1976: 89–90). Wiedemanni juhtmõte kõlab (tõlkes): "Sõnaraamat või grammatika ei või aga ühe maanurga keelepruugiga piirduda, vaid peab, niipalju kui võimalik, kõiki arvesse võtma" (Wiedemann 1986: 84).

Teiseks ei saa välistada vana kirjaviisi, mis soodustas vääriti tõlgendust. Kirjas Kreutzwaldile kurdab Wiedemann, et sõnaraamatutööd raskendavad inkonsekventsused ja vasturääkivused materjalis. Suurimat meeolehärmi põhjustab siiski vana ortograafia, mis ei võimalda teada saada hääldust ega sõna õiget kirjutusviisi (Wiedemann 1986: 59, 60–61, 72, 74).

Wiedemanni reisiaruandeist loeme, et Sengbuschi poolt kirjapandut on akadeemik toonud kaasa Hiiumaalt või saanud postitsi Tallinnas ja Peterburis. (Vt. Wiedemann 1863a: 326; 1863b: 372; 1864: 465; 1869a: 503; 1869b: 594.) Wiedemann ise pole nähtavasti jõudnud kõike kohapeal kontrollida. Seda tunnistavad kolm teadet, mis on säilitanud vana kirja- ja pildi. Üks neist on riietuseseme nimetus. Varem kandsid Hiiumaal nii naised kui ka mehed ülerõivast (pikk-kuube), mida kutsuti *jäku* (vt. Kaarma-Voolmaa 1981: 54, 363). Kohati (Käi Kassari) oli naiste pealisriide nimetuseks *jäkukuub*. Vrd. Wied. *jäku* G. *jäku* (I) 'langer Bauerrock für beide Geschlechter' Teine sõna on *kotu*, mis käibib Hiiumaal ja kohati Saaremaal (Jäm, Khk). See märgib üldiselt lastehirmutist, kuid

ka musta (lamba)nahatükki, mille ema pani oma rinnale, et last vöörutada. Samal sõnal võib olla veel tähendus 'täi' (Rei, Phl). Vrd. Wied. *kottu* G. *kottu* (I) 'das beim Entwöhnen der Kinder auf die Brust gelegte Fellstückchen' Sõna *kotu* võib esineda ka liitsõna esikomponendina. Kartoteegis leiduvad lastehirmutiste nimetused, nagu Rei *kotuloom* (ka 'täi'), *kotumats*; Emm, Käi, Rei *kotumees*. Vrd. Wied. (*Mats*) *kottu-M.* (D) 'ein Popanz'

KIRJANDUS

- Ariste, P. 1933**, Eesti-rootsi laensõnad, Tartu (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX, 13).
- Ariste, P. 1939**, Hiiu murrete häälikud, Tartu (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVII, 1).
- Ariste, P. 1984**, Laiuse mustlasi meenutades. – Keel ja Kirjandus nr 4, lk 223–225.
- Bemerkungen** = Bemerkungen über die Reval-Ehstnische Ausgabe des Neuen Testaments vom Jahre 1857, Arensburg, 1868.
- Ein armer Hirte** = Ein armer Hirte im einsamen Thal. Lebensbild des weiland Pastor Alexander von Sengbusch, Reval, 1885.
- Gutachten** = Gutachten des Akademikers Hrn. Staatsraths Wiedemann über die Helsingforser Ausgabe des ehstnischen Neuen Testaments vom Jahre 1857, Reval, 1861.
- Holzmayer, J. B. 1873**, Osiliana. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Siebenter Band. Zweites Heft, Dorpat, S. 1–116.
- Kaarma, M., Voolmaa, A. 1981**, Eesti rahvarõivad, Tallinn.
- Kask, A. 1984**, Eesti mured ja kirjakeel, Tallinn (= Emakeele Seltsi Toimetised 16).
- Köpp, J. 1937**, Laiuse kihelkonna ajalugu, Tartu.
- Neetar, H. 1976**, Hiiumaa sõnade foneetikast Wiedemanni sõnaraamatus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21, Tallinn, lk 89–93.
- Neetar, H. 1978**, Hiiumaa sõnade morfoloogiast Wiedemanni sõnaraamatus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 23, Tallinn, lk 33–40.
- SSA 1** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1. A–K, Helsinki, 1992 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62).
- SSA 2** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2. L–P, Helsinki, 1995 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62).
- Viires, A. (koostaja ja toim.) 1995**, Eesti rahvakultuuri leksikon, Tallinn.
- Vilbaste, G. 1961**, Eduard Ahrensi katseid eesti kirikukeele parandamiseks. – Emakeele Seltsi aastaraamat VII, Tallinn, lk 11–16.
- Wied. = Wiedemann, F. J. 1973**, Eesti-Saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest, Tallinn.

- Wiedemann, F. J. 1863a**, Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 3, St.-Pétersbourg, S. 319–327.
- Wiedemann, F. J. 1863b**, Bericht über eine neue im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 3, St.-Pétersbourg, S. 368–372.
- Wiedemann, F. J. 1864**, Bericht über eine im Sommer des J. 1864 zu linguistischen Zwecken unternommene Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 4, St.-Pétersbourg, S. 463–466.
- Wiedemann, F. J. 1869a**, Bericht über eine im Jahre 1865 zu linguistischen Zwecken nach Ehst- und Livland ausgeführte Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV Livraison 5, St.-Pétersbourg, S. 501–504.
- Wiedemann, F. J. 1869b**, Bericht über eine im Jahre 1868 zu linguistischen Zwecken nach Liv- und Ehstland ausgeführte Reise. – *Mélanges Russes*. Tome IV. Livraison 5, St.-Pétersbourg, S. 594–595.
- Wiedemann, 1986** = F. J. Wiedemanni kirjad F R. Kreutzwaldile. – Paar sam-mukest eesti kirjanduse uurimise teed XI, Tallinn, lk 56–98.
- Wieselgren, P., Ariste, P., Suits, G. (toim.) 1976**, Rootsi-eesti sõnaraamat. Kolmas trükk. Ümber töötanud Herbert Lagman, Upsala.
- Winkelmann, E. 1878**, *Bibliotheca Livoniae Historica*. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe, Berlin.

KESKSE PERIFEERIA MÕJUST EESTI KEELE TEKKELOOS

Karl Pajusalu

Kui me räägime eesti keelest, mõtleme sageli üsna erinevalt. Eesti keelt võib ilma suurema vaevata ette kujutada kui midagi igiolnut ja igikestvat, alguse ja otsata keele(muutuste)jada. Aegade hämarast alates on ju olnud neid, kes on rääkinud ja mõistnud keelt – või keelte segu –, millest on praeguseks saanud *eesti keel*. Niisiis võib ütelda, et eesti keel ei ole viissada või tuhat viissada aastat vana, aga hoopis viis tuhat või viisteist tuhat. Nähtavasti panevad niimoodi ütleja nii mõtlema siiski pigem tema identiteedi- kui keeleprobleemid. Samas on teiselt poolt neidki, kes muretsevad, et siamaani pole korralikku eesti keelt olemas. Ühed eestlased ütlevatäa ja päa, teised ia ja pia, mõned isegi ee ja pee. Või mis on paremad eesti kirjakeele juhuslikud normidki, nagu hea ja pea, aga hää ja pääs. Päris õige ja loomulik eesti keel on veel sündimata, võiks arvata.

Keeleajaloolase jaoks tähendab eesti keele tekkimine eelkõige konkreetset ajaloolist arengut muistsetest läänemeresoome hõimurettest iseseisvaks keeleks läbi muutuste ahela paaril viimasel aastatuhandel (vt Rätsep 1989). Käesoleva artikli teema on kitsam, piirdudes põhiliselt eesti murdekeele ja praeguse ühiskeele seoste selgitamisega (hilis)ajaloolises perspektiivis. Käsitluse alt jääb välja muistsete läänemeresoome hõimukeelte ja tänapäeva eesti keele vahetõrd, samuti ei püüa ma süüvida eesti keele olemusse teiste Eestis kõneldud keelte ja naaberkeelte kontekstis (selle kohta vt Kõnnap 1994) ega vaatle eesti kirjakeele normistiku sihipärase loomise probleeme viimastel sajanditel või kümnenditel (seda käsitlevad Kask 1970 ja 1984, Ahven 1958, Uuspõld 1983 jmt). Lähtudes tänapäeva “tavalisest” eesti keelest võrdlen ajaloolisi eesti allkeeli, alates nn järjekindlastest murretest ja lõpetades nn õige kirjakeelega. Artikli keskseks eesmärgiks on jätkata diskussiooni, mille Huno Rätsep tõstas eelviidatud artikli “Eesti keele tekkimise lugu” lõpul arutlusega, *kus on olnud eesti keele eesti keeleks teinud uuenduste keskus?* H. Rätsep lõpetab oma artikli tõdedes, et “keskuseks võis olla ennekõike lõunaeesti murdealala”

(1989: 1521). Püüan omalt poolt jälgida eesti keeleala ühendusjoo-
ni hilisemas ajas.

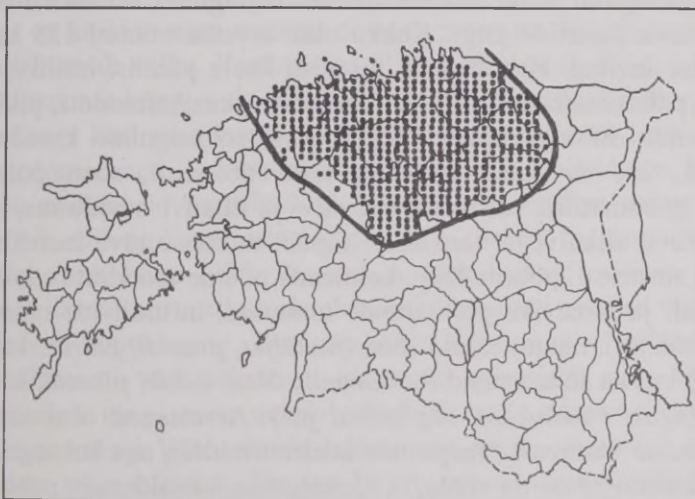
Järgneva käsitluse aluseks on praegune eesti kirjakeel kõige
laiemas mõttes, kirjakeel kui keeletava, mille abil erinevatest eesti
paikkondadest pärit inimesed omavahel suhtlevad. Selles mõttes
võib eesti kirjakeelt nimetada *ühiskeeleks*, kõigile eestlastele ühi-
seks keelepruugiks. See ühiskeel võimaldab maa-alalist, sotsiaal-
set, stiililist, ealist, individuaalset jm mitmekesisust, kuid oluline
on seejuures ikkagi ühisosa, mis seob ühiskonna keeleliseks tervi-
kuks. Sellise ühiskeele kujunemisel on tähtis roll kindlasti konk-
reetsete isikute, keelemeeste tegevusel, kuid veel tähtsam osa on
ilmselt nendel (keele)ajaloolistel ja (keele)sotsiaalsetel eeldustel,
mis suunavad ühiskeele kujunemist üle keelemeeste tahte ja mää-
ravad väljapakutud keeleuuenduste leviku või hääbumise.

Esimeseks selliseks eelduseks on loomulikult keeleala, st ter-
ritoorium, millel ja mille keelekasutuse alusel keel tekib. Juba eel-
misel aastatuhandel räägiti tänapäeva Eesti alal erinevaid lääneme-
resooome hõimumurdeid, vähemalt põhjaeesti ja lõunaeesti murret
(Rätsep 1989: 1506 jj, Keevallik ja Pajusalu 1995: 13 jj), edaspidi
murrete lahkumine jätkus. Need uuendused, mis toimusid põhili-
selt selle aastatuhande esimesel poolel ja keskel ning mis eristavad
eesti keelt kõige silmapaistvamalt teistest sugulaskeeltest, nt reg-
ressiivne palatalisatsioon, lõpukadu, sisekadu, vältevaheldus jms,
on aga ühised nii põhja- kui lõunaeesti murretele ja hõlmavad põ-
hiosa nendest murdealadest (Rätsep 1989: 1511–1518). Nimetatud
põhja- ja lõunaeesti murrete ühisuuendusi ei saa siiski pidada
tõestuseks sellest, et tegemist oli kindlasti ühe keelega. Neid uuen-
dusi võib pidada ka kahe lähedase sugulaskeele ühisjoonteks, nagu
näiteks on eesti keelel mitmeid ühisuuendusi liivi keelega. Hulk
ühiselt kujunenud või kujunevaid keeleuuendeid ei olnud takistu-
seks sellele, et 16. sajandil loodi eraldi põhjaeesti ehk Tallinna
kirjakeel ja lõunaeesti ehk Tartu kirjakeel. Kirjakeele loomine on
pigem sotsiaalne kui keeleline tahteavaldus. Sotsiaalsete argumen-
tide olulisust tuleb samuti rõhutada Tartu kirjakeele taandumise
põhjusena eelmisel sajandil. Ometi saab väita, et tänapäeva eesti
ühiskeel on sellepärast selline, nagu see on, et arenes eri murrete
kokkupuuteväljas. Selle väite üheks esmaseks põhjenduseks võiks-
ki olla Huno Rätsepa poolt esile tõstetud asjaolu, et mitmete ühis-
uuenduste lähe on ilmselt olnud lõunaeesti murdealal ja sealt on

need uuendused levinud põhjaeesti murretesse, kus on restruktureeritult kohanenud. Lühidalt öeldes, kui uuenduste kese oluks põhjaeesti keelealal, ei oleks põhjaeesti murdeid ja neil põhinevat eesti kirjakeelt praegusel kujul. Muutused ei oleks haaranud keelesüsteemi nii järsult ja ulatuslikult. (Ibid, 1519 jj) Järgnevalt püüan leida lisatõestusi eesti keelele olemusliku mitmemurdelise aluse kohta.

Eesti kirjakeele murdelise tausta probleem kerkis täie teravusega esile eelmisel sajandil. Kirjakeele normide fikseerimisel vaieldi innukalt selle üle, millise murdeala keelt on kõige õigem aluseks võtta. (Kask 1984: 99 jj). Lõunaeesti alalt Mulgimaalt pärit Mihkel Veske taotles eriti innukalt ühe kitsa murdeala fikseerimist kirjakeele alusena, et selle keelepruugi järgi täpselt kirjakeele normid paika panna. Tema arvates sobis selliseks alaks nn Kesk-Tallinnamaa, mis hõlmaks läänepoolset Virumaad, Järvamaad ja Ida-Harjumaad. (Veske 1879 jm, viidatud Kask 1984: 147–149 järgi). Seda keeleala kujutab joonis 1 (koostatud Kask 1984: 148 kaardi alusel).

Joonis 1. Eesti kirjakeele alusala Mihkel Veske järgi

Me ei saa tänapäeval täie täpsusega teha kindlaks, kas Mihkel Veske poolt fikseeritud eesti kirjakeele aluseks olev ala võis olla ka tegelikult see piirkond, mis mõjutas kõige rohkem tänapäeva eesti

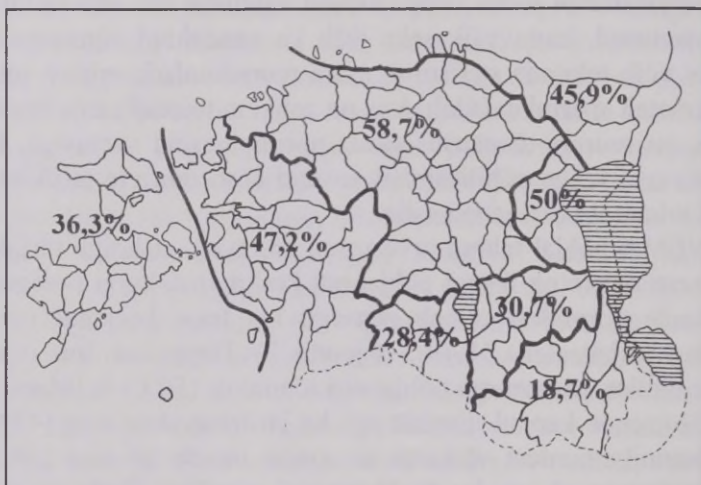
kirjakeele kujunemist. Selle küsimuse lahendamist takistab ajaline vastuolu. Ühelt poolt pole meil ammendavaid andmeid eelmiste sajandite eesti murretest, teiselt poolt pärineb enamik eesti kirjakeele praegu kehtivaid norme hilisemast ajast. Tähelepandav on ometi see, et mitmed keskmurde erijooned, mida Veskegi välja pakkus, pole eesti kirjakeele normideks saanud, nt hilisdiftongid keskkõrgete pikkade vokaalide asemel, nagu *tie* pro *tee*, *puol* pro *pool*, *tüö* pro *töö*, kolme konsonandi ühendis keskmise konsonandi väljalangemine nõrgas astmes, nagu *jampsima* : *jamsin* pro *jampsin*, *kõrts* : *kõrsu* pro *kõrtsu*, infinitiiviga väljendatud kaudne kõneviis, nagu *olla* pro *olevat*, või keskmurde sõnad *õhta*, *nõnna*, *eila* jms – praegune eesti keel pole kaugeltki Kesk-Tallinnamaa keel. Vastates küsimusele, millised eesti murdealad on ikkagi kõige kirjakeelsemad, saame praegu selgitada üksnes eesti kirjakeele ja selle sajandi esimesel poolel kõneldud murrete ühisosa suurust.

Edasises püüan hinnata eesti murrete ja kirjakeele sarnasust, võttes aluseks Andrus Saareste “Väikese eesti murdeatlase” (VEMA) kaardid. Keelenähtuste levikuandmeid olen täpsustanud; kaardid, mille andmestik on siiski jäänud liiga lünklikuks, olen kõrvale jätnud. Mitmete VEMA kaartide põhjal olen arvestanud ka neid keelejooni, mida Saareste otseselt ei jälginud, nt häälikunähtusi sõnavarakaartide järgi. Kokku olen arvesse võtnud 135 keelenähtuse levikut. Haaratud on nii eesti keele põhilisi häälikujooni (nt *õ*, palatalisatsioon, sise- ja lõpukadu, vokaalharmoonia, pikkade vokaalide diftongistumine, **eü*-diftong, sõnaalguline konsonantühend, **kl*-, **kr*-ühend esimese ja teise silbi piiril, sõnalõpuline *v* jmt), grammatilisi vorme (nt partitiivi ja illatiivi moodustus, ines-iivi tüvi, allatiivi ja translatiivi lõpud, mitmuse tüve moodustus, verbi ainsuse 1. pöörde lõpp, kolmanda pöörde moodustus, konditsionaali ja mineviku partitsiipide tunnused, infinitiivide moodustusviisid jm), muutumatuid sõnu (nt *küljes*, *praakil*, *juurde*, *kaudu*, *palju*) kui ka sõnatüvesid (nt *hommik*, *õhtu*, *ööbik*, *põrand*, *kartul*, *toomingas*, *vundament*, *regilaulud* jne). Arvestanud olen murdekeelendite vastavust praegustele keelenormidele, aga kui tegelikult keelekasutuses normi ei ole, nt sõnaalgulise *h* hääldamise puhul, on nähtus kõrvale jäetud. Kõigepealt olen arvutanud välja iga murraku ühisosa suuruse kirjakeelega, murrakute keskmise alusel aga protsendid murrete kohta. Saarestel on tihti esitatud ühe murrakuala esinemuse kohta mitu teadet, kusjuures need võivad erineda. Kui

kas või üks toodud murdevormidest vastab praegusele normile, on märgitud murraku esinemus kirjakeelseks. Siinkohal tuleb kohe rõhutada, et paratamatult on selliste arvutuste tulemused tinglikud ja puudulikud, seda mitmes mõttes. Samaväärseks on tulnud lugeda nii keelesüsteemi jaoks väga olulised nähtused kui vähem tähtsad hilismuutused, kaduvväikeseks jääb ka vaadeldud sõnavara hulk. Lisaks võib tekitada statistilist müra murrakualade erinev suurus. Suurematelt murrakualadelt, kus on rohkem teateid sama keelendi kohta, on suurem tõenäosus saada normipäraseid vastuseid. Kuid loodetavasti kõige põhilisemaid seoseid eesti murrete ja ühiskeele vahel tuleb sel viisil ometi esile.

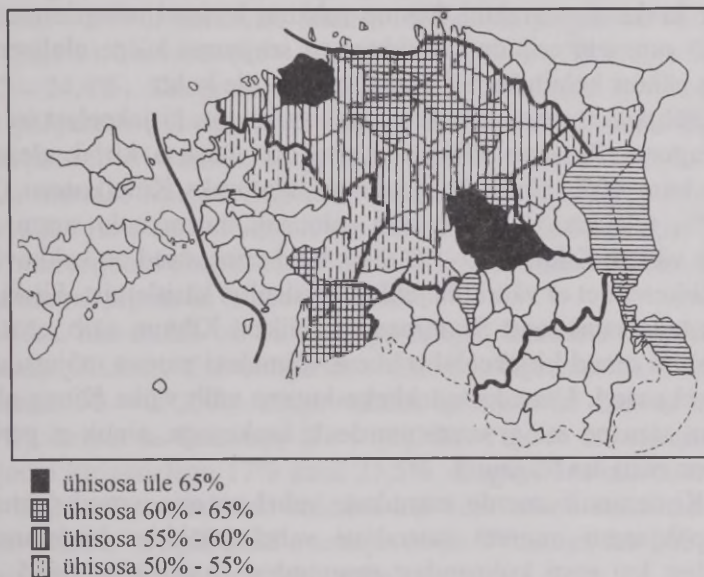
VEMA põhjal tehtud arvestused näitavad, et kõige kirjakeelsem eesti murre on ikkagi põhjaeesti keskmurre, kuigi praegustest kirjakeele normidest erineb peaaegu iga teise keelendi tarvitus (ühisosa kirjakeelega 58,7%, vt joonis 2). Järgnevad ilma omavahelise olulise erinevuseta põhjaeesti idamurre (50%) ja läänemurre (47,2%), nende kannul tihedalt aga ka kirderannikumurre (45,9%). Kirderannikumurdest väiksem on saarte murde ühisosa (36,3%), sellele järgnevad omakorda lõunaeesti murded. Tartu ja Mulgi murde sarnasus kirjakeelega on samas suurusjärgus (vastavalt 30,7% ja 28,4%), tunduvalt väiksem on see Võru murdel (18,7%). Seega on kõikide eesti murrete ühisosa praeguse "õige" eesti keelega üllatavalt väike. Vastupidine üllatus on ilmselt üksnes kirderannikumurde kõrge koht üldises pingereas põhjaeesti murrete vahel. Kuigi kirderannikumurdele pole omased mõned eesti keele kesksed erijooned – neist tuntuim kindlasti vältevaheldus –, ja selles on eripäraseid uuendusi, nt kontaminatsiooniline mitmus (nt *kaluDel*), diftongilised mitmuse partitiivi vormid (nt *kanaiD*) jms (vt täpsemalt Must 1995: 55), on see selle sajandi esimese poole seisuga lähedasem eesti ühiskeelele kui lõunaeesti murded või isegi põhjaeesti saarte murre. Tavapärase ettekujutusega võrreldes üllatab nähtavasti veel põhjaeesti idamurde suhteliselt suur lähedus kirjakeelele ning saarte murde suhteliselt suur erinevus kirjakeelest. Lõunaeesti Võru murde lahknevuse määr on samuti muljet avaldav; tekib küsimus, kas see 18,7% ongi suurem näiteks vadja keele ja eesti kirjakeele võimalikust ühisosast.

Joonis 2. Eesti murrete ja kirjakeele ühisosa suurus

Pilt muutub mõnevõrra erinevaks, kui hakata jälgima üksikute murrakute ja kirjakeele suhet (vt joonis 3). Selgub, et kõige kirjakeelsem murrak on Kursi Põhja-Tartumaal (95 ühisjoont – 70,4%), sellele järgnevad teised põhjaeesti keskmurde kaguperifeeria murrakud Äksi (91 – 67,4%) ja Põltsamaa (89 – 65,9%), alles siis Tallinna ümbruskonnast Keila (88 – 65,3%), Jõelähtme keskmurre (85 – 63%) ja Kuusalu keskmurre (84 – 62,2%). Lisaks peab mainima, et Keila tulemuses võib olla mõnevõrra statistilist müra, kui silmas pidada kihelkonna suurust – kirjakeelele vastavad keelendid võivad olla pärit kihelkonna eri osadest. Jõelähtme keskmurdega sama arv ühisjooni on idas Laiuse keskmurdel, Kuusaluga Väike-Maarja murrakul. Üle 60% tõuseb keskmurde murrakutest veel Ambla ja Kose sarnasuste hulk (mõlemal 83 – 61,5%). Kõige vähem kirjakeelsed keskmurde murrakud on Kõpu (59 – 42,2%) ja Kolga-Jaani (67 – 49,6%). Ülejäänud keskmurde murrakute ühisosa kirjakeelega on 50% kuni 60%.

Joonis 3. Eesti kirjakeelepärasemad murrakud

Ootamatu tulemuse annab läänemurde murrakute võrdlus. Jällegi on kõige kirjakeelsemad perifeeriamurrakud, aga seda mitte ainult keskmurdega külgneval alal. Kõige kirjakeelepärasemaks osutub lõunapoolseim, st Saarde murrak (83 ühisjoont – 61,5%). Ka siin on tulemust võib-olla parandanud kihelkonna suurus. Et aga tegemist ei saa olla päris juhusliku tulemusega, näitab naabruses asuva Pärnu murraku kõrge kirjakeelepärasus (82 – 60,7%). Üle poole on kirjakeelega ühisjooni veel läänemurde Vändra (74 – 54,8%), Märjamaa ja Lääne-Nigula (mõlemal 73 – 54,1%), Häädemeeste (72 – 53,3%), Tori ja Kullamaa (mõlemal 70 – 51,9%) murrakul. Suhteliselt kõige kaugemad on kirjakeelest Lihula (50 ühisjoont – 37%), Hanila (51 – 37,8%), Varbla ja Mihkli (mõlemal 53 – 39,3%) murrakud. Läänemurde ülejäänud murrakute ja kirja-keele ühisjoonte osakaal on 40% kuni 50%.

Idamurde murrakutest sarnanevad kirjakeelega rohkem põhjapoolsed – Torma (74 ühisjoont – 54,8%), Palamuse idamurre (73 – 54,1%), Iisaku idamurre (72 – 53,3%) ja Laiuse idamurre (71 – 52,6%). Nende murrakutega peaaegu niisama kirjakeelne on olnud Maarja-Magdaleena idamurde keelekasutus (67 – 49,6%), kuid

tunduvalt väiksem on sarnasus Kodavere murraku ja kirjakeele vahel (51 – 37,8%). Kõigi eelnimetatud põhjaeesti murrete puhul paistab silma, et suhteliselt kaugemad on eesti kirjakeelest murdealade kesksed murrakud, kus on rohkem levinud mingile murdele kitsalt omaseid erijooni. Muidugi on seejuures kõige olulisem, et sama nähtus kehtib ka põhjaeesti keskmurde kohta.

Põhjaeesti saarte murde murrakute kaugus kirjakeelest on üsna ühesugune. Peaaegu kõikide murrakute ühisosa kirjakeelega on 30% kuni 40%. Enim ühisjooni on üllatuseks Kihelkonnas (56 – 41,5%, tulemus võib taas olla seletatav murrakuala suurusega), kõige vähem Kihnus (39 – 28,9%), kuid erinevused on kokkuvõttes nii väikesed, et ei vääri põhjalikumat sisulist käsitlemist. Siiski, kui kõrvutada suurt saart Saaremaad ja väikest Kihnut, näib, et suurel saarel on olnud kirjakeelele rohkem võimalusi murret mõjutada kui väiksel saarel. Uuenduste tekkekeskusena näib väike Kihnu olevat pigem sarnane mingi suure murdealade keskosaga, ainult et perifeeriad on meri ära lõiganud.

Kirderannikumurde murrakute vahel on erinevused suuremad kui põhjaeesti murrete murrakute vahel (rääkides kirderannikumurdest kui eesti kolmandast peamurdest (nagu Must 1995: 56), tuleks ilmselt eristada selle sees esmalt murdeid, mitte minna traditsioonilisel viisil otse murraku tasandile). Kõige rohkem sarnanevad kirjakeelega kirderannikumurde alal Tallinna-lähedased Jõelähtme (74 ühisjoont – 54,8%) ja Naissaare (68 – 50,4%), neile lisaks ka Kadrina (ka 68 – 50,4%), teiselt poolt küünib ühisjoonte osakaal üle poole veel kaugemal idas Iisaku rannikumurdes (70 – 51,9%). Iisaku puhul on vist mõttekas otsida seost naabruses oleva idamurde Torma murraku keelepruugiga. Kõige vähem on kirjakeelega ühist Vaivaras (44 – 32,6%) ja Lüganusel (51 – 37,8%), Jõhvi on mõnevõrra kirjakeelepärasem (57 – 42,2%). Kirderannikumurde ülejäänud alal jääb ühisosa kirjakeelega 41% ja 49% vahele.

Kõige kirjakeelepärasem lõunaeesti murrak on Tartu-Maarja (55 ühisjoont – 40,7%). Teisedki Tartu lähikonna murrakud – Maarja-Magdaleena (50 – 37%), Kodavere Tartu murre (49 – 36,3%) ja Nõo (41 – 30,4%) – sarnanevad kirjakeelega rohkem kui Lääne- ja Lõuna-Tartumaa murrakud. Tartu murdealal on kõige väiksem ühisosa kirjakeelega Võnnu (35 – 25,9%), Otepää ja San-

gaste (mõlemal 36 – 26,7%) murrakul. Rannul, Puhjal ja Kambjal on see 28,9% (39 ühisjoont).

Mulgi murrakutest on kõige sarnasem kirjakeelega Paistu (50 ühisjoont – 37%), tunduvalt omanäolisematenä järgnevad Halliste (38 – 28,1%), Tarvastu (36 – 26,7%), Helme (35 – 25,9%) ja Karksi (33 – 24,4%). Seega on Mulgis kõige rohkem eesti kirjakeelega ühist põhjaeesti murdeala piiril asuvatel murrakutel, mille hulgas Paistu paistab eriti silma, kõige erinevam on aga murdeala keskne Karksi murrak. Kuigi Mulgi murre on olnud põhjaeesti keeletava mõjuväljas juba sajandeid, on see ometi säilitanud silmapaistvalt hästi oma erijooni ning ei ole põhjaeesti kirjakeelele lähedasem kui Tartu murre, pigem on asi vastupidine.

Võru murdealal on enim kirjakeelega sarnaseid keelendeid lääneosas Karulas (35 ühisjoont – 25,9%), Urvastes ja Kanepis (mõlemal 30 – 22,2%), kõige vähem keelesaartel Leivus (16 – 11,9%), Lutsis ja Kraasnas (18 – 13,3%). Teistes murrakutes on ühisjooni kirjakeelega 17% kuni 21,5%. Kogu Võru murre erineb eesti kirjakeelest tunduvalt rohkem kui kõik teised eesti murded. Teisiti öeldes, omapäraseid murdejooni on Võru murdes ühe eesti keele murde kohta ebatavaliselt palju.

Joonis 4. Kirjakeelest kõige erinevamad murrakud

- ühisosa alla 20%
- ▤ ühisosa 20% - 25%
- ▥ ühisosa 25% - 30%
- ▦ ühisosa 30% - 35%

Vahekokkuvõtteks saab märkida, et eesti kirjakeelest lahknevad enim Kesk-Eestist kõige kaugemal läänes, kirdes ja kagus asetsevad murdealad, eesti keeleala äärmised perifeeriad (vt joonis 4). Seejuures on peaaegu kogu lõunaeeesti murdeala erinevus kirjakeelest oluliselt suurem kui kirderannikumurde või saarte murde kõige omapärasemate murrakute oma, vrd nt Vastselliina (23 ühisjoont kirjakeelega – 17%), Vaivara (44 – 32,6%) ja Kihnu (39 – 28,9%) keeletava. Väga omapäraseid perifeeriamurdeid pole aga ei Põhja-Eesti lääneosas ega Edela-Eestis. Põhja-Eestis saab seda hõlpsalt seletada pealinna keeletava mõjuga, Edela-Eestis tuleb otsida seletust sealse murdepruugi hilisest kujunemisest Põhja- ja Lõuna-Eesti murdeala piiril.

Kui pöörduda tagasi kõige kirjakeelsemate eesti murrakute juurde, siis peab rõhutama, et suurt osa neist kõneldakse ka teatud mõttes perifeerias, nimelt *keskse perifeeria* aladel. Need on äärmised põhjaeeesti murdealad ajaloolisel põhja- ja lõunaeeesti keelepiiril (nt Äksi, Kursi, Põltsamaa, Saarde), aga ka põhjaeeesti ja kirderannikumurde keelepiiril (nt Laiuse keskmurre, Väike-Maarja, Ambla). Selles võondis moodustavad erandi Viljandimaa Kõpu, Viljandi ja Kolga-Jaani keelepruugid, mille puhul tuleb oletada tugevat ajaloolist sidet Mulgi murdega ja hoopis hilisemat põhjaeestistumist. Enne keskse perifeeria fenomeni põhjalikuma analüüsimise juurde asumist on asjakohane peatuda teistel mõjuritel, mis võisid eeltoodud tulemusteni viia.

Neist teguritest, mis lisaks maa-alalistele eeldustele võisid mõjutada eesti kirjakeele kujunemist, on kaks märkimisväärsemat üksikisikute – suurte keelemeeste – tegevus eesti kirjakeele kujundamisel ning linnade kui rahvastikukeskuste (ja ka prestiižikeskuste) mõju. Nagu teada, on mitmed eesti kirjakeele ajaloo suurkujud pärit Vahe-Eesti alalt – Vändrast oli pärit ja alustas Pärnus ajalehe väljaandmist Johann Voldemar Jannsen, Põhja-Viljandimaal sündis Karl August Hermann, Põhja-Tartumaal Johann Voldemar Veski. Torma murraku ja eesti kirjakeele üllatavalt suurt ühisosa võiks ju proovida seletada Otto Wilhelm Masingu päritoluga. Väljapaistvate eesti kirjameeste keelekasutuse murdelist eripära on põhjalikult jälginud Arnold Kask (1970, 1984). Siiski ka Kase uurimustest selgub, et sageli ei saa tõmmata võrdusmärki kirjakeele arendajate sünnikoha keele ja nende keeleliste ideaalide vahele. Eesti kirjakeele kujundajatest tuleb esile tõsta Johannes

Aavikut, kuid ei ole alust väita, et saarlase Aaviku tegevuse tõttu oleks eesti kirjakeel muutunud saartemurdelisemaks. Mulgimaalt pärit Mihkel Veske oli innukamaid Tallinnamaa keele eesti kirja-keele aluseks pakkujaid, millest eespool oli juba juttu. Seda näidete rida pole raske jätkata. Üksikisikul on kahtlemata otsustav osa mingite üksikkeelendite kirjakeelde väljapakkumisel, kuid uuenduse levikuvõimalused määrab keeleühiskond. Uus keelend läheb üldiselt käibele ainult siis, kui see sobib suhteliselt hästi senise keelekasutusega ja selle levikul on prestiiži- ja rahvastikukeskuste tugi. Sotsiolingvistiline seaduspärasus on, et uuendused kalduvad levima hüppeliselt keskustest keskustesse, jättes vahele vahepealseid kõrvalalasid (Downes 1984: 155).

Keskuste rolli vaadeldes jõuame paratamatult Eesti linnade ja eesti kirjakeele, teiselt poolt kindlasti ka linnade ja murdekeele vastastikuste mõjutuste probleemini. Tallinna ümbruse kihelkondade suhteliselt suur kirjakeelepärasus on väljaspool kahtlust ja tuntud tõsiasi.

Eesti kirjakeele ajaloo uurijad on seostanud põhjaeesti kirja-keele varasemat arengut ikka Tallinna linna keelepruugi omapäraga (vt nt Kask 1984: 76 jj). Eeltoodud andmed näitavad, et ka Tartu ümbruse murrakud on juba selle sajandi esimesel poolel olnud eesti kirjakeelele lähedasemad kui kõik teised lõunaeesti murrakud. Pärnu kihelkonna murdepruuk on olnud kirjakeelele lähedasem kui enamiku selle teiste naabermurrakute oma. Nende seoste seletamiseks on kaks vastupidist võimalust – kas on linnade ümbruse murdest võetud rohkem jooni kirjakeelde või on siis kujunev kirjakeel mõjutanud linnade kaudu rohkem ümbruskonna murdekeelt. Viimast alternatiivi ei saa välistada, sest küllap Tartu kandi keelekasutuse arengu puhul on see olnud üsna määrav.

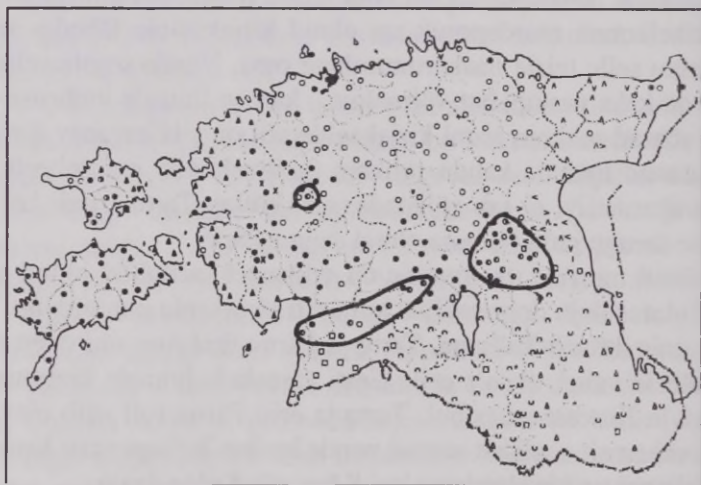
Eesti murrete muutumine on viimastel sajanditel olnud samavõrd ulatuslik ja dramaatiline kui eesti kirjakeele muutumine. Kuid seos, mis ilmneb Tallinna, Tartu ja Pärnu ümbruse murdepruugi ja kirjakeele vahel, ei tule esile Eesti äärealade linnade ümbruses, nt Narva ja Kuressaare puhul. Tartu ja eriti Pärnu roll näib olevat ikkagi vähemalt osaliselt seotud nende keskse kohaga eesti keelealal; ka Viljandi on kirjakeelsem kui Kõpu või Kolga-Jaani.

Tulles tagasi *keskse perifeeria* nähtuse juurde, on vaja rõhutada selle olulist tähendust eesti (ühis)keele kujunemisele vähemalt neljas mõttes.

1. Keskne perifeeria on ikkagi perifeeria, st seal säilib võrreldes murdealade keskustega suhteliselt rohkem vanemaid keelen-deid. Nii ei ole levinud põhjaeesti keskmurde lõunaperifeeriasse mitmed hilised uuendused, nt madalate ja keskkõrgete pikkade vo-kaalide diftongistumine, vrd Kose *tie*, *moa*, *tüü*, *peasuke* ja Äksi *tee*, *maa*, *töö*, *pääsuke* (vt ka VEMA, kaardid 14 ja 95), *j* järel *a* > *ä*, nt Anna *jägu*, aga Suure-Jaani *jagu*, morfoloogia osas sisse-ütlevas Anna *tulde*, Juuru *tulesse*, aga Kursi *tulle* (vt VEMA, kaart 118), *nud*-partitsiibi vormid nagu Paide *old*, Türi *olnd*, aga Kursi ja Äksi *olnud* (VEMA, kaart 21) jm.

2. Keskse perifeeria kõiki erijooni, mis näivad vanad, ei ole tingimata vaja tõlgendada algupäraselt säilinutena. Erinevate mur-rete kokkupuuteväljas sünnib kahtlematult ka keelestruktuuri liht-sustusi, mis võivad viia vanemate vormide taasüldistumiseni, eriti kui on tegemist teoksil olevat keelemuutust väljendava vaheldusju-huga. Ilmekas näide selle kohta on *nud*-tunnusega partitsiibivormi-de regulaarne kasutus peamiselt Vahe-Eesti murretes. Seda piltli-kustab *olnud*-vormide levikut kujutav joonis 5 (VEMA kaardi 21 järgi), kus on *nud*-tunnuseliste vormide ala joonega piiratud.

Joonis 5. *olnud*-vormide levik eesti murretes

Jooniselt 5 on näha, et pikad *olnud*-vormid on sajandi algul olnud levinud enim Vahe-Eestis – Tahkurannast Maarja-Magdaleena läänepiirini. Kirjakeele normi toel on *nud*-tunnusega

vormid üldistunud tagasi kogu eesti ühiskeelde, kus neid kasutatakse variaablusreeglite alusel kõrvuti lühenenud tunnusega vormidega (Keevallik 1994). Teise näitena võiks tuua mitmuse osastava analoogilised *sid*-tunnuselised vormid, mis on olnud ka kõige rohkem levinud Vahe-Eestis (VEMA, kaardid 90 ja 123). Kirjakeel on ikka oma struktuurilt kompaktsem, lihtsam kui tema aluseks olevad territoriaalsed murded. Kirjakeele ja murrete vaheastmeks võib aga pidada erinevalt murdealalt pärit inimeste poolt kasutatavat ühiskeelt, mida vähemalt mõnel määral kajastavad keskse perifeeria siirdemurded.

3. Keskne perifeeria toimib ka alternatiivsete uuenduste kiirendina. Kui eesti keeleala keskse perifeeria all on eespool käsitletud põhjaeesti murrete ääreala lõunaeesti murrete piiril ja nii see eesti kirjakeele kujunemise seisukohalt põhiliselt ongi, siis ometi ei saa tähelepanuta jätta lõunaeesti piirimurdeid, mis on põhjaeesti murretega kontaktis. Just nende alade keelekasutuse toel on hakanud levima mitmed eesti keele grammatilise süsteemi olulised uuendused. Kaudse kõneviisi olevikus normiks saanud *vat*-tunnuseline moodustus, nt *vrđ* Tori *pidavat* (*tulema*), Juuru *pidada* (*tulema*) ja Paide *pidama* (*tulema*), on algselt olnud eriti iseloomulik just Mulgi ja Tartu murdepruugile, aga ilmselt nende mõjul ka põhjaeesti naabermurrakutele, alates Pärnust ja lõpetades Äksiga (vt nt VEMA, kaart 44). Lisaks eelmise sajandi lõpul populaarsete grammatikate kirjutajatele, kes olid pärit lõunaeesti keelealalt (nt Eineri grammatikas 1885, vt Kask 1984: 248), on *vat*-tunnuse levikut kiirendanud kindlasti selle varasem laialdane levik põhja- ja lõunaeesti siirdemurrakutes (veel 1910-ndate aastate eesti kirjasõnas oli *da*-infinitiivi kujuline kaudne kõneviis valitsev, vt Ahven 1958: 113).

vat-tunnuselise kaudse kõneviisi olevikuga mõneti sarnaselt on levinud kaudse ja tingiva kõneviisi mineviku sünteetilised vormid, *vrđ* nt Halliste *ei olluz* 'ei olnuks' (Tanning 1961: 133), idamurde keskruhna *lähnuvaD* 'nad olevat läinud' (Univere 1996: 13). Keeleuuenduslikele *nuks*- ja *nuvat*-vormidele, nt *olnuks*, *olnuvat*, mis Oskar Loorits 1920-ndate alguses välja pakkus, on olnud rahvakeelne tugi eelkõige Mulgi ja Tartu murdes ning Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa keelepruugis (vt lähemalt Pajusalu, Muižniece 1997).

4. Keskse perifeeria keelelise eripära kõrval tuleb silmas pida ka selle asendit muutuste sotsiaalse katalüsaatorina. Igas ühiskonnas on keelemuutuste leviku eelduseks sotsiaalsed sidemed, mis moodustavad võrgustikke. Muutus levib kõige hõlpsamalt edasi rohkearvuliste suhteliselt nõrkade sidemete korral. (Milroy 1992: 175 jj) Selliseid võimalusi pakuvad keskse perifeeria alad. Uuen- dused, mille sillana keskne perifeeria toimib, lähtuvad eelkõige keskse perifeeriaga vahetus kontaktis olevatest prestiižikeskustest. Arvestades võimalikke sotsiolingvistilisi reaale, on olnud lõuna- eesti keelest lähtunud uuenduste tõenäoliseks ajalooliseks alaks eelkõige Mulgi ja Tartu murde piirkond, millel oli vahetum kontakt põhjaeesti keelealaga. Eriti oluliseks tuleks pidada eesti ühiskeele tekkimisel neid põhjaeesti keeleala keskusi, mis on olnud kesksete siirdemurretekontaktiväljas. Nii ei saa ka sotsiaalsete eelduste poolest unustada Tallinna kõrval Pärnut või Rakveret, kuigi Tallin- na kui Põhja-Eesti iidse majandus- ja kultuurikeskuse roll on olnud põhjaeesti kirjalike tekstide keele ja nende kaudu ka eesti ühiskeele kujunemisel ilmselge.

Kogu eelnenud eesti murrete ja kirjakeele võrdlus on tugine- nud ühelt poolt võimalikult vanapärasele selle sajandi esimese poole murdekeelele ja teiselt poolt praegustele eesti keele normi- dele. Kõrvutatud on kaht äärmust. Mõttekust sellele on andnud tõ- siasi, et eesti ühiskeel, mida kasutatakse avalikus suhtluses, on normeeritud kirjakeelele ebatavaliselt lähedane. Seda teistpidi tõl- gendades võib öelda, et eesti kirjakeel ongi oma praeguste normide juhuslikkuses pigem ühiskeele fikseeritud ja ametlikustatud vorm. Hoolimata paljude keelemeeste innustunud tööst kujutab eesti kir- Jakeele praegune struktuur ilmekalt ajaloolise eesti keeleala spon- taanse ühinemise tulemust. Paikkondlikud kõnekeeled kannavad endas ajalooliste murrete jooni, sotsiolektid sellises mõttes, nagu neid tuntakse Lääne linnastunud ühiskondades, pole Eestis jõudnud veel välja kujuneda (Pajusalu 1992, Keevallik ja Pajusalu 1995). Alles praegu on uued paikkondlikud kõnekeeled ja sotsiaalsed re- gistrid omandamas püsivamaid tunnusjooni.

Kirjakeele äärealadelt toon näiteks tunnusjooni 'madalast rah- vakeelest' ning 'peenest eesti keelest' kuivõrd need mõlemad on ka osa tänapäeva eesti tegelikust ühiskeelest, olles üldiselt levinud Eesti linnades ja massimeedias. Enamik eestlasi suudab ilmselt loetleda suurema vaevata rohkesti 'madalat keelt' iseloomustavaid

hääldusjooni ja vorme, nt järjekindel sõnaalgulise *h* hääldamata jätmine (*tulen ommikul otelli*), *e*, eriti pika *ee* ja järgsilpide *e* madalam *ä*-pärase hääldus (*Eestlased on edevad*), mitmed *a*-lõpulised sagedased määrsõnavormid, kus *a* korvab kirjakeele *e*-d või *u*-d (*eila, õhta, praega*), pika *üü* hääldamine *üi*-na ja pika *õõ* hääldamine *õe*-na (*nüüd, püüdma, võeras*), järgsilpide *o* asemel *u* hääldamine ka uuemates võõrsõnades ja nimedes (*autu, sokulaad, Ainu*), võõrhäälikute asendamine eesti keele põhihäälikutega (*tuss* pro *dušš*, *varss* pro *farss*), *a*-tunnuselise mitmuse tüve ja mitmuse osastava kasutus (*põllale, käsa, poissa*), kaheasilbiliste *a*-tüveliste noomenite keskvõrde vormides maksimaalne omastava tüvega moodustus (*aram, koeram, vanam*), rohke *si*-tunnuseline mitmuse partitiiv (*linnasi, koerasi, autusi*), *meel*-tüübi *de*-tunnuseta sisseütleva vormid (*juure, keele, meele*), *d*-tunnuselised *nud*-kesksõna vormid (*old, pand, tund*), *da*-infinitiivi kujuline kaudne kõneviis (*ta olla kodus*), mitmesugused muud lühivormid (*armastud, armastakse, pisiksed*) ja eesti ühiskonnas 'madalstiilsena' markeeritud sõnavormid (*nõnna, seia, senna*). 'Peent' eesti keelt iseloomustab kõigepealt kirjutamispärase hääldusviis, nagu sõnaalgulise *h* hääldamine, rõhutamisel ka seal, kus seda ajalooliselt ei ole (*homme haitab heast hotellist*), pika *üü* hääldamine kõigis positsioonides (*süüa* pro *süija, lüüa* pro *lüija*), võõrhäälikute hoolikas väljahääldamine (*šokeeriv, prestiiž, farm*), *i*- ja *e*- mitmuse rohke kasutus (*palgeil, sugulasil, silmele*), kaheasilbiliste *a*-tüveliste noomenite keskvõrde vormides laialdane *e*-tüveline moodustus (*arem, süvem, isegi kenem*), rohke mitmuse partitiivi lühikeste vormide kasutus (*vendi, linde, linnu*), pikkade *nud*-partitsiibi vormide maksimaalne kasutus (*tulnud* pro *tulnd* või *tuld, kirjutanud* pro *kirjutand*), sünteetiliste ülivõrdevormide kasutus (*enim, parim, võrratuim*), tingiva ja kaudse kõneviisi uute sünteetiliste vormide kasutus kõnes (*tulnuksin, kõnelnuksin, tulnuvat*), rohke võõrsõnade kasutus jne.

'Peene' eesti keele kujunemise allikaid on lihtsam leida kui 'madala' eesti keele omasid. Praeguses Eesti ühiskonnas peeneks peetav keel on orienteeritud kirjalikule normile, 'kultuursetele' laenudele võõrkeeltest, aga ka kirjasõna kaudu propageeritud keeleuendustele, mis on muutunud küllaldaselt prestiižseks. Selle peene eesti keele murdetaust on samavõrd mitmekesine kui eesti kirjakeele murdetaust üldiselt. Nii nagu eesti kirjakeeles on mitmeid mõjutusi lõunaeesti keelepruugist, samuti on see ka peenes

eesti keeles, kuigi kõnelejad seda otseselt ei teadvusta. Eesti ühiskeele 'madal keelepruuk' on aga murdeliselt taustalt mõneti erinevam kirjakeelest ja lokaliseerub selgemalt. Üldiselt on rahvakeeled tihedamas seoses territoriaalsete murretega kui kirjakeeled. Üle ühiskonna levivates sotsiaalselt markeeritud keelekujudes võib aga eriliselt võimenduda ühe piirkonna keel. Tundub, et just eesti (ühis)rahvakeel on eriti puhtalt põhjaeestiline, puhtamalt kui eesti standardne kirjakeel. Peaaegu kõik eespool loetletud 'madala keele' jooned on iseloomulikud alale, mida võiks nimetada Lääne-Tallinnamaaks, st põhjaeesti keskmurde kesk- ja lääneosale ja läänemurde põhjaosale. Ilmselt saab seda vähemalt osaliselt seletada Tallinna lihtrahva ajaloolise päritoluga – eesti praegune 'madal keel' on suuresti Tallinna tööliste keelepruuk. Piirkond, mida on peetud eesti kirjakeele alusalaks, on jäänud eriti ilmekalt eesti rahvakeele aluseks. Muidugi on põhjaeestilise rahvakeele asend Eestis nõrgem kui normeeritud eesti kirjakeele asend, sest sellele vastanduvad paikkondlikud kõnekeeled tugevamini. Lisaks tuleb arvestada, et rahvakeel on mõneski mõttes konservatiivsem kui teadlikult arendatav kirjakeel. Nähtavasti mitmed kahekümnenda sajandi suured eesti keele uuendused ei ole ikka veel lihtsate inimeste keelepruuki jõudnud. Varasematel sajanditel oli aga lõunaeesti kirjakeelele vastandatud põhjaeesti kirjakeel selgemalt põhjaeesti keel, kui on seda nüüd kogu eesti ala ühiskeeleks saanult. Eesti ühiskeele kujunemine ei ole olnud ühe murde invansioon, vaid pigem mitmeid põlvkondi kestnud ühiskondlik ja keeleline kompromiss – läbi keskse perifeeria.

KIRJANDUS

- Ahven, E. 1958, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917, Tallinn.
- Downes, W. 1984, Language and Society, London.
- Einer, H. 1885, Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele, Tartu.
- Kask, A. 1970, Eesti kirjakeele ajaloost. I–II, Tartu.
- Kask, A. 1984, Eesti murded ja kirjakeel, Tartu.
- Keevallik, L. 1994, < nud > varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Magistritöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Keevallik, L., Pajusalu, K. 1995, Linguistic Diversity and Standardization in Estonian, The History of Active Past Participle. – Dialectologia et Geolinguistica 3, lk 13–41.
- Künnap, A. 1994, Kust on pärit eesti keel? Akadeemia 11, lk 2262–2271.
- Milroy, J. 1992, Linguistic Variation and Change. On the Historical Sociolinguistics of English. – Language in Society 19, Oxford, Blackwell.

- Must, M. 1995**, Kilderannikumurde tekstid. Eesti murded V, Tallinn.
- Pajusalu, K. 1992**, Regional and Social Varieties of Estonian. – Ural-Altaische Jahrbücher / Ural-Altaic Yearbook 64, lk 23–34.
- Pajusalu, K., Muižniece, L. 1997**, Mineviku partitsiibi grammatikaliseerumisest lõunaeesti murretes. Läänemeresoome lõunapiir. – Võro Instituudi Toimõtisõq 1. Võro, lk 96 – 101.
- Rätsep, H. 1989**, Eesti keele tekkimise lugu. Akadeemia 7, lk 1503–1524.
- Tanning, S. 1961**, Mulgi murdetekstid. Eesti murded I, Tallinn.
- Univere, A. 1996**, Idamurde tekstid. Eesti murded IV. Tallinn.
- Uuspõld, E. 1983**, Tänapäeva eesti kirjakeele grammatilise vormistiku mõningaist arenguist. – Kirjakeel 1983. Tallinn, lk 62–70.
- VEMA = Saareste, A. 1955**, Petit Atlas des Parlers Estoniens. Väike eesti murde-atlas. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien Nr 28, Uppsala.
- Veske, M. 1879**, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu.

KOHAKÄÄNDED GEORG MÜLLERI JA HEINRICH STAHLI EESTI KEELES

Kristiina Ross

1. PROBLEEMIASETUS

Esimene eesti keele grammatika, H. Stahli "Anführung zu der Esthnischen Sprach" (1637), annab eesti keele süsteemist üsna kummalise pildi. Paljuskki on see tingitud ajastu mõttelaadist, tollastest arusaamadest, mille kohaselt mis tahes keele grammatika püüti suruda ladina keele süsteemi (Rätsep 1987). Stahli tekstide võrdlemine grammatikas esitatud vormistikuga on näidanud, et "morfoloogilisi vorme esineb Stahli keeletarvituses rohkem, kui ta neid annab oma grammatikas" (Kask 1970: 43). Kummatigi on ka Stahli tegelik keelekasutus tänapäeva eesti kirjakeelest üsna erinev. Ehkki tema tekstidest võib leida märksa rikkalikumalt eri vorme, kui ta oma grammatikas pakub, on juba pealiskaudsel lugemisel ilmne, et vormide esinemissagedus tema idiolektis erineb tänapäeva keeleuusest: vormid, mida Stahli grammatikas ei esitata, esinevad ka tema tekstides suhteliselt harvemini kui tänapäeval. Teatud vormide harv esinemine torkab silma ka teise 17. saj. alguse autori, G. Mülleri eesti keeles.

Siinses kirjutises võrreldakse kohakäänete kasutust G. Mülleri ja H. Stahli eestikeelsetes tekstides Stahli grammatika käänamisparadigmaga ning vastavate vormide sagedusega tänapäeva eesti keeles. Võrdluse eesmärgiks on selgitada 1) kas Mülleri ja Stahli eesti keeles on kohakäänete kasutamisel olulisi erinevusi, 2) kui adekvaatselt peegeldab Stahli grammatika kohakäänete kasutust 17. saj. I poole eestikeelsete tekstide autorite keelepruugis, 3) kas tekstides esinevad vormid, mida Stahli grammatika ei kajasta, pärinevad autorite idiolektist või hoopis kusagilt mujalt.

Tartu Ülikoolis koostatav vana kirjakeele tekstikorpuse annab loodetavasti lähitulevikus võimaluse Mülleri ja Stahli tegelikku keelekasutust statistiliselt korralikult analüüsida. Niisuguse võimaluse ootel tundus suuremamahulise statistilise uuringu alustamine praegu käsitsi ebaotstarbekas. Seetõttu tugineb järgnev analüüs väga piiratud materjalile. Kummaltki autorilt on analüüsitud umbes kümme lehekülge teksti peamiselt A. Saareste ja A. R. Cedebergi

koostatud kogumikust (Valik 1992: 5–15 ja 37–47). G. Mülleri tekstinäite mahu suurendamiseks on analüüsi kaasatud üks lõik tema jutluste tervikväljaandest (Müller: 45 teine lõik). Kuna nii lühikesed tekstikatked (veidi alla 21 000 täheruumi kummaltki autorilt) on vähegi pädevamate järelduste tegemiseks liialt napid, võrreldakse saadud tulemusi kohakäänete kasutusega kõigis G. Mülleri jutluis (Müller) ja H. Stahli poolt avaldatud psalmitõlgetes (Stahl 1638), ehkki nende tekstide täpsem analüüs puudub.

2. KOHAKÄÄNDED STAHLI GRAMMATIKAS

Oma grammatikas esitab H. Stahl kuus käänat, mis vastavad ladina keele grammatilisele süsteemile: nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv ja ablatiiv. Igal käändel on kaks arvu, singular ja pluural, ning saksa grammatika kohaselt määramata ja määratud vorm. Toodagu siinkohal järgneva jutu jälgitavuse huvides Stahli esimese näitesõna määramata vormide paradigma (Stahl 1637: 4):

	Singularis	Pluralis
Nom.	<i>üx Jummal</i>	<i>öhet Jummalat</i>
Gen.	<i>öhest Jummalast</i>	<i>öhede Jummalade</i>
Dat.	<i>öhel Jummalal</i>	<i>öhelle Jummalalle</i>
Acc.	<i>öhe Jummal</i>	<i>öhet Jummalat</i>
Vocc.	<i>O üx Jummal</i>	<i>O öhet Jummalat</i>
Abl.	<i>öhest Jummalast</i>	<i>öhest Jummalast</i>
	<i>öhelt Jummalalt</i>	<i>öhelt Jummalalt</i>

Sellest näidisparadigmast on raske välja lugeda tänapäeva eesti keele grammatikais esitatavat käänetesüsteemi, mille järgi eesti keeles on kuus kohakäänet (kolm sise- ja kolm väliskohakäänet), igaüks kahes arvus, kusjuures käändetunnus on nii ainsuses kui mitmuses ühesugune ning mitmus erineb ainsusest ainult mitmuse tunnuse esinemise poolest. Stahli käänamisparadigmast puuduvad üldse sisse- ja seesütleva käände vorm. **Sisekohakäänetest** on Stahlil vormiliselt esindatud ainult ainsuse seestütlev (*öhest Jummalast*), kusjuures see vorm esineb nii genitiivi kui ablatiivi all. **Väliskohakäänete** ainsusevormid on paradigmas kõik esindatud: alaleütlev (*öhelle Jummalalle*) mitmuse daativi vormina, alalütlev (*öhel Jummalal*) ainsuse daativi vormina ning alaltütlev (*öhelt Jummalalt*) nii ainsuse kui mitmuse ablatiivi ühe paralleelvormina.

Järgnevas jäetakse arvuvastandust puudutavad küsimused kõrvalle. Märgitagu vaid, et obliikvakäänete arvuvastandus on ähmane ka nii Mülleri kui Stahli tegelikus keelekasutuses. Selle põhjuseks võib pidada 17. saj. alguse Põhja-Eesti keele enda arengut: *i*-mitmus ei olnud enam vormiliselt küllalt selge, *de*-mitmus ei olnud veel välja kujunenud, mistõttu "XVII sajandi kirjamehed kasutavad siiski vähe mitmusevorme obliikvakäänetes" (Rätsep 1977: 19).

3. KOHAKÄÄNDED HILISEMATES GRAMMATIKATES

Ladina või saksa grammatikast lähtudes oli eesti keele kirjeldajail tõesti raske käändesüsteemi paika panna. Nõnda ongi eesti keele käänamisparadigmad kuni Ahrensini üsna Stahli-pärased. J. Gutsloff'i grammatikas esitatakse kohakäänetest ainult seestütleva vormi genitiivina ja alaleütleva vormi daativina (Gutsloff 1648: 15). H. Gösekeni käänamisparadigma kattub Stahli omaga (Göseken 1660: 26). Isegi A. W. Hupeli grammatika teine täiendatud trükk 19. saj. alguses pole kohakäänete esitamisel tegelikult kaugemale jõudnud. Sisekohakäänetest esitab Hupelgi ainult seestütleva vormi (küll juba ainult ablatiivi tähenduses paralleelselt alaleütlevaga), lisades väikeses kirjas märkuse: "Häufig kommt ein Abfall vor, welcher ein Abl. zu seyn scheint: er endigt sich im rev. Dial. auf s, und im dörpt. auf n, und drückt das in aus, auf die Frage wo, z. B. többes, r. többen, d. in der Krankheit. Aber das s und n sind blos abgekürzte Präpositionen, und stehen st. sees. r. und sissen. d. bey dem Gen. nemlich st. többe sees. r. többe sissen. d. Auf ähnliche Art sagt man ares. r. weren. d. am Ufer, u. d. g. m." (Hupel 1818: 31). Seega ei tunnista ta sisseütlevat isegi vormiliselt ning peab seestütlevat kaassõnaühendi lühivormiks, mitte käändeks. Väliskohakäänetest esitab ta alaltütleva tunnuse paraalleelselt seestütlevaga, lisades: "... dieser doppelte Abl. wird vermischt gebraucht, obgleich Einige meinen, der erste zeige ein Leiden, der zweite aber eine Wirkursache an" (ibid.). Alale- ja alalütleva esitab ta daativi paralleelvõimalustena, selgitades: "Von diesem doppelten Dativ wird bald der eine bald der andere, doch mehr der letzte, nemlich der sich auf l endigende, gebraucht" (ibid.). Tähendab, nagu Stahligi ei tee Hupel alale- ja alalütleva tähenduslikult vahet.

Ainsaks erandiks varasemate grammatikute seas on J. Hornung. Temagi esitab alalt- ja seestütleva vormi ablatiivi paralleelvõimalustena ning alale- ja alalütleva vormi daativi paralleelvõimalustena.

Kuid lisaks neile vormidele toob ta ablatiivi all ka sisseütleva lõpu -sse ning seesütleva lõpu -s (Hornung 1693: 13).

4. KOHAKÄÄNETE ESINEMISSAGEDUS TEKSTIDES

Järgnev tabel annab ülevaate kohakäänete esinemisest analüüsitud Mülleri ning Stahli tekstilõikudes ja (Jüri Valge järgi) tänapäeva eestikeelses ilukirjanduslikus proosas. Mülleri ja Stahli osas on toodud vormide absoluutarvud, kusjuures esimesel kohal on arv, mis kajastab kõiki vastavaid vorme, olenemata nende funktsioonist lauses, s.t arvesse on võetud ka ilmselt adverbistunud tarindid ning käändsõnavormi ja adverbi piirimaile kuuluvad juhud. Sulgudes esitatud arv kajastab vormi esinemust täisväärtusliku noomeni käänevormina. Tänapäeva eesti keele kohta toodud arvud väljendavad iga vormi protsentuaalset osa kõikide käänevormide hulgast (Valge 1970: 153; kahjuks ei selgu J. Valge artiklist, mis kriteeriumide alusel on mingit sõnakuju käänevormiks peetud; tõenäoliselt pole siin adverbistunud juhte kaasa arvatud).

	Müller	Stahl	tänapäeva kirjakeel (%)
Sisseütl.	5 (1)	7 (1)	2,1
Seesütl.	13 (7)	10 (10)	4,1
Seestütl.	43 (35)	58 (56)	3,9
Alaleütl.	13 (12)	17 (17)	3,4
Alalütl.	19 (18)	50 (46)	6,1
Alaltütl.	3 (0)	2 (2)	0,3

Sisekohakäänete osas torkab nii Mülleri kui Stahli korral olulisimana silma seestütleva käände rohkus ning noomeni käänevormina tõlgendatava sisseütleva vähesus võrreldes tänapäeva keelega. Seestütlevat käänet einib Mülleril kolm (või viis) korda rohkem kui seesütlevat, Stahli ligi kuus korda rohkem, ehkki tänapäeva keeles on nende vormide omavaheline sagedussuhe vastupidine: seesütlevat esineb veidi rohkem kui seestütlevat. Noomeni käänevormina tõlgendatavat sisseütlevat esineb kummalgi ainult üks kord. Väliskohakäänete osas nii karjuvaid disproportsioone tänapäeva keele suhtes pole märgata.

5. KOHAKÄÄNETE FUNKTSIOONID G. MÜLLERI KEELES

5.1. Sisekohakääänded

Sisseütleva käände viiest juhust saab täiemõõduliseks noomeni käändevormiks pidada ainult ühte sisesihtkoha tähenduses vormi: *Mitto Laywat omat /.../ Merre Pochiasse /.../ errahuppunut*. Sisesihtkoha märkimiseks kasutab Müller potentsiaalse sisseütleva käände asemel neljal korral kaassõnaühendit järelsõnaga 'sisse': *Merre sisse (heitada)*, (*Menne*) *se Weddichs Lauta sisse*, (*omat ned Sanat*) *teddij Su sisse (pannuth)*, (*omat nedsamat Laulut*) *sen Pöha Risti Kircko sisse (sædnuth)*. Neljal juhul on sisseütleva vorm tõlgendatav väljendteguisõna koostisse kuuluva adverbistunud vormina: kaks korda esineb vorm *öchte (tulleb)*, kaks korda *nælgko ~ nelgka (surnuth ~ surnut)*.

Seesütleva käände 13 esinemisjuhust saab täieõiguslikuks käändevormiks pidada seitset siseasukoha tähenduses vormi. Neist kuus esindavad kolme rinnastatud sõnavormi, mis korduvad kaks korda tsiteeritavas piiblilauses (lk 21: 25): *sæl piddawat suhret ninck hirmsat Ie[assiat]tæchet sündima, sen Peiwlikus, (ninck) Kwes ninck Tæhes*. Üks seesütleva käände vorm esineb ilmselt püsiühendina tarvitatud tarindis *Kirckus ninck Koddo*. Siseasukoha väljendamisel esineb potentsiaalse seesütleva käände asemele tavaliselt kaassõnaühend järelsõnaga 'sees' nt *Tallinna sees (ellama)*, *meddy Kircko echk Chore siddes (omat olnuth)*, *Saddama siddes (saijd errarickututh)*, aga sama ühend võib esineda ka toimumisaja väljendamisel, nt *Öh siddes*, *Sodda Aija siddes* (kokku kahes funktsioonis 32 näidet). Neli seesütleva käände esinemisjuhtu on tõlgendatavad väljendteguisõna koostisse kuuluva adverbistunud vormina: eri verbidega ühenduses esineb vorm *meles ~ melæs (piddada, ollema jne)*. Kahe tarindi näol on tegemist enam-vähem adverbistunud vormidega, mis esinevad ka teiste tollaste autorite eesti keeles: *kuss paikas* 'kus' *keickes paykas* 'kõikjal'

Seestütleva käände 43 esinemisjuhust on 28 noomeni seestütleva käände tavalised vormid, mille funktsioonid vastavad enam-vähem tänapäeva keelest tuntutele. 17 juhul väljendab seestütlev kääne siselähtekohta või lähteseisundit, nt *sawat /.../ nente Majjast ninck Wallast erraaigetuth*, *ned Laulut /.../ Jumala Sanast ninck Kiriast omat woetuth*, *se Wachthuss Saddamast /.../ Pirrida Ranna pole said aijetuth*, *sest Surmast öllesserratama, eb syss nedsamat*

öche Surnu *assias*t tulle. Tähelepanu väärib, et siselähtekoha tähenduses ei tarvita Müller kordagi kaassõnaühendit, kaassõna 'seest' tema keeles puudub. 11 juhul väljendab seestütlev muid tänapäeva keelest tuntud funktsioone, nt *on isse keickest seetsamast assias*t kulutanut, *Lapse[st] ayast emmis seye sato, on öche Surnu Inimesest sõhnut*.

Lisaks neile kasutusvõimalustele täidab seestütlev Mülleri keeles kaht funktsiooni, mida tänapäeval ei tunta: väljendab genitiivi tähendust ja (passiivses) finiititarindis tegijat.

Genitiivi tähenduses esineb seestütlev vaadeldavas tekstilõigus kolmes tarindis: kaks korda rinnastatult lauses *eth se Pattu se eike Hallick on keickest meddy willetzussest, Jumala wihast ja needtsamat omat sensinatze Toiwutusse päle sest Nayse Sæmest kindlasti Lothnut*. Seestütleva kasutamine genitiivi funktsioonis on omane nii 16. kui 17. saj. eesti kirjakeelele ning on grammatiline laen (alam)saksa keelest (Masing 1964: 126–127, Lasch 1914: 192). Ka tegija väljendamine seestütlevaga on ilmne saksa mõjutus, niisugust kasutust esineb Mülleri tekstilõigus neli korda: *sahwat sest Wajjnlasest errawoetuth, Eth /.../ nedsamat Laulut neist Inimessest techtut ninck lauletuth, kui teye neist tratist ninck Santist ollete kulnut laulewa* (viimase tähendus on ilmselt 'nende hulguste ja santide poolt olete kuulnud laulavat').

Kaheksat seestütleva vormi võib pidada adverbistunud väljendeiks: *keickest süddamest, süddamest, hennessa Pæhst ninck hæ melest, minu Pæst echk hæ melest, minust melæst, Toehpolest*.

5.1.1. Sisse- ja seesütlev kääne Mülleri jutluste kogutekstis

Mülleri jutlustes tervikuna esineb (täielikult adverbistunud vorme arvestamata) sisseütlevat käänat vähemalt 20 korda ja seesütlevat vähemalt 30 korda. Kõnekas on see, missugustest sõnadest ja missuguses kontekstis need noomeni käändevormid esinevad.

Sisseütlev esineb a) sisesihtkoha tähenduses sõnadest 'taevas' (9 korda), 'Betlemm' '(mere) põhi', 'kirik', b) paarisväljendites 'päevast teise', 'päevast päeva', 'palest palge' ja c) üksikutel juhtudel verbi reksioonilise laiendina (ositi piiripealsed juhud, kus vormi võiks pidada ka väljendtegu sõna või fraseologismi adverbistunud osaks): ebatäpses piibli tsitaadis Sak 2: 12 *Ke teidt kinni hackab, se hackab minu Silma terrasse kinni* (Müller: 206), *Ke meist kinni hackab, se hackab ks Jumala Poya tæma Silmaterrasse kinni*

(Müller: 264), *eth se Peiw tahab Öchtose sada* (Müller: 174) ning piiblitsitaadis Js 43: 2 *se Tully eb pea sinusse mitte süttitama* (Müller: 264).

Seesütlev esineb siseasukoha tähenduses sõnadest 'taevas' 'linn', 'Betlemm', 'Naatsaret', 'Jeruusalemm' '(Maria) rüpp', 'kirik' 'päike' 'kuu' 'täht', '(Egipti) maa'

Kõik kohta väljendavad sisse- ning seesütleva vormid kuuluvad selgelt liturgilisse keelepruuki. Juba U. Masing on rõhutanud, et Mülleri jutluste tsitaatide eesti keel erineb mitmeti jutluste endi keelest (Masing: 85). Eriti ilmekas on see, kuidas Müller vormistab sisesihtkoha ja siseasukoha tähendust sõnast 'linn' ning linnanimedest ühelt poolt siis, kui ta räägib oma kaasaegsest Tallinnast, ja teiselt poolt siis, kui jutt käib evangeeliumi sündmustest. Esimesel juhul tarvitab ta alati kaassõnaühendit, nt *eth sesama ayck io Aokit meddy Tallina siddes /.../ on olnuth* (Müller: 86), *eth sesama /.../ Maa werrisemene syn /.../ meddy Linna sees /.../ on mæssanut* (Müller: 86–87). Teisel juhul kasutab ta silmapaistvalt sageli käändevormi, nt *syss erralasckem meidt mitte /.../ nente Kariatzedde kaas Bethlehei menna* (Müller: 52), *Jhs Chs, kumb se Bethlehem Linna ohn sündinut, [ninck] Nazaretis öllesskaswatuth, ninck Jherusalmis /.../ Rysti peelee poduth ninck errasurnuth* (Müller: 1), *kudt sesinane Lapsukee Bethlehei Lias /.../ ilmalle tulli* (Müller: 73), *Kudt meddy Issandt Chrs Jherusalei Lias algkis öttelda (ibid)*. Käändevormi kasutus ei ole küll ka teisel juhul järjekindel ning käändevorm ja kaassõnaühend võivad kirjeldatud kontekstis ühes lauses kõrvuti seista, nt *Sesinan essimene toiwutus /.../ eb olla mitte essimelt sen Issanda Chre Taywasse (sic! sisseütlev) ölles mennemesse prast, Jerusalemi Linna, eb kaas mitte essimelt se Bethlehei Lia siddes, kuss Chrs ilmalle tulli* (Müller: 41–42). Kuid käändevormide rohkus tsitaatides ning ilmsestes liturgiliste tekstide refereeringuis torkab selgelt silma.

Seega võib öelda, et Mülleri enda idiolektis tõenäoselt sisse- ja seesütlev kääne puudusid ning sisesiht- ja asukoha tähenduse väljendamiseks kasutas ta kaassõnaühendit. Sisse- ja seesütlev kääne esinesid tema kirjalikus keeleuusususes vaid püsiühendites enam või vähem leksikaliseerunud vormidena. Kindlasti mõistis ta nende käändevormide tähendust ning jättis nad seetõttu muutmata, tsiteerides või refereerides kasutada olevaid varasemaid tekste.

5.2. Väliskohakäänded

Alaleütleva käände 13 kasutusjuhust väljendavad 10 adressaati, nt piddab /.../ *kulututh sama* /.../ **keickelle Rachwalle**, *eth teye siiket ollete selle Iss: Christusselle andma, kudt mina se teile woyñ iüttelda*. Ainult kahes rinnastatud tarindis väljendab alaleütlev välissihtkohta: *mitto tuhat Inimesset* /.../ *omat* /.../ **Parblalle, S. Hannuxeselle** /.../ *mahamattetuth*.

Alaleütleva käände potentsiaalne asendus, kaassõnaühend postpositsiooniga 'peale' esineb 17 korda (adverbistunud tarindeid arvestamata). Neist kolmel juhul on tegemist selge kohafunktsiooniga, nt *KirckAyade pæle* (*mahamattetuth*). Tavaliselt esineb see kaassõnaühend aga reksioonilise laiendina enam-vähem samade verbide juures nagu tänapäeva keeles: 'mõtlemä', 'vaatama', 'lootma' 'halastama', nt *motle minu pæle*.

Ühel juhul esineb alaleütleva käände vorm väljendtepusõna koosseisus pigem adverbi kui noomeni käändevormina: *ilmalle toy*.

Seega on alaleütlev kääne Mülleri keelepruugis ennekõike adressaadi väljendaja. Välissihtkoha tähenduses kasutab ta võrdselt nii käändevormi kui kaassõnaühendit.

Alalütleva käände 19 kasutusjuhust väljendavad üheksa aega ja enamasti ongi vormi aluseks sõna 'aeg', nt *selsinatzel aijal, igka silma pilckmesse ayal*, aga ka *teddy Nore Polwel*. Viiel juhul väljendab alalütlev viisi: neli korda esineb väljend **heel melell ~ haelmelel(l)** üks kord *Rothze Kelell laulame*; kolm vormi on seotud arvsõnadega ja vastavad küsimusele 'mitmendaks?': *kolmandal, neljandel, viijendel*. Ainult üks kord väljendab alalütlev kääne välisasukohta: *on sel assemel errasurnuth*. Seevastu kõik seitse kaassõnaühendit postpositsiooniga 'peal' esinevad selges kohatähenduses, nt *Merre ninck wyki pael, syn Maa pael*.

Adverbistunult esineb alalütlev väljendis *kahewahel ollema*.

Seega on alalütlev Mülleri keelepruugis ennekõike toimumisajakääne. Välisasukohta eelistab ta väljendada kaassõnaühendiga.

Alaltütleva käände kolm juhtu on kõik problemaatilised. Kahel korral esineb alaltütlev ilmselt alalütleva asemel: *esimelt* samas tähenduses 'esiteks', nagu kolmel korral on kasutatatud alalütlevat ning segavormistusega tarindis *saël wahelt*, mis kannab toimumisaja tähendust 'vahetevahel, mõnikord' Ühel juhul on tegemist adverbi kohakäändevormiga, mis tänapäeva keeles vormistataks alaleütleva käände tunnusega: *exite teije* /.../ *kaukelt Jumala Sanast*.

6. KOHAKÄÄNETE FUNKTSIOONID H. STAHLI KEELES

6.1. Sisekohakäänded

Sisseütleva käände seitsmest vormist on ainult ühel juhul tegemist täisväärtusliku käändevormiga: *kumbat se kurrati denistusse hend heitnud*. Tavaliselt kasutab Stahl sisesihtkoha tähenduses kaassõnaühendit postpositiooniga 'sisse' (15 juhtu), nt *ep sahp mitte ././ Taiwaricko sisse tulleva, wois ././ körbest Põha Linna sisse wihma*. Sama kaassõnaühend esineb ka sihitismäärusena verbi 'uskuma' laiendina *eth teije ././ Põha Waimo sisse usckuda towotanut ollete*. Tähalepanu väärib seik, et üks kord esineb kaassõnaühend koguni väljendverbi 'meelde tuletama' koostises: *peawat needt Rickat ././ omma meeie sisse tulletama*.

Kuus sisseütleva käände vormi esinevad adverbistunult väljendverbi koostises: viis korda vorm *hucka* (minnema, sahtnut jne), üks kord *meele* (tulletavat).

Seesütleva käände kümme esinemisjuhtu on kõik täisväärtuslikud käändevormid, mis väljendavad siseasukoha tähendust: viis korda esineb seesütlev käände sõnast 'evangeelium', nt *kudt se Rickas Mees ninck temma wihs Wennat Evangeliummes tehnut ommat*; viis vormi esinevad piiblirefereeringuis: *se Rickas Mees on Pörpkus ninck Wallus olnut* (lk 16: 23, vrd Lu *Als er nun in der Hölle und in der Quad war*), *Se Issand sahp temma jahutama temma Surnowohdis* (Ps 41: 4, vrd Lu *Der HErr wird ihn erquicken auf seinem Sieckbette*), *Ninda tegkis se üx Kurritegkija risti sambas* (lk 23: 40–43, ehkki seal otse ristasammast ei mainita ning Lutheri saksa-keelses tõlkes puudub üldse eeskuju sellele sõnale), *üx nõid Endoris wois ././ ni paljo tehha* (1 Sm 28: 17, vrd Lu *Siehe, zu Endor ist ein Weib, die hat einem Wahrsagergeist*). Siiski eelistab Stahl siseasukoha tähenduses kasutada kaassõnaühendit postpositiooniga 'sees' (18 juhtu), nt *piddis temma ././ punnase Merre siddes errahupma, tenna saht sinna münno kahs Paradisi sees olleva, eth sinna mitte piddit pattude sees surrema*.

Seestütleva käände rohkus võrreldes Mülleriiga on tingitud sellest, et Stahli tekstis leidub palju enam genitiivi tähenduses seestütlevat: 58 vormist täidavad 13 genitiivi funktsiooni, nt *se negko sest Prophetist Samuelist, se Engel sest Isaandast, üx Juhr keickest Kuriast, se Lagke sest Sioni Tüttrest*. Ülejäänud 45 tarindist võib kahte pidada adverbistunuks, teiste funktsioonid on lähedased

tänapäeva ning Mülleri kasutusele. Viiel juhul võib seestütleva funktsiooniks lugeda tegija väljendamist, nt passiivses lauses (nagu Müllerilgi) *ke teije sest Kurratist hexitusse sisse sahtetut ollete*, aga ka *eth teile sest Kurratist ninck nõidast kurja sundinut on ja se hauwa sisse / kumb tullest ninck Swewlist polletab*. Ka Stahl keeles ei esine kordagi kaassõna 'seest'

6.1.1. Sisekohakäänded Stahl psalmitõlgetes

Stahl poolt avaldatud psalmitõlgetes (Stahl 1638) sisseütlevat käänat ei esine; seesütlevat esineb neljal korral, seestütlevas on vormistatud 43 tarindit (neist üheksa kannavad genitiivi tähendust).

Neljast seesütleva käände kasutusjuhust on kahel korral tegemist juba Mülleri keelepruugist tuntud adverbistunud väljendiga *keickes paigkas*; üks kord esineb seesütlev selge tõlkevastena saksa prepositsionaalsele konstruktsioonile: *kumb pimmedusses hulckup* (vrd Lu *die im finstern scheiche*). Tähelepanu väärib aga seestütleva käände paindlik kasutamine 23. psalmi tõlkes: *hulckan pimmedas surma orgkus*. Nimelt pole see ainuke ühilduva täiendiga tõeliselt täisväärtuslik käändevorm tuletatav saksakeelsest tekstist, mis seisab käsiraamatus paralleelsena eestikeelse kõrval. Lutheri tõlkest *wandert im finstern Thal* poleks ei Stahl ega keegi teine saanud tuletada niisugust eestikeelset tõlget. Originaali väljendit *be-ge tsalmavet* on täiesti võimalik tõlkida 'pimedas surmaorus', aga pole usutav, et Stahl lähtunuks originaalist, sest üldiselt vastab tema tõlge peaaegu morfeem-morfeemilt Lutheri saksakeelsele versioonile. Heebrea *tsalmavet* tähendab sõna-sõnalt 'surma vari', ülekantult 'sügav pimedus' (BDB: 853). Seega on kogu fraasi tähendus kas 'surma varju orus' või '(väga) pimedas orus' Luther on toetunud teisele tõlgendusvariandile. Vulgata mõlemad versioonid lähtuvad sõnasõnalisest tõlkest: septuagintast lähtuv versioon tõlgib *in medio umbrae mortis* 'keset surma varju', originaalist lähtuv versioon tõlgib *in valle mortis* 'surma orus' Eesti tõlge ei sobi täpselt ühegi esitatud variandiga. Tõenäoliselt on siin aluseks olnud Vulgata teine versioon, mille järgi on alguses tõlgitud 'surma orus', hiljem on sellele väljendile Lutheri tõlke järgi igaks juhuks lisatud 'pimedas'

Niisuguseid kontaminatsioonivõimalusi eeldades võiks oletada, et Stahl psalmitõlkes leidub ka vähemalt üks jälg varasemast sisseütleva vormist. 46. psalmi tõlkes esineb fraas *ninck needt mehjet kesckil merre pohja sisse lehxit*. Ehkki sisesihtkoht on siin Stahli-

päraselt vormistatud kaassõnaühendiga, tekitab see ühend küsimusi, kui võrdleme teda Lutheri tõlkega: *und die Berge mitten ins Meer süncken*. Tõlke üldise morfeem-morfeemilisuse taustal jääb arusaamatuks, kust on eesti tõlkesse võetud sõna 'põhi'. Vulgatas on kõnealune väljend tõlgitud ühel juhul *in cor maris*, teisel juhul *in corde maris*. Seega võiks oletada, et eesti tekstis on algsest seisnud Vulgata-päraselt 'mere põhja (läheksid)' millele hiljem Lutheri tõlke järgi on lisatud sõnad 'keskel' ja 'sisse'. Oletust toetab see, et sisseütlev kääne sõnast '(mere)põhi' on kasutusel ka Mülleri keeles. Ilmselt pidi väljend 'põhja (minema)' Müllerile varasematest tekstidest tuttav olema.

Kuna Stahli tekst on tervikuna ebaisikuline ning abstraktselt liturgiline, pole võimalik tema enese tegeliku idiolekti kohta kindlaid näiteid esitada, sest kogu tema teksti võib pidada tsitaadiks või refereeringuks. Eeldades, et ta tarvitatud tekste oma keeleliste arusaamade järgi redigeeris, võib siiski oletada, et ka tema idiolektis sisse- ja seesütlev kääne puudusid. Seepärast võiks arvata, et ta jättis kriitilised vormid igaks juhuks alles seal, kus eestikeelne tekst ei vastanud saksa originaalile, sest polnud kindel, kuidas neid kohti redigeerida tuleks. Samuti talitas ta kindlalt fikseerunud tekstide korral (vt alajaotis 7).

6.2. Väliskohakäänded

Silmatorkavaim eripära Stahli keeles on see, et ta ei tee tähenduslikult vahet alale- ja alalütleva käände vahel. Tavalisem on ilma *e*-ta vorm.

Alaleütleva käände 17 vormist väljendavad 15 adressaati, nt *kunni Jummal neile nachkast Rihdet andis, andwat /.../ neile Jummal Sullaselle, Mea sahtap meile nühd't se Rickus*. Kahel korral esineb alaleütleva vorm alalütleva tähenduses, väljendades tegevussubjekti ja omajat: *sihs sah'p temma /.../ neille Englille kesckma, kudt kohus on neile Naiselle*.

Alalütleva käände 50 vormist on ainult 11 tõesti alalütleva funktsioonis, väljendades omajat, nt *kennel Tollikohus on*, aega, nt *kurjal ajal*, viisi, nt *hehl meelel*, tegevussubjekti, nt *kennel keelti, Neil Rickal sestsinnasest Ilmast kesk*. Saksa keele eeskujul laiendab alalütleva (daativi) vorm ka verbi 'aitama' (kolmel korral), nt *awwita sel Heddalissel*. 32 juhul esineb alalütleva vorm alaleütleva tähenduses, väljendades eeskätt adressaati (24 juhul), nt *kudt Paulus Timotheussel kirjatop, kus üx Innimenne omma Süddame sel*

Rickussel annap, ninck tegkit hendessel katmisset, minna ütlen sünnul, ja kogejat (6 juhul), nt *kudt ollex se temmal hendessel sündinut, Pharaonil sel Kunningal on sedda tulnut, Job / kennel se Kurrat keick temma Lapset /.. / hucka sahtnut olli*, või isikut, kellele tegevus on suunatud: *temma tahax /.. / sünnul armolinne olla*; ühel juhul väljendab alalütleva vorm välissihikohta: *tullewat sesamma Wallo assemel*. Neljal korral pole alalütleva vormi funktsioon selge, neist ühel juhul on vormi kasutatud ilmselt adverbistunud tarindina ablatiivi asemel: *naljal* (= naljalt).

Kuigi Stahli grammatika esitab alale- ja alalütleva vormi arvuopositsiooni märkijana (alalütlev = ainsuse daativ, alaleütlev = mitmuse daativ), et saa tema tegelikust keelekasutusest seda välja lugeda. Ehkki kõik alaleütleva vormid on tõepoolest mitmuse tähendusega, ei piirdu alalütleva kasutus sugugi ainsusega, vrd nt lauset *eth temma keddakit neil Kirckul, Kohlil, ninck nende Sullasel, keddakit neil Wannambal ninck Wallitzussel, keddakit neil Heddalissel Errahajotut ninck Perrenkiusatut Ristijnnimessel, keddakit sel waisel Lazarussel annap*, kus nii mitmuslikud tarindid kui ainsuslik tarind on vormistatud alalütlevas käändes, ehkki mitmuslikud peaksid grammatika järgi olema alaleütleva vormis. Esineb ka segatarindeid, kus artikkel on ühes, põhisõna teises vormis, nt *efferdap /.. / neile Johbnutkottil, adwat /.. / neile Waisel*.

Analüüsitud materjali põhjal võib väita, et Stahl kasutab alale- ja alalütlevat käänat täiesti läbisegi, eelistades ilma *e*-ta vormi. See ülddaativ vormistab tema keeles eeskätt adressaati, omajat, kogejat ja tegevussubjekti. Selget väliskohatähendust kannab ainult üks vorm. Siht- ja asukohta tähenduse tavalisem väljendusvorm on kaassõnaühend (kokku 5 tarindit), kusjuures analüüsitud materjali hulgas väljendab sihtkohta alati postpositsioon 'peale' ja asukohta postpositsioon 'peal, nt *öhe kõrgke Mehje pehle /.. / weddama, se Kircko harjo pehle assuma, Sest keick teije Karwat teie Peh pehl ommat loetut, eth nemmat teid Kehjede pehl kandwat*.

Alaltütleva käände kahel esinemisjuhul on tegemist teate allika vormistamisega *Jummalalt lubba sahp, neil Israelitil, kennelt ninda kirjotut seisap*. (Kohatähendust vormistab alaltütleva käände lõpp ainult siinsest analüüsist kõrvale jäetud määrsõnas *sehl* 'sealt'.)

6.2.1. Väliskohakääänded Stahli psalmitõlgetes

Analüüsi tulemused vastavad üldjoontes väliskohakäänete esinemusele Stahli psalmitõlgetes. Sealgi esinevad alaleütlev ja alalütlev segamini, kusjuures eelistatakse ilma *e*-ta vormi (61 sõnavormi ilma *e*-ta, seitse *e*-ga). Alaltütlevat käänet esineb üks kord.

Ülddaativi 68-st juhust 31 esinevad adressaadi tähenduses, seitse väljendavad omajat, seitse aega, osa vorme on ambivalentse tähendusega. Väliskohta märgib alalütleva käände tunnus (sihtkoha tähenduses) üheksal korral. Neist neljal korral on tegemist adverbistunud vormiga ('keskel' 'kaugel'). Neli juhtu esindavad kaassõna ja substantiivi käänevormi piirimal olevaid näiteid: sihtkoha tähenduses *siinno küljel* (Lutheril *zu deiner Seite*~) ning nii siht- kui asukoha tähenduses *siinno/ münno parrambal kehjel* (kolm juhtu, mis ei ole vorm-vormilt tuletatavad Lutheri saksakeelsest tekstis, vrd *zu deiner/ meiner Rechten*). Tähelepanu väärib taas seik, et ainus alalütleva vorm (sihtkoha tähenduses), mida saab pidada täisväärtuslikuks käänevormiks, esineb fraasis, mille tõlge ei vasta päris täpselt Lutheri tõlkele. Ps 1: 3 esineb fraas (*üx puh*) *kumb istutut on nende jogkide kaldal*. Lutheril on see koht tõlgitud (*ein Baum gepflantzet an den Wasserbächen*, mis vorm-vormilt tõlkides annaks eesti vasteks 'veeojade juurde', nagu muide Müller seda kohta oma jutlustes tsiteeribki (*õx Pu istudut sen Wedde Oya iure*, Müller: 321). Ka Vulgata ei paku täpset eeskujut: esimeses versioonis (*lignum*) *quod platantum est secus decursus aquarum* '(puu) mis istutatud on vete ~ jõgede voolude juurde', teises versioonis (*lignum*) *transplantum iuxta rivulos aquarum* '(puu) istutatud vete ~ jõgede ojakeste lähedale'. Üheski kolmest versioonist ei esine sõna 'kallas' mis Stahli tõlke üldise sõnasõnalisuse taustal taas silma torkab, nagu oli lugu ka seesütleva käände vormiga *pimmedas surma orgkus*.

Alaltütleva ainus vorm väljendab seda, kellest ollakse lahus või eemal: Ps 103: 12 *Ni kaugel kudit se homick ses ochtust on / lassep temma meije hexitusset meilt erra olla*.

7. SIHT- JA ASUKOHAKÄÄNDED 16. SAJANDI VAIMULIKES TEKSTIDES

16. sajandist säilinud vaimuliku keele näited sisaldavad peamiselt kolme palve teksti: Meieisa palve, *Ave Maria* ja *Credo*. Neist *Ave Maria* ei paku siinses kontekstis huvi, sest seal pole siht- ja asukohakäände kasutusvõimalusi. Huvi pakuvad aga need kohad, kus

Meieisa palves ja *Credos* võiks esineda sisse- ja seesütlevat ning alale- ja alalütlevat käännet. Meieisa palves on kaks kohta, kus sõna 'taevas' võiks esineda siseasupaiga tähenduses seesütlevas käändes, üks koht, kus sõna 'kiusatus' võiks esineda sisesihtkoha tähenduses sisseütlevas käändes, üks koht, kus sõna 'maa' võiks esineda välisasukoha tähenduses alalütlevas käändes ning kolm kohta, kus sõnad 'meie' ja 'võlgased' võiksid esineda adressaadi tähenduses alaleütlevas käändes. *Credo*'s on vähemalt seitse tarindit, mis verbi 'uskuma' laiendeina võiksid olla sisseütlevas käändes, kaks kohta, kus sõnad 'surmavald' ja 'taevas' võiksid esineda sisesihtkoha tähenduses sisseütlevas käändes, üks koht, kus sõna 'rist' võiks esineda sihtkoha tähenduses sisse- või alaleütlevas käändes (küll väljendverbi 'risti pooma' koostises), üks potentsiaalne toimumisaja tähenduses alalütlev ('kolmandal päeval') ning üks potentsiaalne kohatähenduses alalütlev ('paremal käel').

Kullamaa käsikirjas (Valik 1992: 1–2) on Meieisa palves sõna 'taevas' mõlemal korral vormistatud käändevormina, s.t esimene säilinud eestikeelne Meieisa palve tekst algab sõnadega *Issamede. ken ssynna otte taywas* (mitte 'taeva sees'). Potentsiaalne sisseütleva käände koht on kustunud: *elle ssattyt meyttyt kurija Ohachtuss*. Võiks oletada, et kustunud on sisseütleva viimane täht *e*. Potentsiaalse koha-alalütleva asemel seisab (*ssatku szynnu tachtmuss taywas nynck*) [*majesze*]. Ilmselt on see ladinakeelsest fraasist *in terra* tõlgitud seesütleva vorm 'maas'. Potentsiaalsed adressaadi tähenduses alaleütlevad sõnast 'meie' on lihtsalt vahele jäetud. Potentsiaalse adressaadi tähenduses alaleütleva asemel sõnast 'võlgased' esineb kaassõnaühend: *meytte wollaysih | wasta*. *Credo*'s on sõna 'uskuma' laiendite vormistus algsosas segane – ilmselt on need üldse vormistamata jäetud. Lõpuosas kasutatakse kaassõnaühendit: *Minna ussun poha waymo cysse*. Potentsiaalsest sisseütlevast 'taevasse' on säilinud ainult *thayua*, millele Saareste rekonstrueerib järele [*rickus?*]. Potentsiaalse sihtkohakäände vormi asemel sõnast 'rist' kasutatakse kaassõnaühendit: *rissti pel poduth*. Asukoha alalütlevana esineb *primal ketel*. Muud vormid puuduvad.

Koelli katekismusetõlkes (Valik 1992: 353–358) pole Meieisa palve tervikuna säilinud. Katkendeist selgub vaid, et asukoha tähenduses kasutatakse sõnast 'taevas' käändevormi, sõnast 'maa' kaassõnaühendit: *kuthe taywas nynda kaes maapeel*; sisesihtkoht sõnast 'kiusatus' on vormistatud kaassõnaühendiga: *ella satack*

m[eyd] kywsatussen sysse. Usutunnistuse fragmentides võib leida ühe selge sisseütleva sihtkoha tähenduses: *Allaspette astnut pörkwhauda*, ühe ilmselt osaliselt kustnud sisseütleva *[ü]ll[es]* mennut *taywas*, aja- ja koha-alalütleva: *kolmandel peywel, parambal kedel*. Sõna 'rist' on vormistatud kaasõnähendina *[ry]sty peeled podw*. Muust tekstiosast võib leida veel selgeid seesütleva käände vorme, nt *Jumal tahap o[mahe]nd ouwespette neys kahes [sidde]s* (= 'sidemes') | *ses hiwus nynck ses [weres]* | *laste kynny köwteda*. Alalütleva asemel kasutab Koell tavaliselt alalütlevat, nt *oyddap meil antuth sama*, aga siiski ka *[a]ntkuth meyle Jumal*. See ülddaativ väljendab adressaati, isikut, kellele tegevus on suunatud, (*se ./../ Jumal selle pattussel Il[malf] [ta]chtis üdden otzan tehe*) või aega (*Sel öszell*). Kohta väljendab kaassõnähend (üks näide): *altari peel*.

16. saj II poole vaimulike keelest on säilinud ainult kahe jesuiidi käsikirjalised tekstid. Neist üks on niivõrd segane ja vigane, et ei paku tollase grammatika uurimisele midagi uut (vt Saareste 1954: 59–60). Teine, Veltheruse oma, sisaldab kõik kolm palvet ja lisaks kümme käsku (Weiss 1963: 696–697). Paraku on ta lõunaeestikeelne, mistõttu tema keelekasutus võib pärineda teisest traditsioonist kui muudel siin vaadeldud tekstidel. Meieisa palves eelistab Veltherus kaassõnalist väljendust: *taiva sise, sisse kurya hukutusse* ja segasem kui *taivo nikas maha paehl*. *Credo*'s esinevad aga temalgi sihtkoha tähenduses selged sisseütleva vormid *maha minnut porghauda, ülesminnut taivasse*.

Seegi vähene materjal tunnistab, et eestikeelseis vaimulikes tekstides kasutati 16. sajandil koha tähenduses sisse- ja seesütlevat käänat. Ilmselt kanoniseerusid olulisemad palvetekstid nii tugevasti (või olid 16. sajandiks juba kanoniseerunud?), et isegi Stahl, kes tekste usutavasti palju redigeeris, säilitab oma käsi- ja koduraamatu katekismuses sisseütleva vormid *allaspette astnut Pörghokauda, üllesastrnut Taiwa* ning seesütleva vormid *Issa meddi ke sinna ollet Taiwas, Sünno tachtminne sündkut kui taiwas / ninda kahs Mah pehl* (Stahl 1632). Väliskohakäänetest kasutati juba 16. saj. ülddaativi, st alale- ja alalütleva käändel ei tehtud alati vahet.

8. KOKKUVÕTE

1. Kohakäänete kasutuse osas on G. Mülleri ja H. Stahli eesti keel omavahel üsna sarnased. Olulisim erinevus seisab selles, et Stahl ei

tee selget vahet alale- ja alalütleva käände vahel. Kuid see pole Stahlile ainuomane joon (vt. punkt 3).

2. Sisekohakäänetest kasutavad mõlemad aktiivses (kirjalikus) keelepruugis ainult seestütlevat käanet, mis väljendab neil lisaks tänapäevastele funktsioonidele ka omajat ja tegijat. Sisse- ja seesütleva käände vormid esinevad nende tekstis vaid enam-vähem adverbistunud püsiväljendeis ning siis, kui nad tsiteerivad või refereerivad varasemaid liturgilisi tõlketekste. Siht- ning asukoha tähenduses kasutavad mõlemad autorid aktiivses (kirjalikus) keelepruugis kaassõnaühendit postpositsiooniga 'sisse' või 'sees'

3. Väliskohakäänetest tarvitavad mõlemad autorid alale- ning alalütlevat eeskätt adressaadi, kogeja, omaja, tegevussubjekti ning toimumisaja väljendamisel. Selgelt koha tähenduses eelistatakse kaassõnaühendit.

G. Müller teeb alale- ja alalütleva käandel tähenduslikku vahet, kuid H. Stahl tarvitab neid läbisegi ülddaativina, eelistades ilma vokaalita vormi. Niisugust ülddaativi võib kohata juba 16. saj. tekstides ning ka 17. ja 18. saj. grammatikakirjeldajad ei tee kahel vormil tähenduslikku vahet.

Seega võib väita, et nii Mülleri kui Stahli kirjalik keeleuusus vastab kohakäänete osas enam-vähem Stahli grammatikas esitatud paradigmale, v.a allatiivi ja adessiivi vastandamine arvu märkimisel. Ligilähedaselt samamoodi kajastavad eesti keele kohakäändeid ka teised 17. ja 18. sajandi grammatikad. Mülleri- ja Stahli-eelses vaimulikus keelepruugis on sisse- ja seesütlev kääne kindlasti kasutusel olnud. Nende taandumise üheks soodustajaks võib pidada morfeem-mofeemilise tõlkepraktikaga kaasnenud saksa keele mõju. Sisseütleva käände unarusse jäämist soodustas arvatavasti ka selge käändetunnuse puudumine lühivormides. Alale- ning alalütleva käände kummaline vastandamine arvu väljendamisel Stahli grammatikas on tingitud sellest, et nagu paljud teised tollased ning hilisemadki autorid, ei tajunud Stahl nende tegelikku tähendussuhet, vaid kasutas neid ühe ülddaativi pähe. Kahe vormi segunemist võis vähemalt mõne autori korral soodustada ka murdeline taust, kuivõrd läänemurde alal on samasugune tarvituse (alalütlev alaleütleva asemel) hilisemaski murdekeeles tuntud.

KIRJANDUS

- BDB** = A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament with an Appendix containing the biblical Aramaic. Based on the Lexicon of William Gesenius as translated by Edward Robinson [---] Edited [---] by Francis Brown [---] with the cooperation of S. R. Driver [---] and Charles A. Briggs [---] Clarendon Press, Oxford.
- Gutslaff, J. 1648**, Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam // Faksiimiletrükk teoses Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. I. Kommentiert und herausgegeben von Harald Haarman, Hamburg (1976).
- Göseken, H. 1660**, Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval // Faksiimiletrükk teoses Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. II. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Helmut Buske Verlag, Hamburg (1977).
- Hornung, J. 1693**, Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga // Faksiimiletrükk teoses Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. III. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Helmut Buske Verlag, Hamburg (1977).
- Hupel, A. W. 1818**, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörpptschen [---] Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage, Mitau.
- Kask, A. 1970**, Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder, Tartu.
- Lasch, A. 1914**, Mittelniederdeutsche Grammatik. Sammlung kurzer Grammatiken Germanischer Dialekte. IX. Verlag von Max Niemeyer, Halle.
- Luther** = Die Heiligen Schriften des Alten und Neuen Testaments nach Dr. Martin Luthers Uebersetzung. Dritte Auflage, Glogau.
- Masing, U.**, Somnium umbrae. Käsikiri.
- Masing, U. 1964**, Hans Susi 1551. a. tõlkest. – ESA X, Tallinn, lk 121–136.
- Müller** = Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einen Vorwort von Wilhelm Reiman. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Fünftehnter Band, Dorpat, 1891.
- Rätsep, H. 1977**, Eesti keele ajalooline morfoloogia I. Öpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder, Tartu.
- Rätsep, H. 1987**, Heinrich Stahli keeleõpik oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 709–715.
- Saareste, A. 1954**, Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. – Virittäjä, s. 53–60.
- Stahl, H. 1632**, Hand- und Hausbuches Für die Pfarherren vnd Haussväter Ehstnischen Fürstenthumbs. Erster Theil, Riga.
- Stahl, H. 1637**, Anführung zu der Esthnischen Sprach [---] von M. Henrico Stahlen. Revall // Faksiimiletrükk teoses Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. I. Kommentiert und herausgegeben von Harald Haarman. Helmut Buske Verlag, Hamburg (1976).
- Stahl, H. 1638**, Hand- und Hausbuches Für die Pfarherren vnd Haussväter Ehstnischen Fürstenthumbs. Vierdter und Letzter Theil, Revall.
- Valge, J. 1970**, Eesti keele käänete sagedused kolmes funktsionaalses stiilis. – Keel ja struktuur 4. Töid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu, lk 145–162.

- Valik 1992** = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud Albert Saareste ja A.R. Cederberg. Faksiimileväljaanne. Tartu Ülikool, Tartu.
- Vulgata** = Biblia Sacra. Iuxta vulgatam versionem. [---] Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart (1984).
- Weiss 1963** = Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. Zeitschrift für Ostforschung, 12. Jahrgang, Heft 4, S. 688–699.

SKRÄDSEP JA KUUESEPP¹

Henn Saari

Vaatamata sellele, et Andrus Saareste 1940. aastal *rätsepa* etümo-
loogiat, nagu Eduard Ahrens selle andnud oli, tublisti kaitses ja
rätt-sepa-legendi ümber lükkas, pakub see nüüdiskirjakeele taustal
iseärasena tunduv sõna ikka huvi. Lisa, mille siinkirjutaja saab ses-
se sõnalukku tuua, on kasin, aga eks siis järgmine, targem saa jälle
omad lisandused lisada ja parandused teha. Vahest olulisim komp-
lement Saarestele on allpool tähelepanu juhtimine sõna morfoloo-
giale ja keskalamsaksa taustale.

Mägiste ja Saareste. Üks põhjus, miks on nüüd veel mõtet *rätsepa*
sõnaloo juurde tagasi tulla, on käesoleva raamatu kättevõtjale hästi
teada. Teine on see, et nii Alo Raun kui ka Julius Mägiste on aas-
taid, isegi kuni 42 aastat pärast Saareste artiklit olnud teisel seisu-
kohal, aga nüüdne eesti filoloog vaatab iga etümoloogilise küsimu-
se puhul esmajoones Rauna ja Mägistet. Raun on lakooniline: “rät-
sep vt. rätt” ja “rätt *e-vd-sm-ing.*: *ing.* rätti” (1982 : 148). Mägiste
1982/83: 2608 väärrib täpset tsiteerimist:

rättl, -i = rät'ik ÖS [- incl sugulaskeelte ainestik]; hierzu gehört wahrsch
auch estn. ÖS *rätsep*, -a, Wied. *rätsep*, -i ~ -a, *rät-sepp*, -sepa ‘Schneider’
als Zuss. von *rätt* (< *rätti*) + *sepp* ‘Schmied, Handwerker’ (> fi. Schriftspr.
veralt. *rättiseppä* ‘Schneider’) da die Annahme (von Ariste, s. schon
E. Ahrens), dass der Anfangsteil dieser Zuss. von schwed. *skräddare*
‘Schneider’ herrühre, nicht genug begründet zu sein scheint, ..

Mägiste, tähendab, peab *rätt-sepa* versiooni (ei siiski enamaks
kui) tõenäoseks ja nimelt põhjusel, et Aristelt ning Ahrensilt päri-
nev seletus rootsi sõna abil ei näi olevat küllalt põhjendatud. Ole-
tan, et Mägiste ei pidanud selle kutseala puhul rootsi allikat selle-
pärast piisavalt usutavaks, et sõna on ilmselt rootsi ajast vanem ja
ranna- ning saarterootsi murded vaevalt küll jaksasid niisugusele
kutsealale üle-eestilist nimetust anda. Pelk oletus see Mägiste isiku
puhul muidugi on, kuid selline mõttekäik võib tekkida kellel tahes.
Mis aga tsitaadist kindlalt selgub, on tõsiasi, et Mägistel ei olnud

¹ Keele kultuurikihist 4. – Eelmised artiklid (1, 2, 3) on ilmunud “Keeles ja Kirjan-
duses” 1975, lk 357–360, ja 1976, lk 20–29, 217–224.

räti artiklit kirjutades Saareste 1940. aasta artiklit käepärast. Nimelt kui oleks olnud, poleks ta jätnud punktirida ja lünka Ahrensi nime järele, vaid teadnuks täpselt, kus ja mida Ahrens ütleb. Tsiteerin Saareste 1940: 226 järgi: “*”rätsep* Schneider, F [= soome] *räätäri, raatari, kraatari* vom S[chwed]. *skräddare* (PD. [= platt-, alamsaksa] *Schröder*). Der Ehste hat *sep* hinzugefügt” (Gr. d. Ehstn. Spr., 1. tr., lk 125, 2. tr., lk 163).” Muide ei ole siinkirjutaja seni leidnud Paul Ariste asjaomast mõtteavaldust (ta ei käsitle *rätsepat* oma eestirootsi laenude käsitluses 1933, ei ka Georg Mülleri laene ega XVI sajandi trükiseid vaatlevas kirjutises, mõlemad 1940) ja nii pole võimatu, et see on olnud (ka) suuline, nagu seda on Ariste maining Saarestele, et kuskil Tormas (või Laiusel) on *Reatsepa* talu (Saareste 1940: 227).

Soome *rättiseppä* kohta teab Saareste ütelda, et seda on püüdnud Taneli Juslenius XVIII sajandi keskpaiku soome keelde istutada (Saareste 1940: 226 viitega Heikki Ojansuule). Soome *rätti*-teisendit (*rätty* kõrval) on Ojansuu pidanud laenuks põhjaeesti keelekujust (Saareste 1940: 227; Ojansuu 1916: 181).

Saareste enese puhul alustagem tema resolutsioonist: “Ülalesitatud kaalutlustel suureneb tõenäolisus, et meil on siin tegemist rootsi laensõnaga, mis võis esialgu kuuluda kas **räädal* või **rädal* või koguni **reedal*, **redal* ..., mille lähtekujuks on rootsi *skräddare* (nagu ka soome sõnal *räätäli*). *Kingsepp, potsepp, raudsepp* jne. eeskujul kujundati aga peagi sellest liitsõna *rääd-sepp, räätsepp* (? *reetsepp*)” (1940: 228). Et pärast mitte tagasi tulla, olgu tähendatud, et *al-* või *er-*vaheastme kohta pole seni ühtegi tõiget leidunud ja tema olemasolu pole *rätsep*-sõna kujunemiseks foneetiliselt ega sõnamoodustuse seisukohalt vajalik. Liitumimoodustuse vinklist võib *rät-* väga hästi olla nn *rääs*-tüüpi edeosa (Saari 1996: 161 *räästool* ‘kantsel’), kuuludes seega rahvusvahelises lingvistikas tuntud *cran*-laadsete keelendite hulka.

Saareste kirjutises torkab kõige enam silma, et peale Ahrensi viite alamsaksa keelele ei ole seal keskalamsaksa keele kui laenuallika võimalust üldse nimetatud. Seevastu on ootuspäraselt vaadeldud juba tollal, 1940. aastal võimaliku põhjalikkusega eesti murdeid, kusjuures peatähelepanu on pööratud – nagu see sõnainimeste juures üsna tavaline – ainsuse nominatiivile ja sõna morfoloogia kohta antud ainult lühike resümee artikli lõpus (: 228):

Huvitav, et selles liitsõnas teist osist *sepp* on rahvakeele enamik, ühiskeel ja kirjakeel hakanud käsitlerna sufiksiks (nõnda vähe on keelises teadvuses siin püsinud side sõnaga *sepp*), kääntes sõna *rätsep* kujul part. sg. *rätsepat*, gen. pl. *rätsepate*, part. pl. *rätsepaid*. Täendusliku isolatsiooniga on vististi seletatav *-sep*-osisel ka säärane edasiareng nagu Halliste teisendis *rätsemp*.

Seepuhul võime küsida: miks just selles sõnas? Ja kas ainult? Näiteks *puusemp* puudub nii Saareste "Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust" kui ka Valdek Palli toimetatud "Väikesest murdesõnastikust" ehk Eesti Keele Instituudi eesti murrete üldsõnavarakogu registrist, on aga tuntud perekonnanimena tänini.

Laenuallikad. Tutvugem nüüd keskalamsaksa ja seejärel rootsi ainesega.

Schillerist-Lübbenist (4. kd 1878) selgemat märkimisviisi pakuvad Lasch 1914 ja Lasch-Borchling (III köite 14. anne 1961), kus märksõna kajastab paremini tegelikku, germanistidele teada olevat hääldust. Meenutagem siiski, et keskalamsaksa kirja-piltidest umlaut sageli ei nähtu ja et *sch* taga võib peituda *sk*-hääldus või vastupidi. Laschi-Borchlingi märksõna on *schrôder* ja meid huvitavad tsitaadid *schrâdere* (eeskätt Ostfaalist²) ja *schrêdere* 1. 'rätsep'; 2. 'scabro', aga ka Tallinna märkmeteraamatu *schru-der*.³ Vastav lõikamist või tükeldamist märkiv verb on *schrôden*, *schrâden* (tuumala Ostfaalis), mis nõrgalt pöördumise kõrval tugevalt pöördudes annab *ê*-ablaudi. Siit ka nt Schilleri-Lübbeni *schrôt* 'lõigatud tükk'. Sama sõnatüve *a*-line teisend on teada hilisest Riiastki (Gutzeit 1887: *schrâd* 'kiivas, viltune'). Vokaal on igal juhul pikk.

Tallinna kodanikeraamat 1409–1624 (Greiffenhagen 1932) tunneb varasemast ajast eeskätt *o*-, *ö*-list varianti, kuid see ei tähenda veel, et vokaali variatiivsust polnud, sest üks ja sama kirjur või raekirjuritraditsioon hoidis loomulikult ühest kirja-pildist kaua kinni. Ilmsed kutsenimetused on 1415 ja 1417 *de schroder*, 1423 *de schröder* (*o*-l mingi märk, vist tilluke *e*), 1519 *de lubessche scroder*. Vist kutsenimetus, aga võib-olla sekka ka nimi on 1535. aastal korduv *scroder*. Ilmsed lisa- või perekonnanimed on

² Meile ajaloost paremini tuntud Vestfaal (Westfalen) on Münsteri-Paderborni kant, Ostfaal (Ostfalen) on Hannoveri-Braunschweigi maa Harzi mägede ja Lüneburgi nõmme vahel.

³ Tallinna Oleviste kogudusest on XIV sajandil teada *Gregorius schruder*, kuna muidu esinevad samas allikas *scrodere* ja *scroder* (Johansen 1935: 68, 69, 71).

1428 *Schröder*, 1520 *Hans Scrader*, 1521 *Both Schroder*, 1538 alamsaksa eesnimega *Harmenn* ja 1558 kõrgsaksa eesnimega *Herman Schroder* Kui Schiller-Lübben märgib, et *snider* tähendab igasugust 'lõikajat'⁴ ja 'rõivniku'⁵ tähenduses esineb harva, siis Tallinna raekantselei näikse 1560. aasta paiku üle minevat pool alam-, pool kõrgsaksa⁶ kujule: 1564 *ein schnider*, 1570 *Hans Schulte schnider* jne, miskõrval *Henningk Snider* 1535. aastal ilmselt nimena ette tuleb.

Kuid kui vaadata veel muid Tallinna allikaid sest ajast peale, kui kirjurid hakkasid ladina keele asemel alamsaksa keelt kasutama, siis jääb üsna selge mulje, et Tallinnas domineeris *o-*, *ö-*line sõnakuju (Johansen 1935; Nottbeck 1890 ja 1892). See jätab väga vähe tõenäoseks, et *rätsep*-sõna võiks olla Tallinna kiirgalas ainult või peamiselt alamsaksa algupära.

Rootsi sõnakujul on oma silmatorkav iseärasus võrreldes mitte üksnes eeltoodud alamsaksa näidetega, vaid ka samatüvelise verbiga rootsi keeles endas: esisilbi vokaal on lühike ja esisilbi suleb pikk meedia; kirjapilt on *skräddare*. Jälgides Hellquisti (3. tr korustrükk 1966), näeme verbi olevat lahtise esisilbiga pikavokaalse *skräda*, vararootsi keeles (enne 1520) dentaalspirandiga *skrædha*; substantiiv on aga ka vararootsi keeles olnud *skräddare*; kuid siiski märgib Hellquist sulgudesse "*även skredare*" 'ka *skredare*'. Nagu allpool näeme, mängib see vokaali kvantiteedi kõikumine mõningat rolli eesti murdeainestiku tõlgendamisel. Võimalike laenuallikadena nimetab Hellquist varafriisi sõnakuju *skrēdere*, kus *ē* on *ā*-umlaut, ja keskalamsaksa *schrāder*'it. Seejuures on tähenduse spetsialiseerumine 'lõikajalt' (muu hulgas 'kohitsejalt') 'rätsepale'

⁴Tallinna rätsepatega samasse tsunfti kuulusid, kuid tuleb nendest lahus hoida riide- või kalevikaupmehed, keda kutsuti samuti "lõikajateks" kuid teise sõnaga (*scherer*, kõrgsaksa *Gewandschneider*, -*scherer*).

⁵Schilleril-Lübbenil "*Schneider, Kleidermacher*" Viimane ajendas ka eestikeelset sünonüümi katsetama, kusjuures läti nüüdis- (mitte väga ammu uudis-) sõna *drēbnieks* (*drēbes* 'riided, rõivad') omakorda takka tõukas. Eestiaegete rätsepate moodustatud *riietur* ei ole tänasekski hakanud sobima *ur*-tuletiste üldmalliga. Läti vanem sõna on ilmselge keskalamsaksa laen *skroderis* (pika diftongistunud *o*-ga), tuntud näiteks Rüdolfs Blaumanise näidendi pealkirjast "*Skroderdienas Silmačos*" ('rätsepapäevad Silmačil' eesti traditsioonis "*Rätsepad Sillamatsil*").

⁶*Oberdeutsch* 'ülemsaksa keel' ei ole just see mis *Hochdeutsch*, mille siin tõlgin 'kõrgsaksa keeleks'. Ülemsaksa murdeala on osa kõrgsaksa omast ja tal ei olnud nüüdissaksa kirjakeele kujunemisel erilist omaette otsustavat osa.

ennemini hilisem kui varane.⁷ Vokaali lühiduse ja *-dd-* asjus on arutatud oletatava keskalamaksaks **schradder*'i võimalust, kuid Hellquist ei näi seda pidavat kindlaks asjaks.⁸

Kutseala. Rätsepatöö ajaloost praegustel Eesti aladel ei leia just palju keelalisi pidepunkte. Teateid, mis ütlevad rohkem, kui et rätsepad olid lihtsalt olemas, on kogunenud natuke XIV–XV ja juba enam XVI sajandi kohta. Kui küsida, mis rahva liikmed nad olid, siis teavad Tallinna olude uurijad, et tsunft oli sakslaste käes (Johansen, zur Mühlen 1973: 195 XIV sajandi teise poole kohta: „.. ein fast rein deutsches Handwerk”), aga Ferdinand Linnus kinnitab, et “vähemalt orduaja teisel poolel, otsustades väheste sellest ajast säilinud vakuraamatute järgi, leidub enam-vähem ELUKUTSELISI KÄSITÖÖLISI eestlastest maaelanike hulgas võrdlemisi rohkesti. Need on pea kõik üksjalgade seisuses ja sageli maavabadki” (EA II: 259). Arnold Soom, kes on kõigele muule lisaks eriline asjatundja XVII sajandi maakäsitöö alal, nimetab kaht aadli teenistuses oleva rätsepa nime, millest teist ta peab tõenäoselt sakslase omaks: *Jürgen Frank* ja *Thomas Johan Saurich* (Soom 1957). Mis aga üksikugi teatena tähelepanu väärib, on see, et kui Saareste ei tea XVII sajandil linnades ja alevikes tegutsenud eesti soost rätsepate eesti-keelseid nimetusi (1940: 225), siis Linnus on XVI sajandi esipoolelt, Läänemaa vakuraamatust leidnud sarja *Hep(p)esepp*, *Hariasepp*, *Lauesepp*, *Kaskasepp* ja *Kuuesepp* (EA II: 259). Kahju, et see sari pikem pole, muidu näeks, kas trohheilise edeosa seadus kehtis Läänemaal laiemaltki kui neis viies liitumis! Lootkem, et *kuuesepp* tähendas rätsepat või sellele lähedase ameti pidajat.

⁷ Väga kahju, et Atlas Linguarum Europae, kuhu on küll ‘kingsepp’ kavandatud, ei hakka sisaldama ülevaadet rätsepa nimetamise viisidest. Põgus meenutus toob esile, et vanad roomlased kutsusid kingseppa “õmblejaks” *sutor*, ent rätsepat, kes rõivaid parandas, “parandajaks” *sarcinator* ~ *sartor*, ja kui ta neid tegi, siis “riietajaks, rõivategijaks” *vestitor* ~ *vestifex*. Juurdelõikuse tähtsusest on hakanud kõnelema prantsuse *tailleur* (sellest inglise *taylor*) ja saksa *Schneider* ~ *Schröder*. Vene *portnoj* on olnud *portnoj švec*, kus *port-* märgib jämedat linast või kanepist riidet (vrd nt *portjanka* ‘jalarätt’). Seevastu tšehhi *švec* on taas ‘kingsepp’ Ungari *szabó* ‘rätsep’ verb *szab* ‘(üks tähendusi:) juurde lõikama’ ja *szabás* ‘lõikus, lõige, snitt’ kuuluvad ühte. Jne.

⁸ ”I fråga om *-dd-* jfr Sjöros Nysv. Stud. 86 (som tänker sig möjligheten av ett mlty. **schradder*)” sub *skraddare*.

Kuuesepea-taolisi nimesid või nimelisandeid on teada teisigi. Läänemaa vakuraamatus on *Neitenorme* küla all üksjalg *Andres Kuseppenßon* (Stackelberg 1927/29: 158). Vakuraamatu kui ajaloallika trükkitoimetaja kahtlustab, kas selle taga ei peitu mitte *Puusepp*, olgugi *K* selgesti kirjutatud, või *Kuusepea*. Võiks lisada, et tuleb ju arvesse veel *Pihlap*-, *Kuslap*-tüüpi lisa- või perekonnanimi *Kuusep*. Nii *Kuuesepp* kui ka *Kuusep* võib peituda 1599. aasta Poola andmestikus leiduvate töögete taga. Peremees *Kusep Hans*'ul on olnud *Welest*'is, kuskil mulgi areaalis, poole adramaa suurune talu; *Iberpol*'i lossi all on elanud poole adramaa mees *Hanus Kusieb* ja samas, täpsemini *Tamza*'l, *Jak Kuzieb* (Jakubowski, Kordzikowski 1915: 24, 274, 278; Mägiste 1969: 173 – sisaldab paar viga).⁹

Muude puhteesti rätsepanimetuste järgi ei ole siinkirjutajale seni leidunud, kuid see *Kuuesepp*, Läänemaa vakuraamatus tõesti selliselt otsekui tänapäeva ortograafias kirjutatuna, päästab valla ahela, millest saaks hea tüki lennartistlikku literatuuri. Lennartistlik, see on selline, mis sobib hõreda informatsiooniga, kuid just teabe hõreduse tõttu ei ole tõestatav, nagu näiteks Thule paigutamine Saare- kui tulemaale Kaali kraatrite pärast.

Kullamaa kihelkonna Väike-Kalju külas (*Calge minor*) on kolme üksjala seas leidunud *Kuuesepp Tito* (Stackelberg 1927/29: 188–; *Tito* on selles vakuraamatus üks harilikumaid nimesid, vrd Saareste 1923: 104).¹⁰ Nüüd aga loeme Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühleni raamatust “Saksus ja umbsaksus kesk-aegses ja varauusaegses Tallinnas” et “vahest on ka nimi *Kuuesappen* (1481; eesti *kuuesaba* ‘Rockschoß’) elukutsest saadud” (Johansen, zur Mühlen 1973: 195–). Võib-olla tõesti ja äkki koguni otsesemalt, kui raamat arvab. Sama raamatu registriosa toob esile

⁹ Midagi kindlamat oletuse kohta, et võib tegemist olla lisa- ja perekonnanimede *p*-formandiga, ei saa siinkirjutaja veel öelda. Eriti ei ole selge selle formandi dialektoloogiline areaal isegi mitte perekonnanimede lauspaneku aastaiaks XIX sajandi esipoolel. Aga poola moodi kirjutatud kohanime dešifreerimine jäägu Poola aja asjatundjate hooleks.

¹⁰ Et ei ununeks: kuigi järgosa ‘-poeg’ ees on vakuraamatus üldiselt vokaal, leidub siin ka üks genitiivi *n*-i säilimise juhtumeid: *Tito Lutzonpoick* (Stackelberg 1927/29: 188).

veel *Andreas Kuwesaepes'e*, kus genitiiv *kuue* näikse olevat liidetud *saabas*-sõnaga, ja osutab Kuivsaapa talu muistendile.

Kuivsaapa koht on olnud Halliste kihelkonnas Vana-Karistes. Sellest päritavast vabatalust, mille peremees mõõdukalt raharenti maksis ja tegu ei teinud, räägib rahvasuu, et Karl XII seal lähedal jahil või lahingus olles kaotas saapa sohu. Talu peremees andnud talle kuiva saapa jalga ja saanud tänuks talu põlisrendile (Bienemann 1897: 268–; lugu on jutustanud ka Jaan Jung “Kodumaalt”-sarja Sakala numbris 1878). A. v. Dehn Suure-Kõpust on “Inlandis” tsiteerinud mitmeid tolle talu dokumente, rootsikeelseid küll kahjuks saksakeelsete tõlgete järgi, mis originaalide juures leidunud (Dehn 1860). Talu ja selle asukate nimed on: Dehni enda tekstis ikka nagu Bienemannilgi *Kuiwsapa*; 1624. aasta revisjonis *Kuysabs* (samas *Liplab*; zur Mühlen 1985 sub *Saapaküla*); edasi Dehni järgi 1643 tõlkes *der Bauer Kuisepe Michel*; 1645 tõlkes *der Bauer Cuisab unter Karristhoff*; 1673 tõlkes *Kuisaper Pet(t)er* (-er võib olla saksa elanikusufiks); 1688 mitte enam tõlkes *Kuisap Peter*; 1690 saksa tekstis *Kusap Peter*; 1696 ühel rootsiaegsel kaardil *der Kirchenbauer Kuiwa Sabast*; Tartu-Pärnu Majandusvalitsuse atestaadis 14. märtsist 1831 *des .. Kuiwa Seppa Peter, gegenwärtigen Inhabers des dasigen Gesindes Kuiwa Seppa* (aga Dehn märgib, et *Kuiwa Seppa* on kirjutusviga); Dehniga on kohtunud intelligentne vanaperemees *Hendrik Sabas*.

Mida siit näha? Esiteks ei näe siit selgemat “saabast” enne kui aastal 1696, kusjuures miski ei garanteeri, et -st ei ole algupäralt käändelõpp, nagu neid kohanimedele võõrkeelsetes ülestähendustes nominatiivide asemel tihtigi leida. 1624. aasta revisjoni *Kuysabs*’i s võib olla õige mitmel viisil tekkinud, näiteks saksa või läti käändelõpp olla.

Teiseks on järgsilpide ja eriti nende vokaalide reduktsioon mulgi murdealal kõike muud kui ootamatu. Hästi tuntud on sealt *a* redutseerumine *ä*-, *e*-taoliseks häälikuks. Aga *e* reduktsioon järgsilpides *ä*-ks on vana visa protsess laiemaski areaalis. Sellele osutavad näiteks vanad kirjpildid *pähä* ja *päha*. Tänapäeval paneme tähele, et mida noorem eestlane, seda “*ä*-mad” on järgsilpide *e*-d. Meenutagem lisaks, et keskajast pärit nimedes ei pruugi umlaut olla järjekindlalt märgitud. Nii kirjurite ebatäpsused kui ka rahvaetümoloogiline tõlgendusind on nimekujusid rohkesti mõjustanud.

Kolmandaks ilmub XIX sajandi esipoolel äkki selge *Kuiwa Seppa Peter*. Dehn peab seda küll kirjutusveaks, aga kas ta seda on? Eks võinud Majandusvalitsusel olla kasutada vanu registreid või muid ürikuid, mille varal talu identifitseeriti, ja *Seppa* osutada just vanemale nimekujule? Ütleksin, et nime järgosa on algselt olnud ENNEMINI *sepp* kui *saabas*. Näib küll, et kuskilt lisandus *s* ja sellest sai alguse kaugeleulatuv ümbertõlgendus, millest tulid *Saapa* küla ja perekonnanimi. Ka *kuiv* ei paista enne kui 1696. *Kui-*, *Cui-* võis sisaldada pikka *u*-d.

Ühtekokku on siis nõnda, et teada olev ainestik ei takista Kulamaa *Kuuesepa* ja *Kuivsaapa* talu nime keelelist ühendamist. Tõendamaks midagi positiivset on faktid muidugi puudulikud.

Aga miks Saareste annab *rätsepa* tõenäoseks laenumisajaks XVI sajandi (1940: 228), ei ole selge, sest juba 1363 olid Tallinnas rätsepate määrused (skraa) ja teisalt on teada, et keskajal oli eestlasi linnades rohkesti. XV aastasaja lõppveerandil peeti vajalikuks asutada mõlema Tallinna linnakiriku juurde “umbsaksa” jutlustaja ametikoht. Eriti tuli Tallinnas ja Tartus eestlaste rohkus ilmsiks reformatsioonimõllus (EA II: 313–, Rudolf Kenkmaa tekst), aga kuigi see oli juba XVI sajand, ei saanuks neid paarikümne aastaga kuigi palju linnadesse sigineda. Rootslaste, taanlaste ja soomlaste olemasolu keskaja Tallinnas on liiga teada asi, et sellest siin lähemalt rääkida. Meenutatagu vaid, et need rahvarühmad üheskoos vastandusid nii mõneski, eriti aga majandusõiguslikus mõttes sakslastele. Nad olid *Bönhase*’de ehk vusserite tekkepinnaseks. Muide läks linnavusserite ja maakäsitööliste vastane võitlus lahti eriti Gustav II Adolphi ajal, kusjuures eestvõtjaiks olid Olevi ja Kanuti gild (Soom 1957: 4). Tsunftirätsepad käisid Kanut Püha varju alla.

Selge on aga, et ei maa- ega linnarätsepate ametiala ei võrsunud eesti küla rätikutegijatest spetsialiseerumise või mõisas täiendõppe saamise teel. Kas etnograafid või folkloristid on kuulnud, et, ütleme, XV sajandil või ka XVIndal võis olla nii lihtsa asja kui rāti valmistamisele spetsialiseerunud maaelanikke? Või linnahalle? Kas oleks võimalik, et orduaegne eestlane ei teinud rāti ja ülikonna vahel vahet ja nimetas eeskätt linliku käsitöö meistrit säherduse sõnaga?

Vana kirjakeel. Sellele, mis Saareste leidis vanema kirjakeele mälestistest, on vähe lisada. Vaadakem repertuaar kähku üle. Goe-kenil 1660 on “schneider / (sartor) *Rett-Sepp*”; Thor Hellel 1732 “*retsep der Schneider*” aga samas *rät* ja *rättik*, milline erinevus vokalismis võib siinkirjutaja meelest olla kas juhus, mingi kirjatraditsioon või lihtsalt tingitud sõnade kujust (*retsep*’as teise silbi vokaali assimilatoorne mõju, *rät*’is esisilbi vokaali lahtisuse ja palatalisatsiooni kontrast). Hupelil 1818 on *a*-, *ä*-tüveline *rätsep* ja *retsep* mõlemast peamurdest. Esmakordselt ei tule rööpne genitiiv *-sepi* esile mitte Wiedemanni sõnaraamatus, vaid – mida Saareste ei teadnud – Pärnu vaimuliku Salomo Heinrich Vestring’i (1663–1749) käsikirjalises sõnastikus märksõna *Raudsep* all, kuna *Rätsep* on antud *a*-tüvelisena. Omaette *sepp*-sõna *i*-tüvi, võib-olla pärit **ü*-hüpokoristikumist, on teada juba XVI sajandi Läänemaalt (Stackelberg 1927/29: 150: *Seppi Thonnies*, vrd *sepikoda*, *sepis-tama*, *sepitsema*, *sepiline* jne).

Ahrens on eespool tsiteeritud. Wiedemannis on antud nii kolme- kui ka kahesilbiline käänamine. Kolmesilbiseks nimetan seda, mida nüüdiskeeleõpetuses tunneme Muugi IV kahesilbiseks seda, mida tunneme Muugi II ja VI käändkonnast, käesoleval juhul VI käändkonna 1. tüüpkonnast.¹¹ Jääb vaid mainida, et W. Schlüter on Õpetatud Eesti Seltsi 1909. aasta “*Sitzungsberichte*’s” (: 43) arvanud *rätsepa* ilma lähema põhjendusega (alam)saksa laenuks (Saareste 1940: 226).

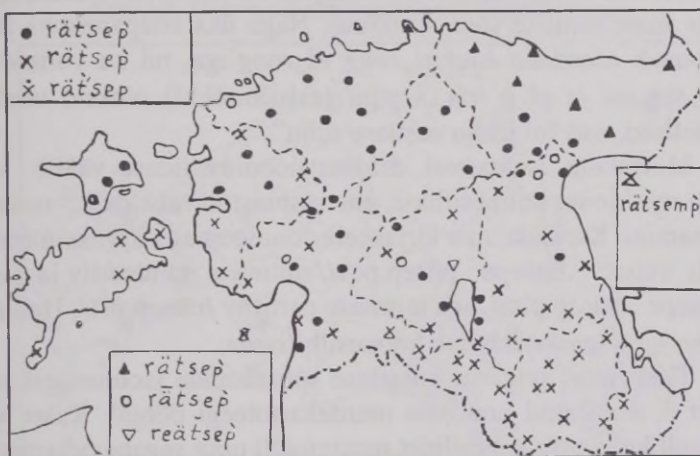
Eesti murded. Saareste oli “umb. 18 a. eest”, s.t kahekümnendate algul astunud Akadeemilises Emakeele Seltsis üles Ahrensi etimoloogia poolt. 1940 oli tal käepärast juba väga suur osa sellest ainekust, mida sisaldab Eesti Keele Instituudi üldsõnavarakogu, ja ta annab sellest ülevaate kahes pikemas kirjalõigus ning ühe kaardi abil (siin on see kaart 1).

Kaart näitab, et *t* on olnud lühike eeskätt geograafilises Põhja-Eestis, kuid tunduva kandepinnaga ka Lõuna-Eestis, eriti Võrtsjärve meridiaanist läände. Pikk on ta olnud geograafilises Lõuna-Eestis hajumisega kuni Laiuse ja Kullamaa kihelkonnani. Kui

¹¹ Tüüpkondade sõjajärgne ümberistimine “alaliikideks” ja tüüpide nimetamine “tüüpkondadeks” ei sobi siinkirjutaja terminoloogiliste arusaamadega. Või otse ütelda: *eine Verschlimmbesserung ist das!*

vaatame *t* kaarti, mis koostatud tänapäevase üldsõnavarakogu põhjal – kaarti 2 –, siis näeme veel suuremat pika ja lühikese *t* maa-alalist segunemist, näiteks Lääne-Virumaal, Harju-Järva piiril, samuti Hiiumaal.

Kaart 1. Andrus Saareste kaart rätsepa kohta.

Kaart 2. Häälikuid sõnas rätsep.

Kuid see üksainus klusiil esisilbi lõpul sibilandi ees ei kajasta sõnatüve struktuuri ja viimasest sõltuvat morfoloogilist tüüpi sel-

gesti. Kui jätta hetkel kõrvale üksikute murrakute iseärased deklinatsioonimallid, siis taandub sõna struktuur ikkagi eelmainitud kolme- ja kahesilbisele tüübile. Kolmesilbine mall ei vali *t* pikkust, sest temasse sobib nii raske- kui ka kergeaktsendiline daktül (nagu genitiivid /*.tõrjuja/* ning /*asuja/* või /*tilkut,ti/* 'tilguti').¹² Kahesilbine mall eeldab, et silbipaarile eelneval rõhulisel osal oleks mittekliitilise sõna struktuur. Nagu üks ettepanekuks jäänud ettepanek asendada *e.lektri_rong el_rong'*iga, nii ka vormid sg p /*rät_.sep,pa/* ja pl p /*rät_.sep,pi/* (esisilbirõhk!) oleksid tunduvalt hääbelised, nad "ei mahu eestlase suhu"

Murrakute iseärasest deklinatsioonimallidest väärib vahest enim märkimist kolmesilbine, ent vastuastmeheldust¹³ meenutav käänamine Karksist, mis kirjakeele fonoloogiaga aproksimeerituna oleks /*rätseP : .rätsepe : rätsep,peT/*, mitmuse nominatiiv ja genitiiv /*.rätsepe : rätsep,pite/*, aga mitmuse partitiiv /*rätsep,piT/*. Halliste *rä ĩsemp ~ rätsemp* käandub kolmesilbilisena.

Tüki maad selgema kujutluse sõnatüüpide jaotumusest pakub kaart 3, koostatud praeguse murdekartoteegi põhjal. Kaart näitab otseselt kolme- ja kahesilbist muutemalli ning segaparadigmat paaril murrakualal. Siia on saadud kaasa võtta ka Kirde-Eesti rannikumurre, kus pika ja lühikese *t* vastandust ei ole. Kahesilbise malli aladena eralduvad selgesti Tartu ja Võru murre, Helmet kaasa haarates, ning saared koos Lääne- ja Pärnumaa rannikukihelkondadega. Segakäänamist on kuulnud Puhja ja Kodavere murrakualal. Mõlemat malli on märgitud esiteks Juuru ja Martna kihelkonnast, teiseks on kolmesilbine mall üles tähendatud Vaivara kihelkonna keskosast Mustjõelt, kuna rannemalt on teada kahesilbine.

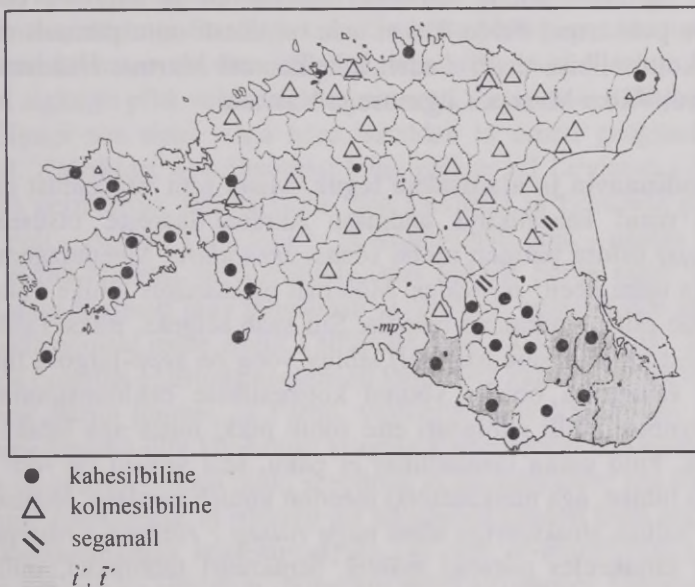
Mujal on käänamine kolmesilbine, s.t selline, mis sobib (ka) kergeaktsendilise esisilbiga. Kuid eraldi tähelepanu pälvivad teated Kuusalu ja Vaivara kihelkonnast. Kuusalust on teada sg g *-seBä*, pl

¹² Kiilutud punkt silbi ees märgib rasket aktsenti (nais- või meestakti, s.o silbipaari või rõhumallis üksikuks jääva silbi "kolmandat välde"), /k p t/ on leenised, /t, t/ jts geminaadid, allpool ette tulevad /k p t/ lühifortised nagu sõnade *kanarbik*, *Margit* ja *rätsep* lõpul. Lähemalt vt Saari 1995.

¹³ Päriastmeheldus nagu *padja .patja*, vastuastmeheldus nagu *.turbe : turvet*. Astmehelduse määramisel on parem ainsuse nimetavad mängust välja jätta. Liiati kasutavat Soomest tulnud lektorid termineid, mis on sõnatäenduselt risti vastupidised meie sissekulunud "nõrgenevale" (*padja : .patja*) ja "tugevnevale" (*.turbe : turvet*); vrd nt Remmel, Valgma 1970: 39.

n -*seBäD*, g -*seppi*, p -*seppi*, ill -*seppisse*; Vaivara Kudrukülast sg g *rätsepi*, Utriast sg p -*seppi* ja -*seppi*, pl g *seppi*, p *seppisi*. Nendes arhailistes murrakutes on kaheasilbine mall ka otse ootuspärane, moodustades jäänuki kolmandast perifeersest kaheasilbise malli lai-gust.

Kaart 3. Deklinatsioonimallid: substantiiv rätsep.

Kaardilt 3 nähtuvas kolmesilbise malli piirkonnas julgeksin näha Vana-Eestimaa linnade, eeskätt Tallinna kiirgala. Kui allpool piirdun Tallinna seikadega, siis küll eeskätt seetõttu, et muude linnade kohta pole andmeid käes, aga see ei tähenda, et eesti rahva nime kandnud maaosa pealinna majanduslik ning ühtlasi lingvo-geograafiline mõju poleks eestlaste maal tunduv olnud. Võib-olla on Pärnul ja Viljandil olnud omaette mõjuväli; sellest võimalusest tuleb lühidalt juttu edasises.

Palatalisatsiooni, mis võiks tähendada, kuid siinkirjutaja meelest ei pea tingimata tähendama sõna esiosa rahvaetümoloogilist tõlgendamist 'rätiks, rätikuks', on otsida kaheasilbise malli aladelt, ja ühel nondest kahest, mis arvesse tulevad, teda leidubki – n-ü äärmises kagukaares. Kui nüüdiskogu ja Saareste (1940: 227) andmed kokku võtame, siis on palataliseeritud *t*-d kuulnud Helme (Jõgeveste ja Tõrva), Karula, Vastseliina, Räpina ja Põlva kihel-

konnast ning Setust. Kaardil on need murrakualad hallid. See süvalõunaesti maistu on palatalisatsiooni pärismaa ja enam kui mujal tuleb siin arvesse *pütsepa* ja *potsepa* peenenduse puhtfoneetilinegi analoogia, mängigu siis sisuline tõlgendus oma rolli või mitte.

Vestringil teises *sepp*-sõnas ette tulnud türevokaal *i* on *rätsepa* murdeainestikus esindatud nii harvalt ja hajusalt, et tema kohta pole muud öelda, kui et teda on täiesti ootuspäraselt märgatud kolmesilbise malli aladel: kihelkonnad Martna, Häädemeeste, Koeru, Väike-Maarja, Lüganduse ja Vaivara.

Skandinaavia ja alamsaksa tegur. Miski seni vaadeldust ei keelaks meid kaasallkirja andmast Ahrensi-Saareste otsusele, et *rätsepa* esiosa pärineb rootsi sõnast *skräddare*. Meenutagem vaid lisaks taani keelt: *skrædder*. Mõlemal on esisilbis lühike vokaal ja silpide piiril markantne meedia. Siit saab selgeks, miks Tallinnast (vahest ka Haapsalu toetusel) lähtuv voog on *sepp*-järgosa liitumisele vaatamata omaks võtnud kolmesilbise deklinatsioonimalli: kahesilbise malli silbipaari ette sobib pikk, mitte aga lühike üksilbik, kuid pikka laenuallikas ei paku, sest vokaal on *-dd-* tõttu lausa lühike, aga markantsetki meediat kuuleb eestlane leenisena.

Sellise struktuuriga sõnu nagu *rätsep* : *rätsepa* : *rätsepat* on eesti kirjakeeles piiratud määral. Struktuuri tähtmuldel, milletaolistega töötavad Ülle Viks ja tema kaaslased, on ainsuse nimetavas

... [aeiouõääü] [ptkf] s [aeiou] [ptk],

kus kolmpunkt on konsonantide jokker.¹⁴ See jokker siin tähendab fonoloogiast hästi tuntud vaba silbialgu. Viks on lahkesti kasutada andnud oma vormileksikoni (1992) lemmastiku ASCII-failina. Sealt selgub, et *p*-ga lõppeva ainsuse nimetavaga sõnu selles mudelis peale *rätsepa* ei olegi (nimed nagu *Viilup* ja *Pihlap* ei kuulu loendisse); *t*-ga lõpevad *apsat*, *pitsat* ja *offset*; *k*-ga lõppevaid on vormisõnastikus 36, neist enamik *k*-lise eesti sufiksiga, nt *plaksak* ja *kaksik*, osa aga laenu (nagu *kopsik* ja *podräsik*). Ükski neist 40 nominatiivist ei ole raske aktsendiga ja see ongi mall, millesse

¹⁴ Kirjutan selle sõna ja hakkam kartma, et jokri kui metamärgi mõiste pole kõigile tuttav. Mõte on järgmine: selle kolmpunkti kohal võib seista mitu tahes konsonantitähete või mitte ühtegi (vrd DOSi tärnjokker). Inglise vaste on *wildcard*, soome keeles *jokeri*.

rätsepal tuli Skandinaavia *skrädd*-osisest lähtudes sobituda. Näeme, et siia sobitub koguni *apsat*, olgugi laenukseliseks selgesti kahte lihttõbe sisaldav sõna (vrd kõrgsaksa *Absatz*).

Kuid Saareste on märganud mõne üksiku tõike esisilbis pikka vokaalainest, olgu siis pikka vokaali või diftongi (1940: 227 ja sinne kaart 1). Kaardile 2 on tema ja nüüdse üldsõnavarakogu andmed kokku kantud (põikkastid pikkuskriipsuga): *räätssep*, *reätssep*, *Reatsepa* talu ja *Raatsepa talu*. Saareste peab väga tõenäoseks, et *räätssep*, *reatsepa* on sõna kõige algsem kuju, kuid ei seleta, kuidas sai algkujju pikk vokaalainest, kui rootsi sõnas on see lühike.

Olgugi see aines väga hõre, sisaldab ta ometi geograafilisi vihjeid. Kaheksast kaardimärgist kuus paiknevad Liivimaa põhjapoolses perifeerias, kui ka mitte otse Liivimaa ja Eestimaa piiril. Neist neli – Audru, Tori, Suure- ja Kolga-Jaani oma – näikse osutavat Pärnu-Navesti suhtlusväliale, mis kulgeb põhja poolt Soomaa ning hargneb idas Põltsamaa ja Viljandi peale. Kuue märgi vööt jääb eemale mitte ainult Tallinnast, vaid ka Tartust, mis suure linnana Emajõe ei esinda keeleliselt kuigivõrd kagualla. Vööt algab aga otse Pärnu juurest, ja Pärnu, võib-olla koos Viljandiga, võib suurema linnana olla kõnealuse kiirgala komeedipeaks. Alamsaksa sõnas on esisilbi vokaal pikk, seepärast ei jää kõnealuse rea põhjuse otsijal märkamata, et *räätssep* jne on edeosa poolest üsna selgesti laen keskalamsaksa keelekujust; *al-*, *el-* või *er-lõppelisest* vaheastmest ei ole ka siin jälgi. Ning kui nüüd väljaspool Tallinna (ja muude Eestimaa linnade) otsesemat mõjualla kujunes juba kord pika esisilbiga sõnamudel, siis võis see pikkus realiseeruda ka teisiti kui vokalismis. Raskerõhuline */räätssep/* on otsekui rootsilähtene variant alamsaksalähtesel substraadil, kuid ega me tea, kui väga ta just ongi tekkinud põhjapoolse mõju all.

Jäävad veel kaks üksildast teadet pika vokaali kohta Risti ja Keila kihelkonnast. Siin Harjumaal ei ole alamsaksa mõju muidugi välistatud, kuid vähemalt Risti jäänukteate kohta leiame huvitava seletuse. Kõige otsesemalt näikse tegemist olevat rannarootsi malliga. Pärnu-Navesti väila ja samuti Laiuse-Torma kandi mõjustajana ei saaks rannarootsit oletada, siin aga küll. Et rootsi murdeis võis olla ka pikka vokaali, sellele osutavad kaudselt soome *(s)kraatari*, *raatari*, *skräätäri*, *räätäli* ja *raatali* (SKES II sub *kraatari*). Otseselt aga näitab seda Eesti rannarootsi ainestik XIX sajandist. Hiiumaal ja Pakris on olnud *skrääddar*, kuid Pakris ka

skræoðar; Noarootsis, Vormsil ja Vihterpalus on olnud *skræðar* (Freudenthal, Vendell 1886: 196). Ent Vihterpalu on just Risti kihelkonna rannikul.

Rätissepad. Olekski kõik, kui osa teada olevat ainekikku ikkagi ei kipuks uurijat viima rätsepa kui rätimestri jälile. Seda materjali on küll kasinalt, kuid küsimuse ta tekitab. Lugegem lõik Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühlени raamatust (1973: 195–), kuhu tõiked on võetud Tallinna linnaarhiivist:

Küllap oli umbsakslasi niihästi maarätsepate seas kui ka linna või eeslinna-de niinimetatud nurgarätsepate hulgas, kellele tsunftirätsepad võisid vahest paikamis- või sellesarnaseid töid möönda. Sellised umbsaksa lapirätsepad [Flickschneider] on Tallinnas ära tunda nende eesti ametinimetustest või isikunimedest, nagu *Jürgen rettisepe* (1538 ..), *Zymen retzep* ja *Else rettesep* (1557), samuti *Thonnies retzep* (1571). 1502 on *Hannus rettesep* märgitud *katersass'*iks, nii et ta võis olla poolsakslane.¹⁵

Siinkirjutajale mujalt teada olev vanim *rätsep*-sõna esinemus Tallinna ürikuis on aastast 1538 (Audru mees *Andreas Radtszep* oli ühe samas kandis sündinud mehe maha löönud ja sai turbe; Essen, Johansen 1939: 82–). Lähim *Jürgen rettisepe'*ale järgnev “rāti(s)-sepa” tõige pärineb 1548. aastast: 25. mail oli tapetud *Nan Rettisepe ihm dorpe tho Karriuer* (samast: 137). XVI sajand on selle sõna tekkeloo seisukohalt juba üsna hiline aeg, milleks ta oli võinud algkujust nii või teisiti kaugeneda. 1599 on mulgi areaalis *Mustykulla'*s elanud veerandadra peremees *Ratysep Marcus* (Jakubowski, Kordzikowski 1915: 22). Mägiste märgib esisilbi *a*-ga teisendite kohta, et need võiksid olla *rät(i)sepa* kirjavealised varian did, aga vahest ka *Raudsepa* ja *Rata(s)sepa* moondisi (1969: 175). Meenutagem ka umlaudi ebakindlust keskalamaksaks kirjas ning ä-tähe puudumist poola tähestikus.

Kuidas “rätisseppi” seletada? Kõigepealt oleks ootamatu, kui Baltikumi kesk- ja varauusaegsete kirja piltide najal tehtud etümo loogia väga puhtalt välja tuleks. Tõigete liiga tõrketu paiknemine skeemisse ärataks ennemini kahtlust. Kõnealuseil sõnakujudel võib

¹⁵ *Katersass'*i sõna, mille sugulust *kadakasaksaga* ei ole raske aimata, on eesti kirjandusharrastajale tuntud Jaan Krossi teostest. Sõna algsem kuju saksa keeles on *Katensap* või *-sass*, kus järgosa märgib ‘asukat’ ja edeosa *Kate* tähendab maja, millel pole nimetamisväärset krunti ümber või taga. Alamsaksa ruumis ei ole *Kate* tähendanud tingimata viletsat eluaset (Richey 1755: 112).

peale kirjatöös tekkinud kõikumise olla kaks alget. Need võivad olla alternatiivsed või koosmõjulised.

Esiteks mängib trohheiline sõnarütm tänapäevalgi tunduvat osa eesti sõnamallides ja sellest hälbimine tekitab pingeid mitte üksnes sõnavormide struktuuris, vaid ka muutmissüsteemis (*kontserdi* käänamine on probleemitu, *kóntserdi* oma mitte). Teise silbi vokaal võib olla koguni keskalamsaksa daktüülistest sõnavormirütmist sisendatud švaa, vrd nt *sniddeker* 'nikerdaja; tisler' *tegeder* 'kümnik, kubjas', *hudeler* 'kaltsakas' Kuid trohheilise edeosaga *sepp*-sõnu on ju hulgaliselt, ja nii on olnud ka endistel sajanditel. Eriti tasub tähele panna Tallinna XVI–XVII sajandi turberaamatus toodud nimesid muude edeosadega. Nii on 1533. aasta sügisel maha löödud Tallinna komtuuri alam *Hans Raudisep* ja järgmisel sügisel Viljandi kandi talupoeg *Hanne Raudisep* (Essen, Johansen 1939: 52, 57). Teise silbi *i* ei ole siin mingil kombel pärit sõna tüvest, vaid selle on siia toonud mallisund. Samasugune tüvevõõras *i* on *kingi(s)sepas*. "Raudisseppade" aastaarvud on "rätisseppade" ajale väga lähedased.

Teine alge, mida ei saa jätta nimetamata, ehkki siinkirjutajal temasse suurt usku ei ole, on mõistete 'paik' 'lapp' ja 'rätt' ristuvad piirjooned eesti ja soome keeles kahe peale kokku, kusjuures see ristumine võis sajanditetaguses Põhja-Eestis olla tublisti tunduvam kui praegusajal. Soome nüüdiskirjakeeles tähendab *rätti* 'lappi' eraldi eseme mõttes (tolmu-, nõudepesulapp), kuid miks ta ei võinud eestlase meeles märkida ka 'paika' vähemalt siis, kui rahvaetümoloogiline vaist otsis laenatud osisele vastet. Kahtlane muidugi, kas lapirätsepad ise end säärasteks nimetama ruttasid. Kisad ja kismad tõusid ju sellepärast, et vusserid saavutasid tsunftimeistritega konkurentsi võimaldava taseme. Vusser on küll paha sõna, kuid sellega nimetatu ei pruukinud olla praagitootja.

Sõnaloolase suurimaks mureks jääb eestipärane sünonüümika: kui lähedane rätsepatööle oli kuuesepa amet ja kas eesti keeles on olnud ka veel muid kõnealuse töö tegijate nimetusi. Päris tõsiselt võetavaks kutseterminiks ei saa pidada ei *riieturi* ega Wiedemanni sõnaraamatus leiduvat *sikusõitjat* (1893 sub *sõitma*). Eks viimane ole pärit salmist "Rätsep tahtis ratsa sõita" jne.

Rohkem ma neist asjust ei tea. *Faciant meliora potentes*, see on: tulgu laulma, kel paremaid lugusid.

KIRJANDUS

- Bienemann jun., F. (toim.) 1897, *Livländisches Sagenbuch*, Reval.
- Dehn, A. v. 1860, *Ueber das Freigesinde Kuiwsapa unter dem publ. Gute Alt-Karrishof im Hallistschen Kirchspiele*. – *Inland* 28. März / 9. April, vg. 258–263.
- EA II = H. Kruus (toim.), *Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg*, Tartu 1937.
- Essen, N., Johansen, P. (toim.), 1939, *Das Revaler Geleitbuch 1515–1626*. I. T.: Text, Tallinn (= Publikationen aus dem Stadtarchiv Tallinn, Nr 9).
- Freudenthal, A. O., Vendell, H. A. 1886, *Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna*, Helsingfors (= Skrifter utgifna af Svenska Literatursällskapet i Finland VII).
- Greiffenhagen, O. (toim.) 1932, *Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624*, Reval (= Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, Nr 6).
- Gutzeit, W. 1887, *Wörtertschatz der Deutschen Sprache Livlands*. 3. T., Riga.
- Hellquist, E. 1966, *Svensk etymologisk ordbok*. 3. uppl. B. II., Lund.
- Jakubowski, J., Kordzikowski, J. 1915, *Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym*. T. XIII. *Inflanty*. Część I, Warszawa (= Źródła dziejowe XXIV).
- Johansen, P. (toim.) 1935, *Libri de diversis articulis 1333–1374*, Tallinn (= Publikationen aus dem Stadtarchiv Tallinn, Nr 8).
- Johansen, P., zur Mühlen, H. v. 1973, *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*, Köln (= Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15).
- Lasch, A. 1914, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, Halle a. S. (= Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte IX).
- Lasch, A., Borchling, C. (alustajad), Cordes, G. (toim.) 1961, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. III. Bd. 14. Lfg., Neumünster.
- Mägist, J. 1969, *Sõna sepp vanimate eesti ürikute liitsõnalistes kutsenime-tustes*. – *Tulimuld* 20, lk 171–178.
- Mägist, J. 1982/83, *Estrnisches etymologisches Wörterbuch VIII*, Helsinki.
- Nottbeck, E. v. (toim.), 1890, *Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360–1383)*, Reval.
- Nottbeck, E. v. (toim.), 1892, *Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458)*, Reval.
- Ojansuu, H. 1916, *Suomen kielen tutkimuksen työmaalta I*. – Saareste 1940 järgi.
- Pall, V. (toim) 1982–1989, *Väike murdesõnastik*, Tallinn.
- Raun, A. 1982, *Eesti keele etimoloogiline teatmik*, Rooma-Toronto.
- Richey, M. 1755, *Idioticon Hamburgense*, Hamburg.
- Saareste, A. 1923, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – *Eesti Keel* 2, lk 97–104, 136–149.
- Saareste, A. 1940, *Sõnaseletusi*. – *Eesti Kirjandus* 34, lk 225–230.
- Saareste, A. 1958–1963, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*, Stockholm.
- Saari, H. 1995, *Üks häälikuõpetus*. – *Keel ja Kirjandus* 38, lk 84–98.
- Saari, H. 1996, *Das Morphem in der estnischen Wortbildung*. – H. Leskinen, S. Maticzyk, T. Seilenthal (toim.), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum Jyväskylä 10.–15. 8. 1995. Pars V. Sessiones sectionum. Lexicologia & Onomastica, Jyväskylä*.

- Schiller, K., Lübben, A. 1878**, Mittelniederdeutsches Wörterbuch. 4. Bd., Bremen.
- SKES II** = Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II. 3., muuttamaton p., Helsinki 1980.
- Soom, A. 1957**, Der Landhandwerker in Estland im 17. Jahrhundert, Bonn (= Commentationes Balticae III, 5).
- Stackelberg, F. Baron 1927/29**, Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–44). – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927, lk 78–254. – Separatdruck: Dorpat 1929.
- Zur Mühlen, H. v. (toim.) 1985**, Baltisches historisches Ortslexikon. Begonnen v. H. Feldmann. T. I. Estland, Köln/Wien (= Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 8/I).
- Valgma, J., Remmel, N. 1970**, Eesti keele grammatika. Käsiraamat. 2. tr., Tallinn.
- Viks, Ü. 1992**, Väike vormisõnastik I, II, Tallinn.

KUIDAS EESTI KEEL KUJUNES TARTU ÜLIKOOLI ÕPPEKEELEKS

Ellen Uuspõld

Tartu ülikoolist sai eesti rahvusülikool 1. detsembril 1919. See on oluline daatum ühtlasi eesti kirjakeele ajaloos – eesti keel hakkas sealtpeale täitma kõrghariduse keele, seega teaduskeele funktsiooni. Selline üleminek uude kvaliteeti ei saanud muidugi toimuda päevapealt. Seda oli ette valmistanud juba mitmete aastakümnete pikkune pürgimine emakeelse hariduse ja teaduse poole. Rahvusülikooli loomine 1919. aastal poleks olnud mõeldav, kui selleks poleks olnud vajalikke eeldusi – esiteks eesti teadlaskaadri olemasolu näol (ehkki see oli väikesearvuline), teiseks eestikeelse teaduse ja teaduskeele algmete näol ja kolmandaks organisatoorse tegevuse traditsioonide ja kogemuste näol.

Ehkki ärkamisajal ei saanud teoks eestikeelse Aleksandrikooli asutamise mõte, hakkas ärkamisaja ideedest kantuna tollases saksa- ja venekeelses Tartu ülikoolis kujunema eesti rahvusteadlik üliõpilaskond. Eesti üliõpilased moodustasid möödunud sajandi lõpul Tartu üliõpilaskonnast küll ainult väikese murdosa, kuid juba 1870. a. löid nad oma organisatsiooni – Eesti Üliõpilaste Seltsi (ametlikult registreeritud 1883. a.), milles väärtustati eestlust ja eesti keelt. Eesti haritud ringkondade kõrgeim unistus tol ajal oli soome-ugri ja eesti keele õppetooli loomine Tartu ülikoolis. Seda üritatigi, kui eesti keele lektoriks oli Mihkel Veske, teaduslikult tasemelt selleks igati sobiv inimene. Kuid võimukad baltisaksa ringkonnad olid ägedalt selle vastu ja teatavasti lõpuks Veske lahkus Tartust. Venestamisele oli Tartu ülikool sunnitud alluma aastast 1889, mil kõigis teaduskondades peale usuteaduskonna määrati õppekeeleks vene keel (Tartu ülikooli ajalugu II, 1982: 259).

Eesti rahvusteaduste ja teaduskeele arenguks tekkisid tingimused pärast 1905. a. revolutsiooni. Kiiresti elavnes seltsitegevus. Eesti haritlaskonna I maailmasõja eelse intensiivse organiseerumise eesotsas seisis Oskar Kallas, Jaan Tõnisson, Villem Reiman, Peeter Põld, Heinrich Koppel, Anton Jürgenstein jmt. Eestikeelse hariduse edendamiseks tekkis 1906. a. isegi kaks seltsi – Eestimaa Rahvahariduse Selts ja Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts. 1907. a.

asutati Eesti Kirjanduse Selts, mis enne Eesti Vabariigi tekkimist jõudis palju ära teha nii rahvahariduse taseme tõstmiseks kui ka kirjakeele korraldamise alal. Pandi alus rahvusteadustele – eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule uurimisele, etnograafiale, ajaloole. 1909. a. asutati Eesti Rahva Muuseum.

Püüd arendada eestikeelset teadust tõstis esmatähtsa ülesandena päevakorrale eesti oskussõnavara arendamise. Algatajaks sai Eesti Rahvahariduse Selts, kes avaldas 1907. a. “Päevalehes” J. V. Veski kirjutatud “Üleskutse eesti keele sõnade korraldamise asjus” (Johannes Voldemar Veski keelelisi töid, 1958: 7–14), kus olid esitatud ka põhimõtted, millest eestikeelse oskussõnavara arendamisel tuleks lähtuda. Süstemaatiline töö oskussõnavara alal algas Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnas ja Tartu Eesti Üliõpilaste Seltsis. Aastast 1912 osales keemia terminite kogumisel ka Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts. Enne Eesti Vabariigi sündi ilmus trükist viis oskussõnastikku:

- ♦ Matemaatika sõnastik. Tartu, 1909; 2., täiendatud trükk 1917
(Terminid on esitatud saksa, vene ja eesti keeles.)
- ♦ Maadeteaduse sõnastik. Tartu, 1911.
(Terminid on esitatud saksa, vene ja eesti keeles.)
- ♦ Keemia sõnastik. Tartu, 1914.
(Terminid on esitatud vene, saksa ja eesti keeles.)
- ♦ H. Niggol, Eesti arstiteadusline sõnastik. Tartu, 1914.
(Terminid on esitatud ladina, vene ja eesti keeles, saksakeelsed terminid registrina.)
- ♦ Kodumaa taimed. Tartu, 1917
(Terminid ladina, vene ja eesti keeles.)

Oskussõnade kogumise ja korraldamise eeltöid oli tehtud veel veterinaaria, farmaatsia, füüsika ja sõjanduse alal. Esimesena jõudis neist trükist ilmuda “Füüsika sõnastik” 1919. a. (Ahven 1958: 130–154).

Akadeemilise haridusega eestlaste arv oli hakanud jõudsalt kasvama. “Eesti entsüklopeedia” andmetel oli 1910. a. Tartu ülikooli üliõpilaste hulgas eestlasi 287 (EE VIII, 1937: 30). Kõrgharidust omandati peale Tartu ka Peterburis ja mujal Venemaal. Näiteks pärastine Tartu ülikooli meditsinikuulsus neurokirurg Ludvig Puusepp oli lõpetanud Peterburi sõjaväemeditsiiniakadeemia, rahvaluuleprofessor Walter Anderson oli õppinud ja doktorikraadi saanud Kaasani ülikoolis. 1917. a. revolutsiooni puhkemisel olid eesti haritlased juba arvestatav jõud nii oma arvult kui ka organi-

seerituselt. Üha teravamalt oli hakatud tajuma fennougristika õppimise võimaluse puudumist Tartu ülikoolis. Märtsis 1917 toimus Tartus esimene eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress, kus tuldi välja nõudmisega avada ülikoolis kuue õppetooliga soome-ugri osakond (Postimees 1917, nr-d 71, 72, 74). Sellega ühinesid tollased eesti haritlasorganisatsioonid – Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts, Eesti Õpetajate Keskliit ja ka Eesti Rahva Muuseum. Vastav märgukiri saadeti ülikoolile ja asjaomastele valitsusasutustele. Villem Ernits oma kongressikõnes “Teadus ja meie” (Postimees 1917, nr 74) läks aga veel kaugemale – tema arvates oleks tulnud kõne alla üksikud eesti professuurid teisteski teaduskondades, näiteks rahvatervishoiu, põllumajanduse ja loodusteaduse alal, ja eestikeelsed loengud neis ainetes, kus oleks piisav arv eestikeelseid kuulajaid. Kongressi märgukiri jäi aga vastuseta, jõuvahekorrad polnud veel muutunud.

Juba venestusaastail oli hakatud rääkima praktilise usuteaduse eestikeelse professuuri vajalikkusest Tartu ülikoolis ja ikka oli seda tõrjuda suutnud nii saksameelne kirikuvalitsus kui ka usuteaduskond (Pöld, 1929: 2). Lõpuks I maailmasõja saksavaenulikus õhkkonnas seab tsaaririigi haridusministeerium detsembris 1916 ametisse eestikeelse tegeliku usuteaduse erakorralise professori, kelleks saab Laiuse kirikuõpetaja Johann Kõpp. “Eesti biograafilise leksikoni” andmetel oli ta selles ametis kevadeni 1918. Tartu ülikooli loengukavades on aga J. Kõpu loenguid märgitud ainult 1917. a. kevadsemestril (Obozrenie lekcij 1917: 3). On siiski tähelepanuväärne fakt, et esimesed eestikeelsed loengud väljaspool eesti keele lektoraati peeti juba 1917. aastal.

Saksa okupatsioonist hoolimata jätkus 1918. a. eesti akadeemiliste ringkondade organiseerumine. Asutati Eesti Akadeemiline Ühing, mille liikmeskonda kuulus peale eestlastest õppejõudude ja teadlaste ka eestisõbralikke muulasi, samuti eesti kunsti, kirjandust ja teadust toetavate asutuste esindajaid. Ühingu esotsas seisis Oskar Kallas ja Villem Ernits. Eesmärgiks võeti ühingu ümber koondata kõik eesti teadlased, ka Eestist eemal olevad, toetada noorte teadusjõudude edasiõppimist, korraldada Eestis teaduslikke üritusi ja edendada kirjastustegevust (Postimees 1918, nr 103). Ühingu hakkas kuju võtma eesti ülikooli mõte. Arutleti, keda Saksa okupatsiooni taandumisel võiks kutsuda üht või teist õppetooli täitma. Õppetööd okupatsioonivõimude *Landesuniversität*’is boikoteeriti.

11. novembril 1918 võttis võimu enda kätte Eesti Ajutine Valitsus. Peeter Põld kirjutab, et oma täies reaalsuses sündis eesti ülikooli mõte nüüd lausa üle öö. "Oli korraga selge, et poliitiliselt iseseisev rahvas võib rahulduda ainult oma rahvusliku ülikooliga" (Põld, 1929: 4). 1. detsembril 1918 võeti ülikool sakslastelt üle. Ülevõtmise komisjoni kuulusid mitmed Akadeemilise Ühingu esindajad, tuntumaist Jaan Jõgever, Villem Ernits, Jaan Sarv, Heinrich Reichenbach (Riikoja). Kuraatoriks nimetati Peeter Põld, kellele valitsus oli andnud ülikooli organiseerimiseks ainult üldsuumna – Tartu ülikoolist peab saama eesti ülikool (Põld, 1929: 5–6).

Ülikooli avamiseks tehtavad eeltööd seisnesid eeskätt teadete kogumises võimalike õppejõudude kohta. Akadeemilises Ühingus koostati nimekirju isikutest, ka välismaalastest, eriti soomlastest, keda võiks õppejõududeks kutsuda. Oskar Kallas, kes tollal oli Eesti saadik Soomes, kasutas oma lähedasi sidemeid Helsingi ülikooliga ja väga tulemuslikult: aastail 1919–1920 tuli Soomest Tartu ülikooli õppejõududeks kuus professorit. Kohe hakati mõtlema ka noore kaadri koolitamisele. Juba 1919. a. kevadel komandeeriti esimesed stipendiaadid välismaale end täiendama.

Hoolimata sõjaolukorrast, hoolimata suurest hulgast vakantsetest õppetoolidest algas 6. oktoobril 1919 Tartu ülikooli viies teaduskonnas õppetöö. Märkimisväärselt oli suudetud eestikeelse kaadriga komplekteerida ainult kolm teaduskonda, nimelt filosoofiateaduskond (prof. L. Kettunen, prof. kt. H. Oldekop, dots. K. Ramul, eradotsendid V Ernits, J. Aavik, H. Sepp, A. Sildnik ja õppeülesandetäitja M. J. Eisen), matemaatika-loodusteaduskond (prof. J. Granö, prof. kt-d J. Sarv, J. Piiper, D. Rootsmann (Rootsmäe), dotsendid H. Reichenbach (Riikoja) ja H. Jaakson) ning ka põllumajandusteaduskond (prof. kt. J. Mägi, dots. P. Köpp, õpetajad A. Luksepp ja J. Rüütel). Arstiteaduskonna loengukavas oli 1919. a. sügissemestril ainult viis kursust, neist kaks eestikeelsed (eradots. S. Talviku loengud arstiteaduse ajaloost ja eradots. H. Metsapa loengud farmatseutilisest propedeutikast. Loomaarstiteaduskonnas, kus vana kaader oli kohale jäänud, toimusid loengud vene keeles. Õigusteaduskonnas ja usuteaduskonnas jäi õppetöö veel alustamata (Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919, II p-a.).

Õppejõukohtade täitmisega oli tõsiseid raskusi. Venemaalt tulevate optantide näol saadi siinsetele õppejõududele siiski tundu-

vat lisa. Suurem osa neist jõudis Eestisse 1920. a. Õigusteaduskond sai oma esimesed teadusliku kraadiga õppejõud Peterburist: eesti talust pärit Ants Piip ja Jüri Uluots ning Tartu kaupmehe poeg Nikolai Maim olid Peterburi ülikooli kasvandikud ja teaduslikud stipendiaadid. Piip ja Maim olid töötanud seejärel paar aastat tsaaririigi siseministeeriumis (EBL III, 1928: 380; EBL TK, 1940: 194–195). Õppejõududest optantide hulgas oli peale eestlaste ka sakslasi ja venelasi, näiteks Peterburi ülikooli tsiviilõiguse professor I. Tjutrumov, üldise patoloogia professor A. Ucke ja kirurgilise patoloogia professor R. Wanach (Pöld, 1929: 49, 51).

1920. a. kevadsemestril oli eesti keeles õpetavate õppejõudude hulk loengukavades juba 12 nime võrra suurenenud, sügissemestril lisandus veel 17 Küllaltki oluline osa õppetööst oli esialgu siiski saksa- ja venekeelne. Vajaliku tasemega eesti õppejõude oli alles liiga vähe. Vaatame 1920. a. loengukavade põhjal, kes olid sel aastal eesti õppekeelega õppejõud ja milliseid loengukursusi nad pidasid. Lisame ka saksa- ja venekeelsete õppejõudude nimed.

Usuteaduskonnas alustas tööd viis eesti õppejõudu: prof. J. Köpp (kateheetika, kultuseõpetus), prof. kt. O. Sild (kirikulugu), prof. K. Tiisik (apostliku õigeusu dogmaatika), dots. H. Rahamägi (eetika) ja dots. E. Tennmann (India usuajalugu). Saksa keelsete kursustega olid loengukavas prof. A. v. Bulmerincq, prof. A. v. Stromberg ja eradots. W. Gruehn.

Õigusteaduskonnas alustasid eestikeelset õppetööd prof. kt. N. Maim (üleüldine riigiõpetus, positiivne riigiõigus) ja dots. J. Uluots (õiguse üleüldine teooria, Rooma õiguse ajalugu ja allikad). Prof. A. Piip lisandus neile järgmise aasta kevadsemestril.

Saksa keeles luges prof. A. Bjerre ja vene keeles prof. J. Tjutrumov ning prof. E. Berendts.

Arstiteaduskonna eestikeelsed õppejõud olid prof. A. Paldrock (nahahaigused), prof. K. Konik (teaduskonna kirurgia-kliinik), prof. H. Koppel (polikliinik, kõrva-, nina-, kurguhaiguste propedeutika), prof. J. Miländer (sünnitamise ja naistehaiguste õpetus), prof. A. Rammul (hügieen), dots. K. Schlossmann (üldine bakterioloogia), dots. kt. A. Lüüs (lastehaigused) ja eradotsendid S. Talvik (kohtuarstiteadus) ning H. Metsapa (rohuteadusline propedeutika).

Saksa keeles lugesid prof. E. Masing, prof. A. Lipschütz ja prof. kt. A. Ucke, vene keeles prof. A. Sommer, prof. R. Wanach ja

prof. kt. J. Stamm. Prof. kt. M. Bresowsky oli 1920. a. I semestril kirjas saksakeelsete loengutega, II semestril aga venekeelsetega.

Filosoofiateaduskonnas tegid eestikeelset õppetööd prof. P Põld (sissejuhatus pedagoogikasse), soome professorid L. Kettunen (liivi keele häälikulugu, vepsa keel, karjala-aunuse keel), A. Tallgren (sissejuhatus muinasteadusse) ja A. R. Cederberg (ülevaade Soome ajaloo kohta), prof. kt. J. Jõgever (eesti murded, G. Mülleri jutlused), prof. kt. J. Jõgever (eesti murded, G. Mülleri jutlused), prof. kt. G. Suits (juhatus kirjandusteadusse), prof. kt. H. Oldekopp (keskaja ajalugu, metodoloogilised küsimused), prof. kt. R. Gutmann (romaani keelte grammatika, prantsuse keele ajalooline grammatika), dots. P. Baumann (Kreeka ajalugu), dots. K. Ramul (loogika), eradotsendid W Freymann (kreeka keel), V Ernits (soome ja slaavi keelte kokkupuutumiste kronoloogia), H. Sepp (Eesti ajalugu kuni Rootsi aja lõpuni) ja A. Sildnik (Eesti ajalugu XVIII sajandil), lektor J. V. Veski (eesti kirjanduslugu, eesti keele grammatika, eesti keel muulastele), õppeülesandetäitja M. J. Eisen (eesti mütoloogia, "Kalevipoeg", "Kalevala").

Saksa keeles lugesid prof. M. Vasmer, prof. W. Anderson ja prof. J. Bergmann. W. Freymann, kelle kreeka keele õpetus oli märgitud eestikeelsena, pidas loenguid filosoofiast saksa keeles. Venekeelseid loenguid pidasid prof. L. Masing, eradots. V. Stein ja lektor B. Pravdin. Nii saksa kui ka vene keele baasil õpetas ladina keelt lektor P. Seeberg-Elverfeldt.

Matemaatika-loodusteaduskonnas lugesid eesti keeles prof. G. Granö (maastikuteaduse põhikursus), prof. K. Väisälä (funktsiooniteooria, arvuteooria), prof. kt. J. Piiper (selgrooliste zooloogia), prof. kt. G. Rägo (kõrgem analüüs), prof. kt. D. Rootsmann (Rootsmäe) (astronoomia põhikursus, taevamehhaanika), prof. kt. J. Sarv (projektiivne geomeetria, analüütiline geomeetria), dots. H. Jaakson (integraalid, diferentsiaalvõrrand), dots. H. Reichenbach (Riikoja) (sissejuhatus zooloogiasse, praktiline planktonoloogia) ja õppeülesandetäitja P. Kogermann (gaasi analüüs).

Saksa keeles õpetasid prof. J. v. Kennel ja prof. H. Scupin. Venekeelseid loenguid pidasid prof. Th. Bucholtz, prof. G. Landesen, prof. M. Wittlich, dots. K. Koch, dots. kt. W. Kupffer, eradots. E. Spohr ja õppeülesandetäitjana prof. J. Narbutt.

Loomaarstiteaduskonnas oli ainult kaks eesti õppejõudu – dots. K. Saral (operatiivne kirurgia, haavakliinik) ja dots. J. Ainson (kohtulik loomaarstiteadus).

Vene keeles õpetasid prof. K. Happich, prof. J. Waldmann, prof. E. Schröder, prof. J. Paukul, prof. L. Kundsinn ja prof. kt. W. Gutmann.

Põllumajandusteaduskonnas oli kogu õpetus eestikeelne: prof. K. Teräsvuori (taimekasvatus ja sordiparandus), dots. A. Nõmmik (mullatundmine), õpetajad A. Mathiesen (geodeesia, üldine metsateadus), A. Luksepp (põllutööriistad ja masinad), J. Rüütel (aiatöö). Heinakasvatuse õpetaja K. Regel kasutas I semestril vene keelt, II semestril oli temagi üle läinud eesti keelele.

On tähelepanuväärne, et Soomest saabunud kõik kuus professorit olid kohe võimelised oma erialal eesti keeles loenguid pidama.

1929. a. ilmus Peeter Põllu kirjutatud ülevaade rahvusülikooli kümneaastasest tegevusest, milles on toodud ka andmed eestlastest õppejõudude ja eesti keele osa kohta nende aastate õppetöös. Alljärgnevas esitatavad arvud ja protsendid on saadud sellest raamatust.

6. oktoobril 1920 kinnitatud korraliste õppejõudude koosseisus oli 85 professori- ja 22 dotsendikohta. Täidetud oli neist 56 professori- ja 15 dotsendikohta. Rahvuste järgi oli pilt järgmine: professorite hulgas oli 25 eestlast, 18 kohalikku sakslast, 3 riigisakslast, 1 venelane, 6 soomlast, 2 rootslast ja 1 juut. Dotsentidest olid 13 eestlased ja 2 kohalikud sakslased. Seega olid teaduskondade hääleõiguslikest liikmeist 53,5% eestlased. Muudest õppetöoga seotud inimestest (eradotsendid, eriainete õpetajad, õppeülesandetäitjad), keda oli kokku 22, olid samuti pooled eestlased.

1925. a. sügissemestriks oli täidetud 90 korralise õppejõu kohta (67 professorit ja 23 dotsenti). Professorite hulgas oli 35 eestlast, 15 kohalikku sakslast, 10 riigisakslast, 3 venelast, 1 soomlane, 2 ungarlast ja 1 juut. Dotsentidest olid 18 eestlased, 4 kohalikud sakslased ja 1 venelane. Eestlastest õppejõudude arv oli kasvanud 53,5%-lt 58,9%-le.

1920. a. oli õppekavades 223 loengukursust. Eestikeelseid oli neist 49,8%, venekeelseid 26,4%, saksakeelseid 22,9% ja muukeelseid 0,9%.

1925. a. oli 338 loengukursusest eestikeelseid 61,5%, saksa-keelseid 24,8%, venekeelseid 8,2% ja muukeelseid 4,5%. (Põld, 1929: 57 jj.)

On märgatav, et eestikeelse õppetöö protsent pole üldsegi korrelatsioonis eestlastest õppejõudude protsendiga. Kõrvutame: 1920. a. oli eesti õppejõude 53,5%, eestikeelseid loenguid 49,8%, 1925. a. oli eesti õppejõude 58,9%, eestikeelseid loenguid 61,5%. Eesti õppekeele protsendi allajäämine eestlastest õppejõudude protsendile 1920. a. seletub sellega, et eesti õppejõudude hulgas oli äsja Venemaalt tulnud, kes kohe ei suutnud oma õpetuskeelt muuta. Näiteks Venemaal õppinud ja õpetanud prof. L. Puusepp, kes tuli Tartu ülikooli õppejõuks 1921. a. (EBL III, 1928: 395), läks vene keelelt eesti keelele üle alles 1928. a. sügissemestrist (EVTÜ loengute ja praktiliste tööde kava 1928/I, II). Tartu ülikooli kasvandik prof. A. Paldrock aga, olles elanud siinses kolme kohaliku keele õhustikus (EBL III, 1928: 361–362), suutis ka oma eriala loenguid pidada kolmes keeles: tsaariaegses ülikoolis vene keeles, okupatsiooniaasta *Landesuniversität*’is saksa keeles ja 1920. a. I semestrist kohe ka eesti keeles. Tasub meenutada, et sel ajal tegid eestikeelset õppetööd lisaks eestlastele veel kuus soome professorit.

Viie aasta pärast ületas aga eestikeelsete loengute protsent eesti õppejõudude protsendi, mis näitab, et eesti keeles olid hakanud õpetama ka mitmed muulased. Näiteks rahvaluuleprofessor W. Anderson läks saksa keelelt eesti keelele üle 1922. a. sügissemestrist (EVTÜ ettelugemiste kava 1922/I, II), olles mõnda aega eesti keelt õppinud J. V Veski muulaste rühmas (suuline teade Asta Veskilt). Seni kord saksa, kord vene keelt kasutanud psühhiaatriaprofessor M. Bresowsky hakkas eesti keeles õpetama 1925. a. (EVTÜ ettelugemiste kava 1925/I, II). Eesti keeles õpetavaid soomlasi oli selleks ajaks Tartusse jäänud ainult üks.

Venekeelne õpetus kahanes tunduvalt, sageli saksakeelse ka suks. Ühelt poolt seletub see saksa õppejõudude arvu suurenemisega (riigisakslaste arv tõusis kolmelt kümnele), teiselt poolt vene üliõpilaste tagasihoidliku 5,2%-ga üliõpilaste üldarvust (EVTÜ isiklik koosseis 1925: 120).

Neil rahvusülikooli algusaastail oli välismaalt õppejõudude kutsumine paratamatu ja neid polnudki kerge leida, sest Eesti marga väärtus kõikus, Eesti Vabariik alles ootas oma tunnustamist *de*

jure. Seepärast on arusaadav, et hoolimata ülikooli põhikirjas fikseeritud eesti õppekeele nõudest ei võidud seada rangeid tingimusi eesti keelele ülemineku suhtes. Välismaalt kutsutule anti haridusministri nõusolekul õigus teatavad aastad või isegi kogu teenistusaaja kestel õpetada võõrkeeles. Tähtajata lepingu sõlmimisel kaanes küll alati kohustus minna mõne aasta pärast üle eesti keelele (Pöld, 1929: 23–24).

Eestlastest õppejõudude juurdekasvu eest hoolitseti algusest peale stipendiaatide, eradotsentide institutsiooni ja assistendikohtade kaudu. Eradotsendi kinnitamine tehti sõltuvaks eesti keele oskusest. Õpetamist võõrkeeles lubati neile veel ainult erandina üheks aastaks, kui teaduskond seda vajalikuks pidas. Vajaduse korral võidi siiski seda luba ka uuendada (Pöld, 1929: 53).

Aastail 1924–1925 astus juba lahkunud välismaalaste asemele mitmeid oma ülikooli kasvandikke. Eradotsentideks valiti oma ülikooli noored doktorid A. Saareste (1925. a. sügissemestrist professor), H. Kull, V. Vadi, N. Veiderpass ja E. Saareste. Õppeülesandeid hakkasid täitma stipendiaadid J. Mägiste ja E. Krahn, riigikohtunik A. Palvadre jt. (Pöld, 1929: 54).

Aastail 1926–1929 kiirenes ülikooli õppetöö eestistumine veelgi. Lahkus hulk muulastest õppejõude, asemele tulijad olid enamasti eestlased. Neil aastail alustasid oma tööd ülikooli juures O. Loorits, T. Lippmaa, A. Tammekann, E. Liik, F. Laja, A. Õpik, F. Lepp, J. Nuut jpt. Kõige rohkem tuli eestlasi juurde loomaarstiteaduskonda, kus stipendiaatidena ettevalmistuse saanud noored õppejõud vahetasid välja vana venekeelse kaadri.

1929. a. lõpuks olid professoritest ja dotsentidest 67,7% eestlased. Eesti keeles tegi õppetööd 75% kogu sellest kaadrist. Veelgi enam oli eestlasi eradotsentide ja abiõppejõudude hulgas: 1926. a. oli nende üldarv 49, neist 30 eestlased, s.o. 61,2%; 1929. a. oli nende üldarv tõusnud 75-ni, kusjuures kõik juurdetulijad olid eestlased, seega oli nüüd eestlasi 56 ehk 74,7%. Eesti keelt kasutas sellest kaadrist õppekeelena 65 inimest, s.o. 85,5% (Pöld, 1929: 94–96).

Niisiis oli kümne aasta jooksul toimunud õppetöö valdavas osas üleminek eesti keelele. Saksa- või venekeelset õppetööd jätkasid 1930. aastatel üksikud muulastest tippspetsialistid, nagu saksa professorid G. Barkan, E. Masing ja E. Blessig arstiteaduskonnas, professorid A. v. Bulmerincq ja O. Seesemann usuteaduskonnas,

prof. V Aleksejev kord vene-, kord saksakeelsete loengutega matemaatika-loodusteaduskonnas ja prof. J. Tjutrumov venekeelsete loengutega õigusteaduskonnas. Enamik neist oli pärast 1935. aastat loengukavades tiitliga *professor emeritus*. Loomaarstiteaduskonnas ei olnud 1936. aastast enam ühtki võõrkeelset loengut, põllumajandusteaduskond oli aga juba 1921. aastast täiesti eestikeelne.

Kunstiajaloo professor S. Karling, kes aastast 1933 oli loenguid pidanud saksa keeles, läks 1939. a. üle eestikeelsetele loengutele (EVTÜ loengute ja praktiliste tööde kava 1933/I, II; 1939/I, II).

Pärast baltisakslaste ümberasustamisaktsiooni 1939. a. oli 1940. a. kevadsemestri õppekavadesse jäänud veel ainult kaks võõrkeelset loengukursust: emeriitprofessor E. Blessigi saksakeelne oftalmoloogiakursus arstiteaduskonnas ja emeriitprofessor V Aleksejevi venekeelsed loengud matemaatika-loodusteaduskonnas. On küsitav, kas prof. Blessig oma loengukursust üldse mingil määral pidada jõudis, sest ta suri 22. aprillil 1940, olles 80-aastane (DBL, 1970: 73–74).

(Kogu eelnenud ülevaates eesti- ja võõrkeelse õppetöö vahekorra on jäetud arvestusest välja filosoofiateaduskonna võõrfiloloogidele õpetatavates keeltes peetavad loengud.)

Emakeelse kõrghariduse väljaarendamine Tartu ülikoolis aastail 1920–1940 toimus käsikäes eesti teaduskeelega arendamisega. Neil aastakümneil käis pingeline töö kõikvõimalike erialade oskussõnavara loomiseks. Aukartust äratava töövõimega Johannes Voldemar Veski osales keeleeksperdina ligi 40 terminoloogiakomisjonis (Johannes Voldemar Veski keelelisi töid, 1958: 266). Selle töö tulemusena ilmus trükist üle 30 oskussõnastiku, milles oli üle 100 000 termini (Kask, 1970: 377).

Eesti keel oli lisaks oma muudele funktsioonidele saanud täisväärtuslikuks teaduse keeleks. Selle kvaliteeti näitas muuhulgas ka “Eesti entsüklopeedia” väljaandmine aastail 1932–1937. Eestikeelne kõrgharidus ja eestikeelne teadus tähendasid neil aastail ühtlasi kogu eesti ühiskonna kultuuritaseme kiiret tõusu. Järgnenud aastakümnete ahistavad tagasilöögid ei suutnud saavutatut enam olematuks teha. See oli baas, millele tugineti okupatsiooniaastatel viisalt jätkatavas terminoloogiatöös ja võimalust mööda ka noorte õpetamisel. Tänapäeval peaksime oskama oma eelkäijate pingutusi väärilisemalt hinnata.

KIRJANDUS

Ahven, E. 1958, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917, Tallinn.

DBL = Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960, 1970, Böhlau Verlag, Köln, Wien.

EBL = Eesti biograafiline leksikon I–IV. 1926–1929, Tartu.

EBL TK = Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide, 1940, Tartu.

EE VIII = Eesti entsüklopeedia VIII, 1937, Tartu.

EVTÜ ettelugemiste kava = Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1919 II poolaastal; 1920 I poolaastal; II poolaastal; 1922 I poolaastal; II poolaastal; 1925 I poolaastal; II poolaastal, Tartu.

EVTÜ loengute ja praktiliste tööde kava = Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1928. a. I poolaastal; II poolaastal; 1933. a. I poolaastal; II poolaastal; 1936. a. I poolaastal; II poolaastal; 1937. a. I poolaastal; II poolaastal; 1939. a. I poolaastal; II poolaastal; 1940. a. I poolaastal, Tartu.

EVTÜ isiklik koosseis = Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1925, Tartu.

Johannes Voldemar Veski keelelisi töid, 1958, Tallinn.

Kask, A. 1970, Eesti kirjakeele ajaloost II, Tartu.

Obozrenie lekcij 1917 = Обзоръніе лекцій въ Императорскомъ Юрьевскомъ Университетѣ. 1917. г. I семестеръ, Юрьевъ.

Postimees 1917, nr 71, 72, 74.

Postimees 1918, nr 103.

Pöld, P. 1929, Tartu Ülikool 1918–1929. Ülevaade ülikooli kujunemisest tema esimesel aastakümnel, Tartu.

Tartu Ülikooli ajalugu II, 1798–1918. Koostanud Karl Siilivask, 1982, Tallinn.

BALTI LAENUDEST JA NENDE UURIMISEST

Lembit Vaba

Läänemeresoome-balti keelesuhteid on süstemaatiliselt uuritud rohkem kui sada aastat. Läänemeresoome keelte balti laenude teemal on kirjutatud arvukalt pikemaid ja lühemaid uurimusi ning mitu kokkuvõtvat käsitlust (Thomsen 1890, sellest vähesel määral täiendatud ja täpsustatud versioon Thomsen 1931; Kalima 1936). Uurimistulemusi on rakendatud läänemeresoomlaste etnogeneesi sõlmküsimuste lahendamisel. Balti laenude sisulise külje analüüs, ühitatud arheoloogilise ja antropoloogilise ainesega, on andnud häid tulemusi läänemeresoomlaste esiajaloo selgitamisel laiemaltki. Eelkõige on baltilaenulise põllundus- ja karjandussõnavara jälgimisel saadud üliväärtuslikku kultuuriinfot selle kinnituseks, et baltlastega kontakti astunud eel- ja algläänemeresoomlased on just kontaktide kestes ning neist ärgitatult hakanud siirduma viljelevale majandusele, paigaelu eeldavale põlluharimisele ja karjakasvatusele. Balti laenude sisu analüüs on muinaskultuuri uurijaid viinud arusaamale, et muistsed balti hõimud on olnud lõunapoolsete alade kultuuriilmingute aktiivsed vahendajad. Kuid Vilhelm Thomseni monograafia ilmumisest peale, mis keeleajaloo uurijate veenet mööda annab läänemeresoome-balti kontaktidest tervikuna õige pildi, on mitmed kesksed küsimused tänaseni ammendava vastuseta, sh. balti laenude erivanuselised ja -lähtesed kihistised, separaatsete baltismide võimalikkus üksikutes läänemeresoome keeltes, balti laenud volga keeltes, balti tüvede ja lõpuosiste substitutsiooni üksikküsimused. Pikast uurimisloost hoolimata ollakse balti laenude küsimuse rahuldavast – rääkimata ammen-davast – lahendusest väga kaugel.

Läänemeresoome keelte laenuvara uurimine on viimase paari-kümne aasta jooksul märgatavalt elavnenud ja läinud tõusuteed. Uued meetodilised võtted on tuulutanud ja tõhustanud laensõna-uurimist. Fonotaktikareeglite arvestamine ja sedakaudu saadav info on aidanud süstemaatiliselt otsida ja etümoloogia vaatevälja tuua uusi potentsiaalseid laene. Näit. homogeense häälikuehitusega (n-ö. riimiefektiga) *rte*-noomenid *hirs*, *kirs* 'õhuke jääkord', *kõrs*,

pars, vars, virs 'komme' on osutatud balti laenudeks. Uuemate uurimistulemuste põhjal on väga radikaalselt muutunud arusaamad läänemeresoome keelte vanemaid indoeuroopa laene puudutavates kesketes küsimustes (võimalikud laenukihistised, laenamise aeg ja levikuteed). Soome uurija Jorma Koivulehto (Koivulehto 1983) jagab nende uurijate seisukohta, kes arvavad, et venekirveskultuuride (2500–2000 e.m.a.) kandjad polnud veel baltlased, vaid indoeuroopa algkeele niisuguste murrete kõnelejad, millest hiljem kujunes balti ja slaavi (või baltoslaavi) ning germaani algkeel. Esibalti laenude idee ei ole iseenesest uus. Juba Kazimieras Buga on oletanud, et läänemeresoomes ja lapis leidub balti laene, mis peegeldavad balti sibilantide *š* ja *ž* varasemat afrikaadilist vaheastet *c* resp. *dz*, kust vlms **c* > lms *s* ja lp *č* (vt. Endzelin 1909: 31–32; Kalima 1936: 20, 21, 60). Teatavasti on indoeuroopa palataalklusiilid **k*, **g* ja **g'h* häälikuümbrusest sõltumatult nn. satem-keeltes läbi teinud assimilatsiooni. Balti tüüpi satemisatsioon on kulgenud eeldatavasti järgmiselt: i-e **k* > esiblt **c* > ühisblt **š* (> ld *š*, lt *s*) ja i-e **g*, **g'h* > esiblt **dz* > ühisblt *ž* (> ld *ž*, lt *z*). Balti keeltes ei leidu jälgi afrikaadilisest vaheastmest, kuid selle võimalikkusest kõnelevad i-e **k* ja **g*, **g'h* arengud nn. satem-keeltes (nt. albaania keeles, mille eriline lähedus balti keeltele hilise indoeuroopa algkeele kontekstis on tänapäeval üldtunnustatud, ja rumeenia keele daakia substraadis) ning üldisemat laadi tüpoloogilised kaalutlused (vt. Gamkrelidze, Ivanov 1984: 104 jj., samas viited asjaomasele kirjandusele; Desnickaja 1984: 306; Trubačev 1984: 19). Seda silmas pidades tuleks veel vaagida Koivulehto esitatud kontseptsiooni läänemeresoomes ja lapis levivate vanade indoeuroopa esibalti laenude vahekorra küsimuses.

Läänemeresoome-balti kontaktide absoluutse kronoloogia suhtes on esitatud diametraalselt lahknevaid arvamusi, mida võib lühidalt sõnastada kahe suundumusena: 1) dateerida kontaktide algus üha kaugemasse ürgminevikku; 2) eeldada separaatseid kontakte algkeelest eristunud balti ja läänemeresoome hõimukeelte vahel.

Emil Nestor Setälä ja tema õpilaste töödes avaldatakse teatavasti arvamust, et läänemeresoome-balti kontaktid algasid mõned sajandid enne meie ajaarvamist (Setälä 1932: 34). Yrjö H. Toivoneni järgi on kontaktid baltlastega võinud alata siiski juba aja-

arvamiseelse aastatuhande keskpaiku, kui varaläänemeresoome algkeele kõnelejad olid jõudnud baltlaste naabrusesse Läänemere-mail (Toivonen 1953: 32). Harri Moora seisukoht oli, et kokkupuuted baltlastega algasid hiliskiviajal, s.o 3. at. lõpupoole e.m.a., kui Baltimaile ja Edela-Soomes levis edelast ja lõunast venekirveste kultuur, mille kandjaid Moora peab varabalti hõimudeks (Moora 1956: 56 jj.). Balti-läänemeresoome kokkupuudete dateerimine rohkem kui 1000 aastat traditsioonilisest varasemaks johtub teatavasti eelkõige arheoloogilistest kaalutlustest: 2. at. e.m.a. või veelgi varem hakkas Baltikumis levima venekirveste kultuur. Selle kandjate asustus ulatus Soomes Hämeni. Balti hõimude etnogeneesi kohta käivad (lingvistilised) andmed ei ole Moora esitatud seisukohtadega vastuolus. Kuni 2. at. e.m.a. ei ulatunud balti hõimude tuumikala (nn. keskmurre) põhjapiir Nemunase ülemjooksu alalt (sealhulgas tänapäeva Lõuna-Leedust) ja Berezina jõest oluliselt kaugemale "ülespoole", idapiir aga kulges tõenäoliselt Dnepri jõgikonnas Berezina ja Pripjati suudmeala vahelt. Balti hõimude vahetuteks lõunanaabriteks olid slaavlasted. 2. at. e.m.a. algas balti hõimude migratsioon ümbritsevatele aladele itta, kirdesse, põhja ja loodesse. Baltlaste nihkumine põhja poole viis nad kontakti varaläänemeresoome hõimudega. Leedu uurija Vytautas Mažiulis on väljendanud seisukohta, et tänapäeva Leedu ei jäänud läänemeresoome-balti kontaktsooni, sest Leedus pole läänemeresoomelisi hüdronüüme, nagu varem on arvatud. Mažiulise järgi moodustasid balti hõimukeeled üsna lõdva algbalti keeleühtsuse (vrd. ka Ivanov, Toporov 1961: 302–305: balti keeleala murdeline killustatus on ürgne, see liigendus kesk- ja ääremurdeiks; Stang 1966, 12–13: algbalti oletus on küsitav; Laučjute 1985: 29: balti keelte murdeerinevused lähevad tagasi indoeuroopa algkeelde). See lõdvalt seotud keelekooslus liigendus kesk- ja ääremurdeiks. Keskmurrete jätkajad on algleedu ja algläti murded, ääremurrete ühe osa moodustasid nn. läänebalti murded, millest kujunesid preisi, jatvingi ja kurši hõimukeeled.

Mažiulis peab protoslaavlasti algbalti ääremurrete kõnelejaiks. Algbalti ühtsus hakkas lagunema 5. saj. paiku e.m.a. (selle kohta lähemalt: Mažiulis 1964 ja Mažiulis 1981: 5 jj., kus on esitatud algbalti murdeliigendus). Lõdvalt seotud algbalti keeleühtsuse küsimuses on sõna võtnud arheoloog Valentin Sedov (Sedov 1985), kelle järgi baltlaste integratsioon on hiline, toimudes

lähedaste indoeuroopa murrete alusel. Balti hõimude tuumikalale, s.o. tänapäeva Ida-Leedu ja Loode-Valgevene territooriumile oli vanemal rauaajal iseloomulik riipekeraamika. Tuumikala ümber paiknesid mitmed perifeersed rühmitused: 1) kirdes Dnepri-Dvina ja Ülem-Oka baltlased; 2) kagus Milogradi kultuuri baltlased; 3) läänes balti rühmitus, kust lähtusid hilisemad preislased, galindid, jatvingid ja kuršid; 4) viimastest veelgi läänemal, Kašuubi kõrgustikul paiknenud balti rühmitus.

Läänemeresoome keelte balti laenude uurimislugu tunneb korduvaid katseid osutada **laenuallikaks** mõni konkreetne balti keel või murre, tuues läänemeresoome-balti kontaktide algusaja hilisemasse aega. Juba Thomsen avaldas ettevaatlikku arvamust, et laenuallikaks on vahest võinud olla leedu või pigem idaläti keelekuju, või hoopis leedu-läti keelealast ida ja põhja poole jäänud, hiljem hääbunud balti keel (Thomsen 1890: 144–145).

Eino Nieminen taas on püüdnud oma uurimustes näidata seda, et algläänemeresoomlastel on olnud kontakte peaaesjalikult vaid läänebaltlastega, tõenäoliselt meresõitjatest muistsete kuršidega (Nieminen 1934: 56–62; Nieminen 1957; Nieminen 1959; Nieminen 1963). Niemineni seisukoha kaalukaimaks lingvistiliseks argumendiks on peetud asjaolu, et mitmed balti päritolu noomenid (ühtekokku ligi 20 tüve, sh. *hani* : *hane*, *hirs* : *hirre*, *laht* : *lahe*, *lõhi* ~ *lõhe*, *reis* : *reie*, *õrs* : *õrre*, sm *nuode* 'mehe-, naisevend, õemees' jt.) on ootuspärase *a*-tüvelisuse asemel *e*-tüvelised, mis justkui viitaks muinaskurši laenuallikale. Kurši substraatala keeleusus Lääne-Leedus ja Lõuna-Kuramaal kajastab tõepoolest seesuguseid, ühisbaltist häälbivaid tüvevokaali arenguid. Kuid analoogiline nähtus iseloomustab ka läänemeresoome keelte germaani laene. Uuemate uurimistulemuste põhjal osutubki kirjeldatud morfoloogiline kohanemine *e*-tüvede atraktiivsusele balti ja germaani kontaktide ajal algläänemeresoomes endas.

Janis Endzelins on suhtunud tõrjuvalt katseisse siduda läänemeresoome keelte balti laensõnu mõne konkreetse, hilisajast tuntud balti keelekujuga. Läänemeresoome baltismide hulgas on tõenäoliselt eri ajajärkudest ja eri murretest, sh. hääbunud (läänemeresoomlastesse sulanud?) balti murretest pärinevaid laene, kuid ainuüksi keeleteaduse abil ei ole neid küsimusi võimalik lahendada (Endzelin 1933).

Pidades silmas läänemeresoome-balti kokkupuudete pikka ajalist kestust, on igati õigustatud oletada, et läänemeresoome keeltes on erivanuselisi baltisme. Balti laenude erivanuseliste ja -lähteste kihististe küsimus on üha päevakorras Thomsenist peale. Thomsen käsitleb vanu balti laene õieti summaarselt, püüdmata neid vanuseliselt diferentseerida. Liivi ja eesti keeles esinevate läti laenude lahushoidmiseks vanematest balti laenudest leidub enamikul juhtudel piisavalt balti ja läänemeresoome (hääliku)kriteeriume. Vanemate balti laenude kronoloogiliselt liigendatumale käsitlemisele on uuemal ajal pööratud suhteliselt palju tähelepanu. Peab aga nentima, et esitatud diferentseerivaid häälikukriteeriume saab tõlgendada mitmeti. Teatud hääliku või häälikuühendi erinevad substituudid võivad tõepoolest usaldusväärselt osutada erinevale laenuajale, kuid põhjus võib olla muuski. Eriti tuleb kaaluda ja arvesse võtta järgmisi põhimõttelisi asjaolusid: 1) lähtekeele murdelisi iseärasusi; 2) laenusaaja murdelisi iseärasusi; 3) häälikuümbrusest jne. tingitud rööpseid eriarenguid laenusaajas.

Balti laenude häälikusubstituutide detailne väljaselgitamine on vaearikas ja saadav info pole kronoloogilise diferentseerijana üheselt interpreteeritav. Nimetatud asjaolu peaks suurendama huvi balti laenude **leviku kui dateerimiskriteeriumi** vastu (vrd. Mägiste 1936, 185–186: levik võiks balti laenude dateerimisel kujuneda “üheks olulisemaks eraldamiskriteeriumiks”). Levikuandmete mehaaniline rakendamine pole muidugi mõeldav (sest nt. hilisem keelkonnasisene laenamine on paisutanud balti isolekse, baltismide taandumine keeleala mõnest osast aga neid ahendanud), tööhüpoteesina viib aga uurimistööd kahtlemata edasi.

On avaldatud arvamust, et balti kontaktid on kiirendanud läänepoolsete hõimude keelelist irdumist idapoolsetest. Oletatav läänemeresoome-volga balti päritolu ühislaenuvara on niivõrd väikesearvuline, et selle häälikulist ja sisulist spetsiifikat pole võimalik esile tuua. Kui jätta lapi kõrvale, tõuseb läänemeresoome ja volga keeltes ühiste balti päritolu sõnatüvede arv märgatavalt, moodustades umbkaudsete arvestuste järgi 10–15% kõigist läänemeresoome keeltes leiduvaist balti tüvedest. Mordva ja mari keelest on teada vaid mõni üksik usutavalt balti päritolu sõnatüvi, mis pole esindatud läänemeresoome keeltes. (mrd *p'ejel* 'nuga' kui mordva keelele iseloomuliku ühe usutavaima balti erilaenu

suhtes vt. Vaba 1988: 183, kus juhitakse tähelepanu lõunaeeesti sõnale *pala/s`k`vana*, nüri kõlbmatu terariist (kirves, nuga)' (? < **pail*-) kui blt *peil-/pail*-tüve võimalikule jätkajale, vrd. ld *peilis`nuga`*, *pailyti`lööma`*.)

Levikuandmete interpreteerimine. Sõna lingvogeograafiline karakteristik on etümoloogilise analüüsi kriteeriume, kuid tal on ka iseseisev väärtus, sest etümoloogiliste seoste territoriaalne jaotumus võimaldab teha järeldusi keele arengu varasemate ajajärgude (näit. murdevahekordade) kohta. Suurt huvi pakuvad katkendlikud isoleksid, mis ühendavad perifeeriaid. Vanade baltismide isoglossid evivad teadupärast keerulisi konfiguratsioone. Nii lingvistilistel kui ka ekstralingvistilistel põhjustel võib sõna mõnest piirkonnast kaduda, teises aga säilida. Katkendlikud isoglossid, sidudes läänemeresoome keeleala eri osi, võivad osutada märksa keerukamaid murdeseooside kui keelkonna murdeline jagunemine horisontaalselt põhja- ja lõunarühmaks. Olgu lisaks märgitud, et leksikosemantilised ja leksikoderivatiivsed vasted võivad peegeldada: 1) murrete geneetilist identsust; 2) murrete kontaminatsiooni, keelenähtuste interferentsi, kontakte. Sellesuunalise uurimistöö tulemuslikkus sõltub loomulikult materjali täiusest, uuritavate sõnatüvede sisestruktuuri mõistmisest, rekonstrueeritud lähtekujude usutavusest, semantilise evolutsiooni peamiste etappide tõlgendamisest.

Etümoloogiate detailsemal ja hoolikamal eritlemisel selgubki näiteks, et läänemeresoome keelte põhjarühma balti päritolu regionalismidele leidub siiski vaste ka lõunarühmas. Läänemeresoome baltismide leviku jälgimine võib avada uusi perspektiive läänemeresoome murrete omavaheliste suhete ja lingvoetniliste protsesside selgitamisel. Balti laenude leviku üksikasjalikumale jälgimisele on hakatudki pöörama suuremat tähelepanu (vt. näit. Suhonen 1980: 189 jj.; Suhonen 1988: 596–615; Sammallahti 1977: 122 jj.). Ühtlasi on juhitud tähelepanu metoodika täiustamise vajadusele: praeguste läänemeresoome keelte asemel tuleks kasutada üksusi, mis kajastaksid paremini kunagist hõimuliigendust (Viitso 1982, 78–79; Itkonen 1983: 210). Balti laenude levik läänemeresoome keelealal pole nii ühtlane, nagu traditsiooniliselt on väidetud, mis on viinud mõttele, et kontaktsoone (laenutsentrumeid) pidi olema rohkem kui üks mõlemal pool Soome lahte. Seega on läänemeresoome algkeel hakanud sõnavara

poolest diferentseeruma juba varakult. Pekka Sammallahti, Terho Itkoneni ja Seppo Suhoneni järgi (Itkonen 1972; Sammallahti 1977; Suhonen 1980) levivad üksnes läänemeresoome keelte põhjarühmas (sõnuti võib siiski liituda vadja keel ja eesti kirderanniku- ning saarte murre) järgmised balti laenud (esitatud loend ei ole ammendav):

apila(s) 'ristikhein' (lv *o 'bil'* id. jt. on hilisem läti laen)

helle 'kuumus, palavus', vrd. siiski ePõi, Muh *el(l)itis* 'väike lisatuli enne leibade ahjupanemist' (Saareste 1953: 11)

hirvas 'põdrapull'

karsina 'aedik, sulg', millega liitub vdj *karsin(a)* 'aedik, sõim', eVNg, Lüg *kardin*, Jõe, Kuu, Vai *karsin* 'aedik'

kauha 'kulp, kopsik, kapp', millega liitub vdj *kavi* > ? eIs, Hel *kavi* 'leilikapp' (SKES I: 172; EEW II: 654); põhjalikum etümoloogiline analüüs näitab, et samast balti päritolu tüvest **kauh-* lähtub ka e *kaha* ~ *kaho* ~ *kahu* ~ *kahv* ~ *kahve* ~ *kauh* ~ *kahk* 'laiem või jämedam nõgus ots (nt. lusikal, piibul); ka puulusikas (Rid)', *kahv* ~ *kaha* 'kalapüügiriist', *kahv* ~ *kahu* ~ *kauh* 'okaspäitsed' EEW II, 654: *kahv I*, *kahv II*; (*uh* > *hv* metateesi kohta vt. Rätsep 1959) (e *kauss*, lv *koušš* id. on hilisemad rööplaenud läti keelest)

keli 'tee(olud)' (lv *tsess* 'tee' on hiline läti laen)

käärme 'uss, madu', millega liitub eSa *kärm*, -i 'vaskuss', *tule/kärnes* ~ *tuli/kärnas*, *tule/karn*, -i 'punane soouss (*Coluber cherssea*), (Mus) ? rästik (*Pelias berus*)' (vt. lähemalt: Saareste 1953: 18); etümoloogiliselt tõenäoliselt teislähtesed on eRis (*nõmme*)*kärt*, -i 'vaskuss', eLõ (*palu*)*kärk*, *palukärp* jt. 'vaskuss' eVai *käärme* 'uss, madu' on tõenäoliselt soome laen, ? lv *kiermōz* id. hilislaen läti keelest

lahto 'linnupaelad'

lunka: *lunkan aika* 'aeg kevadel, kui puukoor on lahti'

panu 'tuli (rahvaluulekeeles)'

routa 'kelts, jäätunud maa', millega liitub vdj *rōuta*, *rout*, eVNg, Lüg, Jõh, Kod *rōud*, Kod ka: *rōöd* 'kelts, peale sulamist maapinnas püsinud jää', *rōu(d)ane* 'keltsane', Vai *routa* (< vdj või sm); kui e *rōusk* ~ *rōus* ~ *rōusa* 'krobelseks jäätunud maa, kohrjää, murdunud, kokkukuhjunud ja konarlik jää' lähtub samast balti originaalist (vrd. EEW VIII: 2580–2581;

SKES IV· 850), tuleb sm *routa* tõenäoliselt sellest loendist välja lülitada

tuulas 'tulevalgel ahinguga kalapüük', interpreteerides e *tulusel* (*käima*) 'tulevalgel ahinguga kala püüdma, tulusel käima', Krk, Hel *tulustama* id. *tuli*-sõna tuletiseks (nii nt. EEW X, 3348: *tuli*; vrd. siiski SKES V, 1395: *tulus*, eVai *tuulal* (*käima*) id. tõenäoliselt < sm; lv *dūlin* 'trockenes, morsches Laubholz, womit man beim Imken die Bienen beräuchert; Zunder; Stab mit Feuer am Ende zur Vertreibung der Bienen' on hilislaen läti keelest

vihvilä 'mitmete sootaimede (haril. tarn (*Juncus*) või luga (*Carex*)) nimetus'

virsi 'kirikulaul; komme, viis', millega liitub vdj *virsi* 'laul', kuid raske on osutada põhjarühmast saadud laenuks e *vir s*, (Gös.) *vird virre, virts, -i* 'komme, viis'; tõenäoliselt kuulub etimoloogiliselt siia ka e (Hls) *virtu* 'üleannetu, logard'

vuota '(toor)nahk'

Seega tuleb ülaltoodud loendist pärast eesti (murde)sõnavara sügavamat analüüsi ja levikuandmete arvestamist välja lülitada *kauha*, *käärme*, *routa* ja *virsi*, vahest ka *helle* ja *tuulas*.

Lisaks loetletud sepaaratsetele baltismidele on Sammallahti järgi põhjarühmas kümmekond sellist balti tüve, mis keeleliste seikade põhjal võivad olla laenatud iseseisvalt kummalgi pool Soome lahte: ühelt poolt nt. sm *kuuro* jt. 'kurt' ja sellega liituv e (Sa, Muh, Lä) *kureta*ma, (Kh) *kurituma* 'kurdiks jääma' (Saareste 1953: 17) ja teiselt poolt e *kurt*, (Hää, Saa, Hls, Krk) *kurre*, vdj *kurrō*, samuti vps *kurdiž*; hoopis hilisemat läti päritolu on lv *kurli*, *kurli*, e (Lei) *kuur'l'a* jt., (Hel) *kur ss* (Suhonen 1973: 145; Vaba 1977: 54). Levikupilt on tasandunud hilisema keelkonnasisese laenamise tõttu, mida on soodustanud vastastikused kontaktid üle Soome lahe ja Ingerimaa kaudu. Läänemeresoome keelte idarühmas (savo, isuri, aunuse, lüüdi, vepsa) pole praktiliselt tähelestatud selliseid balti laene, millel puuduks vaste läänesoomes ja/või lõunarühmas. Esialgsete andmete põhjal (vt. Suhonen 1980: 206) on läänemeresoome keelte idarühmas tunduvalt vähem balti laene kui soome keeles (v.a. aunuse). Suhoneni järgi on eesti keeles esindatud 79% balti laenudest. See näit oleks veelgi kõrgem, kui laenu-uurijad saaksid hõlpsamini arvesse võtta eesti murdesõnavara andmeid. Tulebki tähendada, et läänemeresoome keelte

balti laenude uurimine on olnud väga soomekeskne, soome ainese lähtuv. Sellesuunalise uurimistöö vili on üsna arvukas soome keelele ainuomaste baltismide väljaselgitamine koos sellest johtuvate järeldustega. Uuemate uurimistulemuste põhjal võib öelda, et ka eesti keeles on märksa arvukamalt separaatseid baltisme, kui seni on osatud arvata (vt. lähemalt Vaba 1990b: 125). Üllatavalt tulemuslikuks võib osutada leksikoni mõnede fragmentide (mõisterühmade) hoolikas läbivõrdlemine. Mitte üksikud, vaid massiliselt esinevad isoleksid võivad tõepäraselt kajastada lingvoetnilisi protsesse, kuid need tulevad esile – nagu juba öeldud – keele leksikoni ulatusliku kaasahaaramisega sellesuunalisse uurimistöösse. Näit. **maastikusõnavara** etümoloogiline analüüs osutab, et selles mõisterühmas võib eesti keelest leida arvukalt balti päritolu sõnu (vt. lähemalt Vaba 1989: 206–218). Eesti maastikusõnavara etümoloogilise analüüsi esialgsete tulemuste põhjal on osutunud võimalikeks baltismideks järgmised:

(h)*allik(as)* 'läte, (murd. ka:) sula koht merejääs', millega liitub Edela-Soome *allikko*, *allakko* 'veeloik, -lomp, -auk, märg metsamaa või nõgu; sula koht (mere)jääs',

kuits, -a 'vesine sooäärne maa (kus kasvavad kased või kadakad)'
lohm, -i 'veega kaetud madalik, lohk, loik, vesine või porine koht (heinamaal)', vrd. siiski ka is *lohme* *lohmehen* 'jään päälle jäätynyt uusi kerros'

loja (koht) 'madal vesine koht (ükskõik kui suur ja missuguses maastikus)'

mülgas 'rabalaugas, vee-, poriauk; pehme koht (soos, rabas vm.)'

palu ~ *palo* 'soo(maa), madal tüma maa, sooheinamaa, vesine metsamaa'

rahu (Wied. ka: *rahv*, -u) 'liivane või kivine meremadalik, väike saar meres ranna ligidal'

Tähelepanдав on sealjuures balti päritolu separaatsete maastikusõnade kontsentreerumine keeleala lääneossa. Seda uurimise käigus isegi mõnevõrra ootamatult ilmnenu lingvistilist tõsiasja on võimalik ühitada arheoloogia ja antropoloogia andmetega. Harri Moora ja Lembit Jaanitsa uurimistulemused osutavad, et balti hõimud levisid põhja poole just üle Lääne-Eesti (Moora 1956; Jaanits 1973: 720–722). Nende rühmad paiknesid peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti rannikul ning saartel, samuti Kesk-Eesti madalikul.

Seevastu Kagu-Eestisse ning Ida-Lätisse Ja Kesk-Eesti põhjaossa levis balti rahvastikku tunduvalt vähem. Arheoloogia andmed osutavad, et kuni meie ajaarvamise alguseni on Lääne-Eesti ja saared muu Eesti territooriumiga võrreldes olnud kultuurilise arengu ja asustustiheduse poolest esirinnas. Seejärel algas pikka aega kestnud taandareng, mille põhjust majandustegurite kõrval (Lääne-Eesti õhukesed mullad ei sobinud alepõllunduseks, mis nüüd üha laiemalt levima hakkas) tuleb Moora arvates otsida ka baltluse hääbumises, nende assimilatsioonis nimetatud alal (Moora 1965: 135 jj., eriti 136–137). (Vrd. ka Mandel 1993: 31, 35: Senised uurimistulemused ei võimalda öelda, miks 3.–4. saj. leiud siiski kogu maakonnas [= Läänemaal] puuduvad. Kas toimus tõesti mingi majanduslik tagasilöök ja elanike arv järsult vähenes või pole vanema rauaaja teise poole muististele lihtsalt senistel kaevamistel satunud. 1.–2. saj. asustus paiknes kahes piirkonnas, nimelt Matsalu lahest lõunas – Salevere-Poanse-Karuse-Vatla-Kaseküla-Kõmsi ümbruses – ja praegusest Haapsalust idas – Linnamäe-Auaste-Uugla-Taebla piirkonnas. V Lõugas oletas omal ajal, et vanema rauaaja kalmeid võis olla ka Saanika-Ridala piirkonnas ning Tõstamaa-Audru ümbruses. Märkimisväärseid selle ajajärgu asustuskeskusi pole neis piirkondades siiski avastatud. Ainult Parilas on üks rikutud, kuid uurimata kivi kalme. Keskmisest rauaajast on kogunenud võrdlemisi rohke esemeline materjal, kuid selles leidub vähe niisugust, mida saaks pidada Läänemaa vanema rauaaja esemetüüpide alusel tekkinuks. Või oli Läänemaa tõesti vahepeal 200 aastat asustamata ja 5. saj. alustati uuesti “tühjalt kohalt”?)

Nii tuleb teatud osa ülalesitatud eesti maastikusõnadest pidada **substraatse iseloomuga balti reliktsõnadeks**, mis on levinud läänemeresoomestunud baltlaste keeleuusususe kaudu. Hilisanaaloogiad tõendavad ühemõtteliselt, et geograafilised apellatiivid ei ole niivõrd kultuurihoovuste poolt kohale kantud, kuivõrd osutavad etnilistele assimilatsiooniprotsessidele: need on kohapeal elava vähemusrahvuse keele rudiment, keeleline substraat, mis säilib enamusrahvuse domineerivale keelele siirdudes sel määral, mil määral selle üksusi tajutakse ekvivalendituna, tõlkimatuna vms.

Kagu-Eestist on registreeritud **metsamesinduse** oskussõna *kõno* ‘nõorredel, millega mindi tarupuust mett võtma’, mille balti päritolu on ilmne. *kõno* arhailisust osutab sõnaalguline *k*, mis

välistab hilise läti laenuallika. Sõna- ja kultuurilaenud käivad sageli käsikäes. Ühe ja sama mõisterühma sõnad võivad ületada keelepiire üheskoos. *kõno* kaheldamatu balti päritolu suurendab tunduvalt samasse ideorühma kuuluvale sõnale *taro* ~ *taru* 'tarupuu õõs; mesilaste pesaruum; mesipuu' esitatud balti etümoloogia tõepära (etümologiseerimiskeskuste kohta vt. lähemalt Vaba 1977: 99–100). Tähelepanuväärne on seegi, et *taru* ajalooline levikuala on sügavate metsamesinduse traditsioonidega Kagu-Eesti (vt. lähemalt Vaba 1990a, Vaba 1990c).

LÜHENDID

ESA = Emakeele Seltsi Aastaraamat, Tallinn.

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki.

FUFA = Finnisch-ugrische Forschungen. Anzeiger, Helsinki.

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn.

LKK = Lietuvų kalbotyros klausimai, Vilnius.

LU = Linguistica Uralica, Tallinn.

SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki.

STEP = Suomalaisen Tiedeakatemian esitelmät ja pöytäkirjat, Helsinki.

SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki.

SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki.

Vir. = Virittäjä, Helsinki.

VJa = Voprosy Jazykoznanija, Moskva.

KIRJANDUS

Desnickaja, A. V. 1984, Sravnitel'noe jazykoznanie i istorija jazykov, Leningrad.

Gös. = Göseken, H. 1660, Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache, Reval.

EEW = Mägiste, J. 1982/1983, Estnisches etymologisches Wörterbuch, I–XII, Helsinki.

Endzelin, J. 1909 [rets.], Būga Kasimir, Aistiški studijai. – FUFA IX 1909, 28–32.

Endzelin, J. 1933, Zur Herkunft der baltischen Lehnwörter des Finnischen. – Liber semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae (SUST LXVII), Helsinki, S. 76–83.

Gamkrelidze, T. V., Ivanov, Vjač. Vs. 1984, Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy. Rekonstrukcija i istoriko-tipologiceskij analiz projazyka i prokul'tury I, Tbilisi.

Itkonen, T. 1972, Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta. – Historiallinen Aikakauskirja 2, s. 85–112.

Itkonen, T. 1983, Välikatsaus suomen kielen juuriin. – Vir., s. 190–229, 349–386.

- Ivanov, V. V., Toporov, V. N. 1961,** K postanovke voprosa o drevnejših otnošenijah baltijskih i slavjanskih jazykov. – Issledovanija po slavjanskomu jazykoznaniju, Moskva, str. 273–305.
- Jaanits, L. 1973,** Soomeugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. – Keel ja Kirjandus nr 12, lk 711–724.
- Kalima, J. 1936,** Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki (SKST 202).
- Koivulehto, J. 1983,** Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. – SUSA 78, s. 107–132.
- Laučjute, Ju. 1985,** O metodike issledovanija i interpretacii obščej baltoslavjanskoj leksiki. – Baltu valodas senāk un tagad, Rīga, 25–31.
- Mandel, M. 1993,** Läänemaa esiajalugu. – Läänemaa, Haapsalu. Lääne Elu, lk 9–52.
- Mažjulis, V. 1964,** Lingvističeskie zametki k baltijskomu etnogenezu, Moskva.
- Maziulis, V. 1981,** Apie senoves vakarų baltus bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais. – Iš lietuvių etnogenezes, Vilnius, 5–11.
- Moora, H. 1956,** Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn, lk 41–119.
- Moora, H. 1965,** Maanviljelyn varhaishistoriaa virolaisilla ja heidän naapurikansoillaan. – Kotiseutu 6, Forssa, s. 135–144.
- M[ä]g[iste], J. 1936 [rets.],** J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (SKST 202.) – EK 6, lk 182–186.
- Nieminen, E. 1934,** Der Stammaslaut der ins Urfinnische entlehnten baltischen ā-feminina und die Herkunftsfrage. – FUF XXII, S. 5–66.
- Nieminen, E. 1957,** Itämerensuomalaisten kielten vanhimmistä balttilaisperäisistä lainasanoista kuvastuvia balttilaisen lähdekielen ominaisuuksista. – STEP 1956, Helsinki, s. 190–209.
- Nieminen, E. 1959,** Beiträge zu den baltisch-ostseefinnischen Berührungen. – Rakstu krajums. Veltjums akademikim profesoram Dr. J. Endzelinam viņa 85 dzives und 65 darba gadu atcerei, Riga, S. 201–210.
- Nieminen, E. 1963,** Finnisch *sii*. – LKK, S. 177–182.
- Rätsep, H. 1959,** Lisamaterjali eesti keele *uh* > *hv* metateesi kohta. – ESA IV. Tallinn, lk 77–90.
- Saareste, A. 1953,** Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen. Suomi 106: 3, Helsinki.
- Sammallahti, P. 1977,** Suomalaisen esihistorian kysymyksiä. – Vir., s. 119–136.
- Sedov, V. 1985,** Rannaja etniceskaja istorija baltov. – Problemy etniceskoj istorii baltov. Tezisy dokladov mezrespublikanskoj naucnoj konferencii, Riga, str. 92–95.
- Setälä, E. N. 1932,** Soome sugu rahvaste eelajalugu, Tartu.
- SKES = Toivonen, Y. H., Itkonen, E., Joki, A. J., Peltola, R. 1955-1981,** Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII, Helsinki.
- Stang, Chr. S. 1966,** Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo.
- Suhonen, S. 1973,** Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen (SUST 154), Helsinki.
- Suhonen, S. 1980,** Balttilaisten lainasanojen levikistä ja merkityspiirteistä itämerensuomalaisissa kielissä. – Vir., s. 189–211.

- Suhonen, S. 1988**, Die baltischen Lehnwörter der finnisch-ugrischen Sprachen. – The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Edited by Denis Sinor, Liden, New York, Kopenhagen, Köln, pp. 596–615.
- Thomsen, V. 1890**, Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog, Kopenhagen.
- Thomsen, W. 1931**, Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen. – Samlede Afhandlinger IV. København.
- Toivonen, Y. H. 1953**, Suomalais-ugrilaisesta alkukodista. – Vir., s. 5–35.
- Trubačev, O. N. 1984**, Jazykoznanie i etnogenez slavjan. Drevnie slavjane po dannym etimologii i onomastiki. – VJa 2, str. 15–30; 3, str. 18–29.
- Vaba, L. 1977**, Läti laensõnad eesti keeles, Tallinn.
- Vaba, L. 1988**, O probleme baltijskih zaimstvovanij v volzsko-finskih jazykah. – Baltistica XXIV/2, Vilnius, str. 178–184.
- Vaba, L. 1989**, Balti laensõnad läänemeresoome maastikusõnavaras. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 138–141, nr 4, lk 206–218.
- Vaba, L. 1990a**, Balti fragment eesti mesindussõnavaras? – Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid I (E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut.), Tallinn, lk 35–45.
- Vaba, L. 1990b**, Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990 (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61), Helsinki, s. 125–139.
- Vaba, L. 1990c**, Gibt es ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkerei? – LU XXVI/3, S. 173–179.
- Viitso, T.-R. 1982**, On early Loanwords in Finnic. – Symposiumi 82. Suomalais-neuvostoliittolainen itämerensuomalaisen filologian symposiumi 30.8.–2.9.1982. Jyväskylä. Esitelmien referaatit, Jyväskylä, s. 78–79.
- Wied. = Wiedemann, F. J. 1973**, Estnisch-deutsches Wörterbuch. 4. unveränderter Druck nach der von J. Hurt redigierten Auflage, Tallinn [St. Petersburg 1893].

ERAND REEGEL JA SÕNASTIK AVATUD MORFOLOOGIAMUDELIS

Ülle Viks

1. VAATEPUNKT

Alljärgnevas artiklis püüan probleeme käsitleda eelkõige eesti keele morfoloogilise süsteemi uurijana ja modelleerijana, kelle käsituses on arvutilingvistika võimalused. Keelesüsteemi formaliseerimine ja realiseerimine arvutis pole eesmärk omaette, vaid küllaltki tõhus vahend püstitatud hüpoteeside kontrollimiseks ning mudeli kõigi allsüsteemide testimiseks.

Avatud morfoloogiamudel tähendab seda, et mudeli rakendusulatus arvutis ei ole piiratud mingi kindla hulga sõnadega, vaid et süsteem saab hakkama ka talle tundmatute sõnadega – nii nagu inimene oskab käänata-pöörata ka neid sõnu, mida ta kunagi varem kasutanud pole. Inimese morfoloogiapädevusse kuulub teatud hulk sõnavorme, mida ta tunneb ja oskab lauses kasutada, kuid lisaks neile kindlasti ka teatud hulk reegleid, mille abil ta on võimeline vajaduse korral sõnavorme moodustama. Sama põhimõte on aluseks ka morfoloogia modelleerimisel arvutis.

2. TAUST: MORFOLOOGIASÜSTEEM JA SELLE KIRJELDUS

Morfoloogiasüsteemi kesksed protsessid on sõnavormide süntees ja analüüs. Morfoloogilise **sünteesi** sisend on algvorm ehk lemma ja sõnavormi grammatilised tähendused (nt JALG + 'sg el') ning väljund on vastav sõnavorm (JALAST). Morfoloogilise **analüüsi** sisend ja väljund on vastupidised: sisendiks on sõnavorm (JALAST) ning väljundiks on lemma koos vastavate grammatiliste tähendustega (JALG + sg el').

Sünteesi käigus valitakse sisendile vastavad üksused (lemma – tüvevariant, grammatilised tähendused – morfoloogiline formatiiv) ja ühendatakse need sõnavormiks. Analüüsi käigus liigendatakse sõnavorm üksusteks ja leitakse tüvevariandile vastav lemma ning formatiivivariandile vastavad grammatilised tähendused.

Tegelikult muidugi asi nii lihtne ei ole: analüüsi- ja sünteesi protsesse võib vaadelda pööratavatena ainult teatava lihtsustuse

korral. Protsessid, mis toimuvad sisendi ja väljundi vahel, on kummagi suuna puhul paljuski erinevad. Kuid ometi on tegemist ühe ja sama allsüsteemiga. Analüüs ja süntees kasutavad suures osas samu andmeid ja neid protsesse on võimalik selliselt arvutis realiseerida, et nad kasutavad mitmeid ühiseid programmimooduleid. Seetõttu saab neist ka koos rääkida.

Põhilised komponendid, mis on olemas kõigis morfoloogiasüsteemide kirjeldustes – nii traditsioonilistes kui automaatsetes – on grammatika ja sõnastik. **Grammatika** sisaldab reegleid, mis kirjeldavad üksustega süsteemis toimuvaid protsesse: morfoloogilist sünteesi ja analüüsi. **Sõnastik** kujutab endast üksuste loendit, mis sisaldab süsteemi funktsioneerimiseks vajalikke andmeid iga üksuse kohta.

Sõnastik ja grammatika kirjeldavad üht ja sama nähtust – antud juhul morfoloogilist süsteemi –, kuid teevad seda erineval viisil. Grammatika üldistab ja annab süsteemist ülevaate, mis ei pruugi olla ammendav; sõnastik võimaldab ammendavat kirjeldust, mis pole aga ülevaatlik. Avatud morfoloogiamudel üritab integreerida grammatika ja sõnastiku erinevad võimalused morfoloogiasüsteemi kirjeldamisel. See, mis on morfoloogias üldine ja reeglipärane, esitatakse formaalsete reeglite kujul, s.t grammatikana, ja see, mida ei saa (või pole mõtet) reeglendada, esitatakse sõnastikus. Sõnastik sisaldab sel juhul ainult erandeid.

3. ERAND

Erandi mõistet kasutatakse keelesüsteemi kirjeldamisel küllalt tihti, kuid selle sisu tavaliselt ei defineerita, vaid kasutatakse kui väljastpoolt antut. Eesti kirjakeele seletussõnaraamat (1991) annab erandile sellise definitsiooni: “milleski üldisest v. normaalsest kõrvalekalduv v. erinev nähtus, omadus, asi, isik vms.”

Erand saab oma konkreetse sisu seoses taustsüsteemiga: ta on erinev milleski, ta on miski, mis pole see. Ja see see on enamasti määratletud kui üldine, tavaline, normaalne, reeglipärane, ühtlane – see on midagi umbmäärast, millel on pigem statistiline iseloom.

Sõnu ‘erandlik’ ja ‘irregulaarne’ võib lingvistilises kontekstis lugeda sünonüümideks, mis aga tavaliselt seostuvad erinevate antonüümidega: *erandlik* vastandub rohkem sõnadele ‘üldine’, ‘tüüpiline’ ja ‘tüübipärane’, *irregulaarne* vastandub sõnadele ‘regulaarne’ ja ‘reegipärane’ ‘Tüüp’ ja ‘reegel’ aga omavahel enam süno-

nüümid ei ole. Neid saab täpsemalt määratleda ning nende kaudu on võimalik määratleda ka erandeid.

Reegel kirjeldab morfoloogias mingit üksikut seaduspärasust, mis kehtib teatud omadusi kandvate sõnade puhul. Need omadused esindavad reegli rakendumistingimusi. Nt üht eesti keele tüvemuutust tugeva astme nõrgenemisel kirjeldab reegel $k \rightarrow g$, mis rakendub juhul, kui k -le eelneb lühike vokaal ja n ning k -le järgneb i (rakendumistingimused on kaldkriipsu / taga), nt $l'anki \rightarrow langi$, $t'ankima \rightarrow tangib$. Koos häälikumuutusega nõrgeneb ka välde ($3 \rightarrow 2$).

$$k \rightarrow g / Vn_i$$

$$3 \rightarrow 2 / \text{nõrk aste}$$

Erandit saab defineerida reegli kaudu: erand on objekt, mille puhul reegli rakendumistingimused on küll täidetud, kuid mis ometi reeglile ei allu. Nt sõna $t'ank$ võib nimetada esitatud häälikumuutusreegli suhtes erandiks, sest sellises kontekstis peaks toimuma tüvemuutus (nagu sõnades $l'ank$ või $t'ankima$), aga sõnas $t'ank$ jääb k nõrgenemata ja nõrgeneb ainult välde. Seega sõna $t'ank$ on selle reegli erand.

Erandite hulk tuleneb otseselt sellest, kui palju ja kui keerulisi reegleid fikseeritakse. Kui taotleda väga täpseid reegleid ja ammendavat kirjeldust, võib eranditest täiesti loobuda – reegel võib ju kehtida ka üheainsa sõna puhul (sel juhul tuleb tema rakendumistingimused esitada terve sõna). Kui aga taotleda lihtsaid reegleid ja ülevaatlikku kirjeldust, on erandeid rohkem.

Näiteks on täiesti võimalik reeglistada ja ka arvutis realiseerida tüvemuutused sõnades $pr'aad$, $r'aad$ ja $l'aad$. Et arvutis tekitada algvormist $pr'aad$ nõrga astme tüvi $pr'ae$, tuleb rakendada terve komplekt järjestikuseid reegleid, kusjuures osa vahevorme keeles ei eksisteeri (trell # tähistab sõnapiiri, reaalsed vormid on alla joonitud):

$$0 \rightarrow i / VVd_ \#$$

$$3 \rightarrow 2 / \text{nõrk aste}$$

$$d \rightarrow 0 / VV_i$$

$$V1V1 \rightarrow V1 / VV_V$$

$$i \rightarrow e / d \rightarrow 0$$

$$0 \rightarrow ' / 1 \text{ silp}$$

$$\underline{pr'aad} \rightarrow \underline{pr'aadi}$$

$$\underline{pr'aadi} \rightarrow \text{praadi}$$

$$\text{praadi} \rightarrow \text{praai}$$

$$\text{praai} \rightarrow \text{prai}$$

$$\text{prai} \rightarrow \text{prae}$$

$$\text{prae} \rightarrow \underline{pr'ae}$$

Sellele reeglikomplektile alluvad 1-silbilised noomenid, mille algvormi lõpus 'aad' Kuid lisaks neile kolmele sõnale, mis käituvad esitatud reeglite kohaselt, leidub veel samasuguse struktuuriga sõnu, mille puhul reeglite rakendustingimused on samuti täidetud, kuid mis käituvad teisiti: üks sõna saab teise tüvevokaali (*s'aad* → *s'aadu* → ... *s'ao*) ja kolmes sõnas (neist kahel on olemas reeglipärased homonüümid) nõrgeneb ainult välde (*kr'aad* → *kraadi*, *r'aad* → *raadi*, *l'aad* → *laadi*). Seega on neil reeglitel erandeid kokku rohkemgi kui reeglipäraseid sõnu.

Kui aga sellest reeglikomplektist tüvemuutuste moodulis loobuda, osutuvad eranditeks hoopis varem reeglitele allunud sõnad (*pr'aad* jne). Endised erandid (*kr'aad* jne) alluvad kahele üldisemale reeglile, millest üks lisab tüvevokaali *i* ja teine muudab ainult völdet (sõna *s'aad* : *s'ao* jääb erandiks ka nüüd):

0 → i / VVd_#	<u>kr'aad</u> → <u>kr'aadi</u>
3 → 2 / nõrk aste	<u>kr'aadi</u> → <u>kraadi</u>

See lihtsam ja üldisem reeglikomplekt kehtib suure hulga sõnade puhul silpide arvust ja konkreetsetest vokaalidest sõltumata (*dek'aad*, *promen'aad*, *kat'ood*, *antip'ood*, *pl'eed*, *mop'eed*, *g'iid*, *insektiits'iid*, *sl'aid*, *sinus'oid* jne).

Selle reegli kõrval on aga veel reeglid, mis kehtivad sõnade puhul, mille algvormi lõpus on *b* või *g* (vältereegel jääb kirjutamata):

0 → i / VVb_#	amf'iib → amfiibi,
	sn'oob → snoobi
0 → i / VVg_#	privil'eeg → privileegi,
	meteorol'oog → meteoroloogi

Kummalgi neist on oma erandid, nt *t'iib* : *tiiva*, *h'oob* : *hoova*; *r'oog* *r'oa*, *h'uug* : *huua*. Kui üldistada kõik kolm reeglit kujule 0 → i / VVG_# (kus G = nõrk klusiil), siis ühinevad ka nende erandid.

Eelnevatest näidetest võib teha järelduse, et erandit kui niisugust polegi olemas: erandid tekivad süsteemi kirjeldamisel ja moodustavad süsteemi selle osa, mis jääb reeglite mõjupiirist välja poole.

Kui reegli kaudu saab erandit küllalt konkreetsetelt määratleda, siis tüübi kaudu defineerimisel on erandi mõiste segasem. Esiteks

on klassifikatsioon ise suhteline mõiste, sest tema liigitusaluseid saab valida erinevalt: võib valida ainult formatiivivariantide komplekti ja tüvemuutuste liigi nagu "Väikeses vormisõnastikus" (=VVS, Viks 1992), võib aga valida klasse eristama ka konkreetse tüvemuutusreegli nagu Muugi süsteemis (Muuk 1933). Liigitusaluste hulgast ja üldistusastmest sõltub ka klasside hulk

Klassifikatsiooni vahendusel on seega põhimõtteliselt võimalik eristada kõiki iseärasusi sõnade muutmisel – nii regulaarseid kui ka irregulaarseid. Seda juhul, kui igale teistmoodi muutuvale sõnale omistada oma tüübinumber. Praktilise lahendusena arvutis on see täiesti sobiv, aga lingvistilisest aspektist mitte kõige parem, sest nii lähevad kaduma sarnasusseosed sõnade muutmise vahel.

Tüübierandid tekivad klassifikatsiooni optimeerimisel. Et tüübigraaf oleks ülevaatlik ja informatiivne, võetakse ühe tüübi alla kokku sõnarühmad, mille muutmine on suures osas ühesugune ja erineb teiste sama tüübi sõnade omast ainult üksikute vormide osas (Viks 1978). Need on põhitüübi suhtes erandid.

Erandlik võib olla kasvõi ainult üks vorm või teatud vormide tüved või teatud vormide formatiivid. Suurem osa erandliku sõna muutevorme moodustatakse aga täiesti regulaarselt. Nt sõna *olema* võib ühendada *tulema*-tüübiga, sest tal on ainult kahes muutevormis teistsugune kuju 'on 'Ind Pr Sg 3' ja 'Ind Pr Pl 3' (vrd 'on – *tule/b*, *tule/vad*). Kõik muud vormid on tal sarnased *tulema*-tüübi vastavate vormidega (*ole/n* – *tule/n*, 'olla – 'tulla, *ol/nud* – *tul/nud* jne). Sõna *rubla* võib viia *kõne-* (*tubli*)-tüübi erandiks, sest tal on ainsuse osastavas täiendav paralleelvorm *rubla* e *rubla/t*, mida teistel sõnadel pole.

Kuna sõnade jaotamisel morfoloogilistesse tüüpidesse on aluseks mitu erinevat liigitusalust, siis võivad ühe tüübi erandid olla erandlikud mitmest eri aspektist. Nt VVS-i *elama*-tüübi (27) erandite hulka kuuluvad *ajama*, millel on impersonaalvormides erandlik tüvevariant 'ae ('ae/takse jne, vrd *ela/takse* jne), ja *m'uuma*, millel on impersonaalis erandlikud *d*-algulised formatiivivariandid (*m'uu/dud* jne, vrd *ela/tud* jne). Tüübierand on seega veel hägusam mõiste kui reeglierand, sest tüübierandite hulk ja valik sõltub sellest, millised tüübid omavahel optimeerimise käigus ühendatakse (optimeerimata klassifikatsioonil erandeid pole). Avatud morfoloogiamudelil tüübierandeid sellisel kujul ei kasutata. Kõik klassifikatsiooniga seotud erandid kuuluvad vastavate reeglite juurde.

4. REEGLID JA SÕNASTIKUD

Reeglid, mis kirjeldavad morfoloogiasüsteemi seaduspärasusi ja seal toimuvaid protsesse, jagunevad oma liigi ja rakendussfääri alusel mitmeks allsüsteemiks, millest igaüks vajab ka oma sõnastikku. Põhilised allsüsteemid (reeglimoodulid), mis on olulised eesti morfoloogia jaoks, on järgmised: morfotaktika, allotaktika, tüvemuutused ja tüübituvastus (Viks 1994). Neist kaks viimast võimaldavad süsteemi teha avatuks.

Kõige universaalsem morfoloogia allsüsteem on **morfotaktika**. Morfotaktika reeglid määravad ühelt poolt ära kogu keele morfoloogilise süsteemi struktuuri: grammatiliste kategooriate valiku ja realiseerumisvõimalused ning sõnaklassidele vastavad morfoloogilised paradigmad (nt verbi- ja noomeniparadigma). Teiselt poolt määravad morfotaktika reeglid ära sõnavormi sisemise struktuuri: millised üksused millises järjestuses ja mis tingimustel võivad ühes sõnavormis koos esineda (nt noomenil TÕVI + ARV + KÄÄNE).

Morfotaktilist infot esindab morfoloogiasõnastikus sõnaliigi tähis, millele vastavate paradigmade kirjeldused ise on alati väljaspool sõnastikku – grammatikas. Ainuüksi morfotaktika reeglite abil on täiesti võimalik kirjeldada morfoloogiasüsteemi funktsioneerimist aglutinatiivsete keelte puhul, kus on küll rohkesti muutevorme, kuid kus üksused ei varieeru.

Et eesti keeles võivad varieeruda kõik morfoloogilised üksused, nii tüved kui ka formatiivid, siis on vaja kontrollida variantide omavahelist sobivust. Reegleid, mis kirjeldavad üksusevariantide (allomorfide) valiku ja koosesinemise tingimusi sõnavormis, võiks nimetada morfotaktika eeskujul **allotaktika** reegliteks (morfotaktika – morfeemide kombinatoorika, allotaktika – allomorfide kombinatoorika).

Kõige ökonoomsem viis allotaktika reeglite esitamiseks on **morfoloogiline klassifikatsioon** (Viks 1977). Puhtal kujul allotaktika reegleid esindab VVS-i (Viks 1992) klassifikatsioon, kus liigitusaluseid on kolm: 1) formatiivvariantide komplekt paradigmas, 2) tüve astmevaheldusmallid, 3) tüve lõpuvaheldusmallid.

Allotaktilist infot esindab sõnastikus tüübinumber, mis juhatab VVS-i grammatikaosas esitatud tüübikirjelduse juurde. **Tüübikirjeldus** kujutab endast paradigma põhivormide esitust sellisel kujul, mis fikseerib kõik tüübile omased variandikombinatsioonid: iga põhivormi jaoks tema tüvevariant üldistatud kujul koos konkreetse

formatiivivariandiga. Iga sõna konkreetseid tüvevariandid on antud sõnastikus.

Morfotaktika ja allotaktika reegleid rakendades on juba võimalik eesti keele automaatne morfoloogia tööle panna. Nii on VVS-i baasil realiseeritud EKI varasemad analüüsi- (Hein 1994) ja sünteesiprogrammid (Kuusik 1994). VVS-i reeglistikku (lisatud on liitsõnareeglid) kasutab ka Filosoofi morfoloogiline analüsaator (Kaalep 1996), mis töötab Microsofti Wordi eesti keele spelleris. Kuid morfortaktika ja allotaktika reeglitega piirduv süsteem on veel suletud süsteem, mis suudab sünteesida ja analüüsida ainult neid sõnu, mis on sõnastikus olemas. Iga uus sõna tuleb sõnastikku lisada – ja see nõuab lisatööd inimeselt, kes peab määrama muuttüübi ja sõnaliigi ning moodustama kõik vajalikud tüvevariandid.

Esimene samm avatud süsteemi poole on **tüvemuuatusreeglite** rakendamine (Kuusik 1995, 1996). Tüvemuuatuste reeglid moodustavad mitu erinevat allgrammatikat – vastavalt tüvemuuatuse liigile. Eraldi grammatikad on tüve sise- e astmemuuatuste jaoks, s.t tugeva ja nõrga astme moodustamiseks (mõlemas suunas: tugev → nõrk ja nõrk → tugev), eraldi grammatikad on tüve lõpumuutuste jaoks, s.t lemmatüve ja teiste tüvevariantide moodustamiseks (sammu mõlemas suunas: lemmatüvi → muutetüvi ja muutetüvi → lemmatüvi). Neile põhilistele grammatikatele lisanduvad veel grammatikad mitmusetüvede ja aditiivi geminaattüve moodustamiseks (mõlemad kahes suunas) ja ortograafiateisenduste jaoks.

Tüvemuuatusreeglite lülitamine süsteemi annab võimaluse hoida morfoloogiasõnastikus iga reeglipärase sõna jaoks ühtainsat tüvekuju, sest teisendusreeglid võimaldavad variante omavahel siduda ja ühest tüvevariandist teist moodustada. Sõnastikku peavad jääma ainult erandid – need tüvevariandid, mida allgrammatikates antud reeglite abil ei saa moodustada või mis moodustuksid valesti.

Sel teel väheneb sõnastiku maht oluliselt, sest tüvemuuatustega on seotud u $\frac{3}{4}$ eesti keele sõnavarast ja ühel sõnal on vähemalt kaks, aga sageli kuni viis tüvevarianti. Tüvemuuatuste süsteemi realiseerimine arvutis näitas, et formaalsete reeglitega on võimalik kirjeldada tüvemuuatusi u 90% ulatuses VVS-i sõnavarast. Ainult 10% sõnadest on mingi reegli suhtes erandlikud: kõige rohkem erandeid annavad tüvevokaali lisamise reeglid (allgrammatikas lemmatüvi → muutetüvi) ja nõrgaastmelisest tüvevariandist tugeva

astme moodustamise reeglid (allgrammatikas nõrk aste → tugev aste).

Kuigi kokkuhoid sõnastiku mahus on tuntav, pole süsteem ainult tüvemuutusreeglite abil veel sõnastikust vabaks saanud – sealt on tarvis leida iga sõna jaoks muuttüübi number, mis määrab sobiva tüübikeirjelduse ja selle kaudu tüvevariantide kasutamise paradigmas (tüvede vaheldusmallid) ja formatiivvariantide valiku.

Tüübikeirjelduse saab kindlaks teha **tüübituvastuse** reeglitega (Viks 1995b), mis sõna algvormi (lemma) fonoloogilise kuju järgi omistavad talle tüübinumbri. Muuttüübi tuvastamisel arvestatakse sõna selliseid fonoloogilisi omadusi nagu silpide arv sõna algusest või pearõhulisest silbist, välde, lõpuhäälikud, sisehäälikud, vahel ka silbitüübid. Muuttüübiga koos selgub ka morfoloogiline sõnaklass: verb, noomen või muutumatu sõna.

Tuvastusreeglite lülitamine morfoloogiasüsteemi annab võimaluse piirduda sõnastikus ainult tuvastuseranditega, s.t sõnadega, mille algvormi struktuur ei võimalda antud reeglite abil tüüpi õigesti määrata. Kõige raskem on ära tunda muutumatuid sõnu, millel pole spetsiifilist tuletussufiksit, nt '*all*, *nõnda*, *vähe*, *s'est* jne. Palju erandeid annavad ka 2-silbilised *e*-lõpulised sõnad, mis võivad jaguneda mitme tüübi vahel, nt 01: *t'üüne* : *t'üüne*, 02: *h'omne* : *h'omse*, *rase* : *raseda*, 04: *tase* : *taseme*, 05: *ranne* : *r'andme*, 06: *vanne* : *v'ande*, 09: *v'aene* *v'aese*, 16: *kõne* : *kõne*. Kui rakendada tuvastusreegleid ortograafilisele sõnakujule, tekitab suuri raskusi pearõhu leidmine, millest sageli sõltub sõna tüübikeirjeldus kõige rohkem, vrd *valang* (rõhk 1. silbil – tüüp 02) ja *volang* (rõhk 2. silbil – tüüp 22). Sõnu, mille algvorm ei sisalda piisavalt infot tüübi määramiseks, on VVS-i sõnade hulgas u 8%.

Tüübituvastuse abil muutub morfoloogiasüsteem avatuks ega sõltu enam sõnastikust. Kogu vajalik info süsteemi tööks tehakse kindlaks sõna enda fonoloogilise kuju põhjal. Kokkuvõttes väheneb sõnastiku osa oluliselt ja grammatika osa suureneb. See aga tähendab, et morfoloogilise sünteesi ja analüüsi tulemuslikkus ei sõltu enam sõnastiku mahust, vaid morfoloogiasüsteemi kirjelduse adekvaatsusest.

Avatud morfoloogiasüsteem funktsioneerib üldjoontes järgmiselt (Viks 1995a). Sünteesi puhul rakenduvad sisendsõnale (lemma) kõigepealt tuvastusreeglid, mis määravad muuttüübi ja sõnaklassi, seejärel moodustatakse tüübikeirjelduses ettenähtud tüveva-

riandid (tüvemuutusreeglite abil) ja lisatakse tüübikirjelduses ettenähtud formatiivivariandid. Analüüsi puhul kasutatakse neidsamu reeglimooduleid, kuid teises suunas ja järjekorras. Sõnavormi liigendamisel saadud tüvevariandist moodustatakse (tüvemuutusreeglite abil) kõik võimalikud algvormid ja kontrollitakse tuvas-
tusreeglites, kas nad sobivad vastava tüübi sõnaks.

Igal reeglimoodulil on oma erandite sõnastik, mis vaadatakse läbi enne vastavasse moodulisse sisenemist. Kui mooduli sisendük-
sus on erandite sõnastikus olemas, siis saadakse sealt ka vajalik väljund ja järgnev reeglimoodul jäetakse vahele. Selline lahendus annab igale reeglimoodulile iseseisvuse ja võimaldab neid kasuta-
da ka iseseisvalt – mõnes teises rakenduses.

5. AKTIIVNE – PASSIIVNE MORFOLOOGIA

Avatud morfoloogiamudel on vahetult seotud regulaarse ja irregu-
laarse ehk aktiivse ja passiivse morfoloogia eristusega, mille tõi
eesti morfoloogiakäsitluse Toomas Help (1985, 1990). Aktiivse ja
passiivse morfoloogia vastandusele on üles ehitatud ka "Eesti keele
grammatika" (1995) morfoloogiapeatükk (autor Kristiina Ross).
Tsiteerin (lk 126–127):

"Aktiivne morfoloogia hõlmab seda osa vormimoodustusest, milles reeglid
rakenduvad lähtudes sõna algvormi fonoloogilis-derivatiivsest struktuurist,
ilma et kõneleja vajaks õige vormi moodustamiseks mingit lisainfot selle
sõna kohta. Suurem osa sõnavarast kuulub aktiivsesse morfoloogiasse. Pas-
siivne morfoloogia hõlmab seda osa vormimoodustusest, milles algvorm ei
määra üheselt, milliste reeglite abil sõnavorme saab moodustada. Passiiv-
sete reeglite väljakujunemisel on olnud põhjuseks keeleajaloolised fonolo-
gilised muutused, kuid tänapäeva keele seisukohalt võib passiivseid reegleid
pidada leksikaliseerunuks. See tähendab, passiivse morfoloogia alla kuulu-
vate vormide kasutamisel peab kõnelejal iga konkreetse sõna kohta teada
olema, et selle sõna vajaliku vormi moodustamiseks ei saa kasutada tema
algvormi struktuurist automaatselt johtuvaid reegleid. Tõenäoselt on pas-
siivse vormimoodustuse korral kõneleja mälus olemas valmis kujul teatud
hulk selle sõna vorme, millest kõneleja analoogia abil tuletab ülejäänud
vormid. Grammatikakirjelduses on võimalik suhestada passiivse morfoloo-
gia alla kuuluvad vormid algvormiga põhimõtteliselt samasuguste reeglite
abil nagu aktiivse morfoloogia korral. Reaalses vormimoodustuses enamik
neist reeglitest tõenäoliselt ei toimi, nad lihtsalt kirjeldavad valmis vormide
vahelisi seoseid.

Aktiivse ja passiivse morfoloogia eristamise otstarbekus on
ilmne. See võimaldab selgelt välja tuua ühelt poolt morfoloogia
tuuma: need aktiivsed ja produktiivsed reeglid, mille abil saab va-

balt vorme moodustada ka tundmatutest sõnadest, ja teiselt poolt passiivsed ja ebaproduktiivsed reeglid, mis kirjeldavad seoseid vormide vahel, mida ei moodustata, vaid peetakse meeles.

Piiri asukoht aktiivse ja passiivse morfoloogia vahel ja kumagi esinemisvorm pole aga enam nii ilmselged. Teaduslik grammatika tahab anda kogu morfoloogiasüsteemile ammendavat kirjeldust. Seetõttu esitatakse reeglid kahes osas: aktiivsed reeglid kirjeldavad regulaarseid moodustusseoseid sõnavormide vahel ja passiivsed reeglid kirjeldavad irregulaarseid seoseid.

Avatud morfoloogiamudel arvutis tahab realiseerida morfoloogiasüsteemi kõige ökonoomsemal viisil. Seetõttu esitatakse arvutis ainult aktiivsed reeglid ning kõik passiivse morfoloogiaga seotud sõnavormid esitatakse üksnes erandite sõnastikes. Passiivsete reeglite realiseerimine arvutis on võimalik, kuid see teeks tarbijarakenduste töö liiga aeglaseks. Küll aga on passiivseid reegleid vaja arvutis lingvistilise uurimistöö jaoks, et kontrollida, kas reeglid on õigesti formuleeritud ja kas nad töötavad adekvaatselt.

Ühtlasi selgub sel teel ka optimaalne vahekord reeglite ja erandite vahel. Et erandite hulk ja valik on otseses sõltuvuses reeglite hulgast ja üldistusastmest, siis võib tegelik piir aktiivse ja passiivse morfoloogia vahel erinevates keelekirjeldustes ja rakendustes joosta erinevalt, sõltudes selle otstarbest, kasutatud kriteeriumidest ja tunnustest ning morfoloogiakirjelduse koostaja taotlustest ja arusaamadest.

Milline on aktiivse ja passiivse morfoloogia vahekord inimese peas, on muidugi ainult oletus. Tõenäoliselt ei piirdu inimese keeleoskus reeglite ja erandite teadmise, oma osa on kindlasti ka korduva kasutuse kaudu kinnistunud prototüüpidel, assotsiatiivsetel seostel jne. Kuid sellegipoolest on usutav, et see eristus toimib.

Kahe morfoloogia piiri asukoht keelekasutuses on veelgi määramatum kui keelekirjelduste puhul, sõltudes suurel määral inimese keeleoskuse tasemest. Kui passiivse morfoloogia osa moodustavad selgeksõpitud (omandatud) sõnavormid ning aktiivse osa reeglid, siis algajal keeleõppijal on passiivne osa veel väike ja aktiivne reeglite osa suhteliselt suur – ta peab sageli mõtlema, kuidas üht või teist vormi moodustada. Mida rohkem sõnavorme on keeleõppija omandanud, seda suurem on passiivse morfoloogia osakaal. Reegleid on tal vaja kasutada ainult tundmatute sõnade puhul. Emakeelsel kõnelejal kuulub passiivsesse ossa lisaks erandlikele

sõnavormidele ilmselt ka teatud hulk suure kasutussagedusega sõnavorme, kusjuures samade sõnade vähemkasutatavad vormid moodustab ta tõenäoliselt reeglite abil. Kõigi vormide meelespidamine oleks ebaökoonoomne.

KIRJANDUS

Eesti keele grammatika I, 1995, Tallinn.

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I, 2. vihik, 1991, Tallinn.

Hein, I. 1994, Practical Realisation of the Morphological Analysis. – Ü. Viks (ed.), Automatic Morphology of Estonian 1, Tallinn, lk 29–35.

Help, T. 1985, Linguistic Competence and Morphology. Preprint KKI-38, Tallinn.

Help, T. 1990, Eesti regulaarne ja irregulaarne verb. (Dissertation, MS in the Institute of the Estonian Language). Abstract, Tartu.

Kaalep, H.-J. 1996, ESTMORF: A Morphological Analyzer for Estonian – H. Õim (ed.), Estonian in the Changing World, Tartu, lk 43–98.

Kuusik, E. 1994, Morphological Synthesis of Estonian Based on the Agglutination Strategy. – Ü. Viks (ed.), Automatic Morphology of Estonian 1, Tallinn, lk 36–48.

Kuusik, E. 1995, Automatic Recognition of the Estonian Stem Changes. – Ü. Viks (ed.), Automatic Morphology of Estonian 2, Tallinn, lk 46–71.

Kuusik, E. 1996, Eesti tüvemuutuste süsteemi modelleerimine. Magistriväitekirj (käsikiri Eesti Keele Instituudis).

Muuk, E. 1933, Väike õigekeelsus-sõnaraamat, Tartu.

Viks, Ü. 1977, Klassifikatoorse morfoloogia põhimõtted. Preprint KKI-9, Tallinn.

Viks, Ü. 1978, Morfoloogilise klassifikatsiooni optimeerimisest. – Sõnast tekstini, Tallinn, lk 91–111.

Viks, Ü. 1992, Väike vormisõnastik I: Sissejuhatus & grammatika. A Concise Morphological Dictionary of Estonian I: Introduction & Grammar. Väike vormisõnastik II: Sõnastik & lisad. A Concise Morphological Dictionary of Estonian II: The Dictionary & Appendices, Tallinn.

Viks, Ü. 1994, Eesti keele morfoloogiline analüsaator. Automaatanalüüsi võimalused ja võimatused. – Keel ja Kirjandus nr 3, lk 150–163.

Viks, Ü. 1995a, About Rule-oriented Morphology of Estonian. Abstracts of Posters Presented at the 10th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA-95, Helsinki 29–30 May 1995, lk 28–30.

Viks, Ü. 1995b, Rules for Recognition of Inflection Types. – Ü. Viks (ed.), Automatic Morphology of Estonian 2, Tallinn, lk 23–45.

EESTI KEELE MENTAALSE MAAILMAPILDI ALLIKAID JA PIIRJOONI

Haldur Õim

1. SISSEJUHATUS

Kognitiivse semantika üks keskseid probleeme on küsimus keele semantiliste väljade struktureerimise seaduspärasustest. Küsimuse vastu tuntakse huvi kahest aspektist. Esiteks, kuidas vastav semantiline väli on struktureeritud sünkroonilises plaanis, praegu kehtivas keelekasutuses; ja teiseks, kust see struktuur pärineb – niivõrd kui seda õnnestub tuvastada. Teoreetilisest aspektist on mõlemal juhul peamine küsimus, missuguseid üldisemaid järeldusi vastavate seaduspärasuste kohta saab teha keele kui terviku osas. Kuid tõsiselt võetavad teoreetilised väited eeldavad muidugi alati mingisuguse empiirilise materjali läbitöötamist.

Käesolevas artiklis tahangi mõlemast eespool mainitud aspektist vaadelda eesti keele mentaalset semantilist välja. Peab kohe ütleva, et tegemist on esimese katsega seda materjali niimoodi analüüsida ja käsitlus jääb paratamatult visandlikuks.

Mis ma mõtlen mentaalse välja all? Semantilise välja all mõtlen siin – nagu see on tüüpiline – semantiliselt seotud sõnade hulka, mis moodustab teatud mõistelise terviku. Terminit 'mentaalne' on kasutatud parema puudumisel. Ingliskeelses kirjanduses on kasutusel terminid nagu *mental states, processes, activities, mental life* ja ka *mental (semantic) field*. Ehk need terminid polegi nii väga head, aga nad on juurdunud ja minu jaoks katavad nad parajasti selle semantilise ala, millest tahan rääkida. See on inimpsüühika, so. psüühilised struktuurid ja protsessid suhteliselt laias mõttes: mõtlemine ja arutlemine, tahe ja otsustamine, arvamused ja hinnangud, tunded, emotsioonid ja suhtumised. See on muidugi väga mahukas väli ja tegelikkuses jaguneb see mitmeks spetsiifilise semantilise liigendusega allväljaks. Siin huvitab mind aga eelkõige see (makro)väli tervikuna.

Natuke lähemalt tuleb peatuda sellel, miks ma üldse räägin semantilistest väljadest, mis mind nende puhul esmajoones huvitab.

2. SEMANTILISED VÄLJAD JA NAIIVTEOORIAD

Semantiliselt ei kata keel – mõeldud on siin eelkõige sõnavara – maailma ühtlaselt. Sõnad koonduvad teatud teemade ümber, kattes ühtesid alasid tihedamalt kui teisi. Tihedalt kaetud alasid peetaksegi silmas, kui räägitakse semantilistest väljadest. Olulisem aga kui puht kvantitatiivne tihedus-hõredus on asjaolu, et sellised ühte semantilisse välja kuuluvad ja temaatiliselt seotud sõnad moodustavad teatud mõistelise/kontseptuaalse terviku, millel on oma struktuur, milles sõnade tähenduste vahel kehtivad spetsiifilised semantilised suhted ja nende tähendustega võime opereerida teatud kindlate seaduspärasuste järgi. Semantilise välja liigenduses kajastub vastava kultuuri arusaam selle maailmafragmendi ehitusest ja selles toimivatest seaduspärasustest, mida väli katab. Niisuguste kontseptualisatsioonide tähistamiseks on ingliskeelses kognitiivses semantikas käibel terminid *cultural model*, *folk model*, *folk theory*, *naive theory*. Eesti keeles võib sobivama termini väljamõtlemiseni kasutada terminit *naiivteooria*. Täiendsõna *naiiv(ne)* ei ole mõeldud rõhutama mitte vastavate kontseptualisatsioonide lihtsustatust või lihtsameelsust, vaid seda, et tegu pole mitte teaduslike teooriatega, mis on konstrueeritud vastavuses kindlate teadlikult järgitavate printsiipidega, vaid suurel määral ebateadlike kontseptualisatsioonidega – milles aga siiski on **mingeid** printsiipe järgitud, ja see annabki põhjuse rääkida teooriatest (vt Õim 1996a).

Algselt on ingliskeelne termin *folk theory* lingvistikasse laenatud väidetavalt antropoloogiast. “The term /folk theory/ is borrowed from anthropology. In describing a system of knowledge and belief of another culture, an anthropologist speaks of that culture’s folk theory of botany, emotions, language, and so on. Anthropologists discover such folk theories by analysis of the use of words in the native language. The guiding idea is the familiar one that any natural lexicon implies a tacit, structured conceptualization of the stuff that the words are about.” (Kay 1997: 134). Oluline on meile muidugi tsitaadi teine pool, milles räägitakse, kust antropoloogid tuletavad naiivteooriad – just see on alus, mis ühendab kognitiivse semantika ja (kognitiivse) antropoloogia huviseid.

Teiselt poolt tunneb inimese maailmapildi kujunemise vastu huvi kognitiivne psühholoogia. Üks kaalukaid teooriaid, nn “teooria teooria” (*theory theory*), väidab, et laps ei kogu teadmisi maa-

ilmast lihtsalt kübehaaval, üksikfakte ja -tõdesid liites, vaid konstrueerib järk-järgult vastavate ainevaldkondade teooriad – naiivteooriad. Ning põhiallikaks otseste kogemuste kõrval on keel, sõnade tähendused, mille sisu laps järk-järgult lahti mõtestab ja omavahel süsteemi viib (vt Taylor 1995).

Osutatagu, et nii nagu antropoloogia puhul, viidatakse siingi naiivteooriate kultuurilisele (laiemalt sotsiaalsele) algupärale. Naiivteooriad on teatud kognitiivsed struktuurid, kuid need ei kujune maailma “lihtsa” individuaalse tunnetamise tulemusena, vaid need omandatakse vastava kultuuri kontekstis teiste inimestega suheldes. Ning keel osutub seetõttu põhiliseks vahendajaks kultuuris fikseeritud teadmiste ülekandmisel.

Kognitiivse semantika huvi semantiliste väljade vastu põhinebki tegelikult huvil nende väljade aluseks olevate naiivteooriate vastu. Kognitiivse semantika jaoks ei ole semantiline väli lihtsalt tähenduslikult seotud sõnade kogum, nii nagu klassikalises semantikas (kust ju termin ise on pärit), vaid sõnade kogum, mille ühiseks aluseks on vastav naiivteooria. Sõnad semantilises väljas ei ole üksteisega seotud vahetult, vaid aluseks oleva naiivteooria kaudu. Kui välja tuleb näiteks juurde uus sõna või väljend, peab selle tähendus kindlal viisil sobima naiivteooriasse. Selles mõttes naiivteooria ei juhi mitte ainult sõnade sünkroonilist kasutust, vaid ka teatud diakroonilisi protsesse, näiteks uute tähenduste kujunemist metafoorse ülekande teel. Nagu on rõhutanud G. Lakoff: metafoorne ei ole lihtsalt keelekasutus, metafoorne on inimese mõtlemine. Metafoorne ülekanne ei kulge sõnalt sõnale, vaid naiivteooriast naiivteooriasse (Lakoff 1987: 1990). Kui me näiteks kujutleme viha, raevu, ägedust jms (millele vastab emotsioonide naiivteooria üks allteooriaid) kui teatud suletud mahutis olevat kõrgendatud temperatuuriga vedelikku, milles toimuvad teatud protsessid (allikala naiivteooria, nt Kövecses 1986), siis osutuvad seletusteta arusaadavaks ka väljendid nagu *ta läks keema*, *ta kees (vihast)*, *ta plahvatas* (ei olegi vaja lisada, et vihast), *temas pulbitsees raev*, *ta jahtus maha* jne. Selliseid metafoorseid väljendeid võime ka spontaanselt produtseerida, kuid nende samavõrd spontaanne arusaadavus on tagatud vaid eeldusel, et nad on kooskõlas nii allikala kui sihtala naiivteooriaga. Või nagu allpool näeme: see, kuidas eesti keeles võime rääkida (inimese) hingest, vaimust või meel(t)est, sõltub sellest, mida kujutab endast mentaalse välja alu-

seks olev naiivteooria. Keeleuurija-semantiku jaoks on situatsioon muidugi ümber pööratud: selle põhjal, missuguseid väljendeid kasutatakse hingest, vaimust, meelest jne rääkimiseks, võib teha järeldusi vastava implitsiitse naiivteooria kohta. Miks võime näiteks öelda (*kellegi*) *hing sai haiget*, aga mitte (*kellegi*) *vaim sai haiget*? Mis vahe on, kui ütleme *ta tegi seda meelega* ja kui ütleme *ta tegi seda hingega*?

Nagu olen osutanud (Õim 1996a) on mõistet “naiivteooria” seejuures siiski mõttekas reserveerida teatud omadustega naiivteadmiste struktuuride tähistamiseks. Need on kõigepealt piisavalt ulatuslikud ja piisavalt kompleksed teadmisstruktuurid, mis liigendavad inimestele olulisi maailmapildi fragmente. Väiksema ulatusega, näiteks vaid ühe sõna ja ta sünonüümide, antonüümide jne. aluseks olevat teadmisstruktuuri võib nimetada kognitiivseks mudeliks, nagu teeb G. Lakoff (Lakoff 1987) või ka näiteks freimiks, nagu senini eelistab teha Ch.Fillmore (Fillmore, Atkins 1992).

Teiseks, naiivteooria – nii nagu ka teadusliku teooria – üks põhitunnuseid on, et see ei esita lihtsalt vastava mõisteala (maailmapildi fragemendi) taksonoomilist liigendust, vaid seob sellesse kuuluvad mõisted kindlal viisil (“aksioomidega” “teoreemidega”), nii et ühtede faktide põhjal on võimalik järeldada teiste kehtimist või mittekehtimist, s.o on võimalik ennustada fakte, sündmusi jm, mida vahetu vaatlus ei anna. Nt: Kui kellelgi on **võimalus** teha midagi ja ei ole mingeid sisemisi ega väliseid asjaolusid, mis takistaksid seda tegu, kuid temas ei teki **kavatsust** üritada seda tegu, siis ta **ei soovi** seda tegu (seob võimaluse, soovi ja kavatsuse mõisted; vt D’Andrade 1987:131). Või kui defineerime A **usaldust** B vastu situatsioonis S kui suhet, kus A situatsioonis S on kindel, et B ei tee tahtlikult talle midagi paha, siis võime sõnastada näiteks järgmise teoreemi: “Kui A usaldab B-d situatsioonis S, siis A eeldab, et B teab, mida A mõtleb ja soovib situatsioonis S” (Smedslund 1997; seal on toodud ka tõestus).

Järgmistes alajaotustes käsitlen eesti keele mentaalset semantilist välja, nagu öeldud, kahest aspektist. Esiteks püüan välja selgitada mõned allikad, mille põhjal on konstrueeritud mentaalse välja aluseks olev naiivteooria ning missuguseid üldisemaid seaduspärasusi selles ülekandes võib täheldada. Teiseks püüan selgusele jõuda selle naiivteooria üldistes piirjoontes ja teatud põhikate-

gooriat es ning nendevahelistes suhetes, tuginedes eesti keele vastavate sõnade semantikale ja kasutusele.

3. MENTAALSE MAAILMAPILDI ALLIKALAD

On üldiselt tunnustatud seisukoht kognitiivses lingvistikas ja ka psühholoogias, et inimesed konstrueerivad abstraktsemate nähtuste naiivteooriad või kognitiivsed mudelid oma konkreetsema kogemuse põhjal, mille algtasandiks on vahetud füüsilised ja kehalised kogemused. Üheks põhiliseks ülekandemehhanismiks on metaforisatsioon, kusjuures ülekanne ei toimu üksiksõnade kaupa, vaid seda reguleerib suures ulatuses allikala tervikuna (Lakoff 1990). Niisiis on abstraktsemate alade naiivteooria lahtimõtestamisel oluline adekvaatselt fikseerida selle allikala(d). Kõikide uute tähenduste allikaks ei ole muidugi metafoorsed, metonüümilised jms tähendusülekanded, uued tähendused võivad areneda ka ühe sõna sees, kus olemasolev tähendus aja jooksul muutub või sellest kasvab välja uus tähendus (ammutuntud tähendusmuutuste idee). Kuid siingi püütakse tänapäeval leida seda protsessi suunavaid üldisemaid seaduspärasusi (nt Traugott 1990). Mentaalse välja tähenduste kujunemise sellel aspektil ma selles töös ei peatu.

Käsitluse konkreetseks lähtepunktiks on semantikas hästi tuntud hüpotees, mis ka kognitiivses semantikas on aktsepteeritud – nn lokalismi hüpotees (Lyons 1977: ptk 15.7). Hüpoteesi sisu on selles, et meie kujutelmad füüsilisest ruumist, ruumi kontseptualisatsioon (vastav naiivteooria kui “naiivse füüsika” üks osa) on aluseks paljudele abstraktse sisuga naiivteooriatele. On näiteks ilm selge, et enamik ajaväljendeid (*enne, pärast, (millegi) järel* jne) on algupäralt ruumiväljendid.

Samalaadseks semantiliseks väljaks on peetud ka mentaalset välja: psüühika on algselt metafoorne ruum, milles leidub mitmesuguseid ruumilisi objekte ja leiavad aset ruumilised protsessid (nagu liikumine) ja toimivad ruumile iseloomulikud seaduspärasused. Tõendeid sellest ei ole tõesti raske leida, sealhulgas eesti keelest. Näiteks psüühilisi seisundeid ja protsesse on võrdlemisi üldiselt kontseptualiseeritud teatud ruumi piirkondadena, kuhu satutakse või jõutakse, kust väljutakse, pääsetakse välja jne (*segadusse sattuma, arusaamisele jõudma, ümber mõtlema*).

Ma ei taha siin lokalismihüpoteesi tervikuna vaidlustada, selleks pole vajadust, kuid teiselt poolt ei tohi sellega ka liialdada.

Esiteks on muidugi igas keeles piisavalt mentaalseid seisundeid ja protsesse tähistavaid väljendeid, mis pole vahetult mingilt teiselt, ei ruumiliste ega muude kujutelmade alalt üle kantud (mis algupära on näiteks *mõistma* või *mõtleva*?) Kuid teiseks tahan ma siin tähelepanu juhtida sellele, et väga tihti ka nendel juhtudel, kus **algu-pärase** allikalana võime tuvastada ruumikujutelmad, ei ole ülekanne mentaalsesse maailmapilti toimunud vahetult, vaid mingi teise, vahendava naiivteooria kaudu. Need vahelülid pole juhuslikud, sest just nendes on algsed ruumisuhed teisendatud kujule, mis sobib mentaalse välja tähenduste vahetuks allikalaks.

Eesti keele põhjal võib osutada vähemalt kahele sellisele vahendavale väljale (s.o vastavale naiivteooriale):

1) ajasuhte väli,

2) visuaalse taju (nägemise, vaatamise) väli.

Esimene neist on suhteliselt lihtsalt demonstreeritav ja ka seletatav: mõtteprotsessid on tihti suunatud tulevikku või minevikku ja vastavalt ka näiteks mentaalse välja väljendid, mis osutavad ettepoole või tahapoole suunatust, ei osuta mitte suunatusele ruumis, vaid ajas:

ette aimama

ette mõtlema

ette kavatsema

ette nägema

ettevaatlik

tagantjärele midagi taipama

tagasi mõtlema (millelegi)

tagasivaates

jne

Ehkki väljendid *ette*, *tagasi* jt on algselt ruumiväljendid, oleksid nad vaevalt vastavate mentaalsete protsesside iseloomustamiseks kasutusele tulnud, kui nad enne poleks omandanud ajalist sisu.

Seos visuaalse välja ja ühelt poolt ruumi- ning teiselt poolt mentaalse välja vahel on komplitseeritum.

Esiteks osutatagu, et vaid osa keeleliselt tähistatud ruumisuhed on sellised, mida võib iseloomustada kui “puhtaid” või “objektiivseid” ruumisuhteid: *toas*, *toast*, *lambi all*, (*hüppas*) *üle laua*. Teise ja võrdlemisi olulise osa moodustavad niisugused suhted, kus objektide paiknemist või liikumist ei iseloomustata (ei tähistata keeleliselt) ainult objektidest endist lähtudes, vaid lähtudes

implitsiitsest vaatelejast. Kui ütleme näiteks, et üks kast on teise kasti *ees*, *taga* või *kõrval*, siis eeldab selline tähistusviis implitsiitset või ka eksplitsiitset vaateajat – s.o inimest/olendit, kes situatsiooni **visuaalselt** jälgib ja kelle suhtes positsioonid “ees” “taga” või “kõrval” on määratletud.

Ka paljude mentaalseid protsesse või seisundeid tähistavate väljendite puhul võime konstateerida, et need väljendid (või nende osad) tähistavad algselt ruumisuhteid või -protsesse, kuid visuaalselt vahendatud suhteid või protsesse:

kõrvutama (“midagi millegi kõrvale asetama ja vaatlema”)

eelistama (“midagi millegi ette – enda suhtes – asetama”)

läbi nägema (nt kavatsust, plaani)

ette kujutama

ette panema

ettepanek

sihilikult (vrd *sihtima*)

jne

Nende mentaalsete protsesside või tegevuste puhul sobib selleks implitsiitseks vaateajaks agent ise (nt *kõrvutama*, *eelistama*) või ka keegi virtuaalne “kõrvaltvaataja” (*ette panema*, *ettepanek*).

Teiseks võib visuaalse ja mentaalse välja tiheda seose tõendina osutada suhteliselt hästi tuntud tõigale, et väga paljud sõnad, mis otseselt ja algupäraselt (s.o mitte näiteks ruumisuhete väljast ülevõetuna) tähistavad visuaalset taju või tunnetusprotsesse, on üle kantud mentaalsesse välja.

Nt:

Ta nägi, et teha pole enam midagi.

Ta märkas, et teine kõhkleb ja räägib ebakindlalt.

Ta nägi ära, et...

Ta vaatas, et rutem minema sai.

Temas tekkis hämar aimus, et ...

See seaduspärasus, millele on osutanud mitmed tähendusmuutuste uurijad (nt Traugott 1990), tõendab, et üsna ilmselt pole visuaalse aspekti olemasolu juhuslik ka eelnevalt vaadeldud tüübi puhul, kus algseks allikalaks on ruumisuhed.

Kokkuvõtvalt võib seega öelda, et kui lokalismihüpoteesis väidetakse, et inimesed struktureerivad oma mentaalset maailmapilti (suures osas) ruumikujutelmade alusel, siis paljudel juhtudel

on see õige sedavõrd, kuivõrd ei unustata lisada määratlust "alg-selt" Tegelikult võib olla mitmeid vaheastmeid, millest igaüks võib (metafoorsesse) ülekandesse lisada mingi olulise momendi. Aja- ja visuaalse tajuga seostuvad kujutelmad on olulised näited sellistest vaheastmetest.

Järgevas alajaotuses üritame eesti keele mentaalset maailmapilti analüüsida aga hoopis teisest vaatenurgast.

4. EESTI KEELE MENTAALSE MAAILMAPILDI MÕNINGAID PIIRJOONI

Millest, mis komponentidest või "allsüsteemidest" mentaalse naiivteooria järgi koosneb inimese psüühika? Kas eesti keelest lähtudes on siin võimalik leida midagi meile spetsiifilist võrrelduna näiteks inglise keelest tuleneva mentaalse naiivteooriaga? Neid küsimusi püüan siinses alajaotuses käsitleda. Keskendun aga kõige üldisemale tasandile, s.o püüan välja selgitada, mida eesti keelest lähtudes nähakse inimese mentaalse funktsioneerimise algsete komponentide e allsüsteemidena. Kogu makrovälja kui terviku haaramine ei mahuks siinse töö raamidesse.

Kui alustada eesti ja inglise keele võrdlusega, siis on esimene erinevus kohe ilmne: inglise keeles on olemas sõna *mind*, eesti keeles sellele vastet pole. Inglise nimisõna *mind* katab vastava naiivteooria uurijate väitel faktiliselt kogu inimese psüühika. Näiteks R. D'Andrade (1987) toob *mind* komponentidena esile järgmised mentaalsed protsessid ja seisundid: 1) aistingud ja tajud (*nä-gema, kuulma, vaatama jne.*); 2) teadmised ja arutlemine; 3) tunded, emotsioonid; 4) soovid ja vajadused; 5) eesmärgid ja kavatsused; 6) otsustamine, tahe. Ehkki R. D'Andrade esitab oma *mind* mudeli kui Lääne kultuurile üldiseloolumuliku, on teised autorid osutanud, et tegemist on inglise keelele spetsiifilise mõistega, mille otsest vastet ei leidu isegi saksa või prantsuse keeles (nt Wierzbicka 1992:40 jj). Ja ei leidu ka eesti keeles.

Eesti keel jagab inimese mentaalsfääri nähtused ja protsessid kolme allsüsteemi, mida kõige üldisemal tasemel tähistatakse sõnadega *meel, hing ja vaim*.

Püüame jõuda selgusele, mida eesti keeles kajastuv naiivteooria neisse allsüsteemidesse paigutab. Peab muidugi kohe ütleva, et nii nagu naiivteooriatele tüüpiline, ei ole tegemist mingite selgete struktuuridega. Nimetatud kolme sõna tähendusväljad

kattuvad osaliselt, nende piirid on ähmased. Ent kui lähtume eesti keeles juurdunud sõnakasutusest, on ometi raskusteta võimalik kolme tähendusvälja eristada.

Sõnade *hing* ja *vaim* tähendusala on suhteliselt selgesti vastandatavad, need n-ö täiendavad teineteist. Sõna *meel* tähendusala on komplitseeritum. Sellel võime küll leida oma tähendusala, kuid osaliselt katab see nii *hinge* kui ka *vaimu* tähendusala. On täiesti võimalik, et meil on tegemist ajalooliselt erinevate tähenduskihtidega. *Hinge* ja *vaimu* tähendusvälja võime seostada kristliku kultuuri juurdumisega meil aastasadu tagasi, *meel* esindab ilmselt vanemat kihistust. Tervikuna oleme aga nagunii situatsioonis, mida iseloomustab R. D'Andrade: "Parts of most folk models are legacies from the past, and the information needed to discover whatever causes once operated to create these models is often not obtainable." (1987: 146).

Kuid eesti keeles täna käibivad väljendid võimaldavad siiski visandada pildi sellest, mis ka **praegu** on mentaalse naiivteooria poolt aktsepteeritav ja mis mitte ning mis seega moodustab osalt implitsiitse, osalt eksplitsiitse tausta inimese mentaalsfäärist rääkides. Kuid tunnistagem ka kohe, et järgnevat esitust võib võtta kui demonstratsiooni, kui segaseks võib niisuguse ulatusliku välja pilt detailides osutada esimeses lähenduses ja kui rasket analüüsi selle pildi selgitamine, selle erinevate harude ajalooliste ja tänapäevaste seoste tuvastamine nõuaks.

Hing on inimesel tänapäeval kõigepealt tunnete, emotsioonide ala: *hing on kurb, rõõmus, hirmul, rahul; hing on raske, hing sai haiget, hing valutab* jne. Hing on niisiis justnagu see komponent või allsüsteem inimeses, mis vahetult emotsioone tajub.

Kuid ühtlasi võib öelda, et hinge käsitatakse – nagu paljud väljendid lubavad väita – kohana, ruumina, "mahutina" milles emotsioonid paiknevad, mida nad endast ka ei kujutaks: *hinges valitseb rahu, rõõm, segadus; kurbus poeb hinge; need sõnad läksid hinge; hing sai täis; hinges keeb, käärib viha*.

Nagu allpool näeme, on üks *meele* lõikumiskohti *hingega* selles, et võime samuti öelda *meel on kurb, rõõmus, raske, kerge* jne (aga kas ka nt *?hirmul, ?vihane, ?rahulik* jm?). Kuid samas ei ole paralleeli teise eespool toodud *hinge* kasutusrühmaga: ei öelda *meeles valitseb rahu või segadus, kurbus poeb meelde, meel sai*

täis (mingit tunnet). Meel ei tundu olevat mahuti, mille "sisse" tunded koguneda saavad.

Edasi võib *hing* tähendada ka üldisemat ja püsivamat *hinge-laadi*: *nurjatu*, *õilsa hingega inimene*. Tähelepanu juhtimist vääriva iseärasusena võib aga siin esile tuua selle asjaolu, et *nurjatu hing*, *õilis hing* jne. inimese tähistusena ei viita otse vastavate inimeste tüüpilistele hingeseisunditele, vaid mõtlemis- ja käitumistüübile. Seega pigem sellele sfäärile, mis muidu kuuluks nagu **vaimu** kompetentsi (vt allpool).

Teiseks vajaks taas uurimist selles kontekstis *hinge* seos sõnaga *meel*, sest keeles on olemas ka sõnad *meelelaad* ja konkreetsemalt nt *õilsameelne*, *ausameelne* jt (ent miks ei ole nt sõna *nurjatumeelne* või teisigi sarnaseid?). Ja muidugi tuleb siin arvesse võtta sellist sõna nagu *iseloom* ja selle alla paigutuvat väga suurt hulka sõnu eesti keeles, mis tähistavad iseloomujooni. Olgu osutatud, et eespool viidatud R. D'Andrade artiklis (1987) ei ole inglise keele vastavaid sõnu (mõisteid) *character* või *character trait* üldse paigutatud sõnale *mind* vastava naiivteooria alla. Ka siinses artiklis ei jõua me mentaalsfääri sellel aspektil lähemalt peatuda.

Hing võib eesti keeles (nii nagu ka selle vasted paljudes keeltes) muidugi tähendada veel raskesti määratletavat "elususe alust" Kui kellelgi on *hing sees*, siis ta on elus. (Muide taas omapärane ebajärjekindlus: me võime öelda, nagu eespool, et hing on kellegi sees, ja samas võime sama tähendust väljendada nii, et keegi on "hingesees": *ta on veel hinges*.) Seda tähendust, mis iseenesest võib olla algsem kui eespool nimetatud tähendused, nii nagu ka tähendust, mis võib olla kõige algsem ja mis seostub sõnaga *hingama*, ma siin siiski ei vaatle, sest inimese mentaalsfääri funkstioneerimise kujutelmadega tänapäeval seostuvad nad nõrgalt.

Ja kui lõpuks tahaksime küsida, kus hing inimesel pesitseb, siis on ilmne vastus, et südame piirkonnas. Vrd: *kogu hingest* on sama mis *kogu südamest*, *hing on raske* = *süda on raske*, *hingevalu* = *südamevalu* jne.

Vaim erinevalt hingest seostub eesti keele mentaalsfääri allsüsteemina eelkõige psüühika intellektuaalse, ratsionaalse funkstioneerimisega. Ja võib kohe öelda, et kui jätame kõrvale selle sõna tähendused, mis ei seostu inimese mentaalsfääri ehituse ja aktiivsusega (vaimud üleloomulike olenditena), siis osutub *vaim* võrrelduna *hingega* (ja eriti veel *meelega*, vt allpool) oma semantiliste tule-

tiste osas märgatavalt vaesemaks. Mõned tüüpalad on aga kahtlemata võimalik välja tuua.

Kõigepealt on vaim vastutav selle eest, kuidas inimene suudab oma kõrgemaid intellektuaalseid funktsioone täita. *Vaimuanded* ja *vaimsed võimed* tähistavad just võimeid, mis on aluseks asjadest arusaamisele, õppimisele ja mõtlemisele. *Vaimsed huvid* on huvid probleemide ja ideede vastu. Võib veel tuua näiteid nagu *vaimu-inimene*, *vaimne tegevus*, *vaimne õhkkond* jne.

Edasi on vaim see mentaalsfäär, kus planeeritakse, mõeldakse läbi tulevase tegevusi või üritatakse neid ette näha. *Oma vaimus kujutles, nägi ta, kuidas ...*

Osutatagu siinjuures kohe eelmises alajaotuses esiletoodud teesile, et mentaalse sfääri tegevuste või protsesside kontseptualiseerimise allikalaks on tihti visuaalne sfäär (*nägetama, kujutlema*). See kehtib nimelt *vaimu* sfääri kuuluvate tegevuste kohta. Näiteks *hing* võib küll midagi *aimata*, kuid eesti keelele on võõras öelda *ta hing nägi ette, märkas* jne. Veidi utreeritult võib siis ehk öelda, et eesti keele mentaalse maailmapildi järgi vaimul on võime asju (ette) näha ja selle alusel sündmusi kavandada, hingel mitte, hing võib vaid midagi ihata, karta, uskuda, aimata.

Vaimu tegevussfääri kuuluvad ilmselt ka tegutsemise aluseks olevad põhimõtted, nende formuleerimine, nende järgimine. Juhtagu kasvõi tähelepanu väljenditele nagu *jätkama samas vaimus*. See *samas vaimus* ei viita tingimata eelnevalt valmistehtud plaanile, vaid üldisematele põhimõtetele, mille alusel uusi tegevusi võib planeerida.

Nii nagu on olemas *hingelaad* (ja *meelelaad*), millele viitasin, on olemas ka sõna *vaimulaad*. Tundub, et konkreetse inimese puhul on see semantiliselt kõige lähemal sõnale *mõttelaad*. Niisiis ka siin seostub vaim mõtlemisega. Osutatagu aga ühtlasi, et *vaimulaad* ei pruugi seostuda vaid konkreetse inimesega, võidakse rääkida näiteks ka terve rahva *vaimulaadist*, ja siis on see samahästi kui sünonüüm sõnaga *vaim* ise (*siin avaldus selgesti selle või selle rahva vaimulaad/vaim*).

Sõna *meel* semantiline kasutus on kolmest siin vaadeldavast tähendusala kahtlemata kõige mitmekesisem. Nagu juba osutatud, lõikub see nii *hinge* kui *vaimu* tähendusala ja üldse tundub olevat teist algupära kui kahe viimase tähendusala vastandus. Sõna *meel* poolt väljendatavad tähendused ja tähendusrühmad väärisksid oma-

ette detailset ja igakülgselt analüüsi, ajalooline aspekt kaasa arvatud. Kui kõik need tähendused kokku korjata ja ajalooline taust lisada, saaksime ehk parajasti samalaadse tähendusvälja, mis (mahult, kindlasti mitte sisult, struktuurilt) vastaks inglise keele *mind* väljale ning mille puudumisele tänapäeva eesti keeles eespool osutasin. Ja omaette huvitav küsimus oleks siis, mis sellise tervikvälja hajumise on põhjustanud.

Jätan siin kõrvale sõna *meel* tähenduse “teatud aistingute vastuvõtmise võime” (*nägemismeel*, *kuulmismeel* jne). Ehkki ajalooliselt võib-olla kõige algsem, ei seostu see tänapäeval otseselt enam nende tähendustega, mis meid siin huvitavad.

Nagu juba osutatud, lõikub *meele* tähendusväli *hinge* tähendusväljaga emotsionaalsete seisundite tähistajana. Ka *meel* võib olla *rõõmus*, *kurb* jne. Ja on olemas omaette sõna *meeleolu* üldisemalt selliste seisundite tähistamiseks. Ja on *meelerahu*, *meelepaha*, *meelehärm* jne.

Meele seost *vaimu* käsitluses osutatud tähendustega on raskem leida. Sõna *meelemärkus* (*meelemärkusele tulema*) tähistab tänapäeva mõttes küll teadvust, kuid algselt tähistas ilmselt vaid seisundit, kus meeled toimivad. “Eesti keele seletussõnaraamat” (lk. 377) osutab samuti, et *meele* kasutused mõistuse või mõtlemisvõime tähistajana on valdavalt arhailise varjundiga (*meelest segi*, *meelest ära* jt).

Inimese tahtlikest (ja selles mõttes ratsionaalsesse, intellektuaalsesse sfääri kuuluvatest) mentaalsetest seisunditest või tegevustest seostub *meelega* aga terve rida muid, mida huvitaval kombel ei seostata – rõhutagem, et keele andmetel – taas vaimuga. Toome näiteks mõned olulisemad neist funktsioonidest.

Meel on teadmiste “aktiviseeritud olekus” hoidmise koht, mälu: miski *on meeles*, *läheb meelest ära*, *tuleb meelde*, midagi *tuletatakse meelde*, *hoitakse meeles*, *peetakse meeles*. Selles tähenduses on meel selgelt mingi piiritletud koht, “mahuti” Teistes tähendustes sellist lokalismihüpoteesi toetavat kasutust faktiliselt ei kohta.

Meel on hinnangute, suhtumiste, seisukohtade kandja. Miski võib *kellelegi meelest* olla hea või halb, õige või vale. Miski võib olla *kellelegi meelepärane*, *meele järgi* või *vastumeelt*. Võidakse *avaldatakse meelt*. Võidakse küsida kelleltki: *mis meelt sa oled?* Keegi võib olla *edumeelne* või *vanameelne*.

Meelega seostub tahe, otsustamine, seega ka eesmärgipärasus: midagi võidakse teha *meelega* või mitte; võidakse teha *meelevaldseid* otsuseid; võidakse *meelt muuta*; võidakse olla *kindlameelne* ehk *meelekindel*.

Meel on ka tähelepanu kandja. Kui mitte muud väljendid, siis *hajameelne* osutab seda.

Ja lõpuks: ka *meele* puhul võime ilmselt selle asukoha ära näidata. See on peas, kus täpsemalt on olemas isegi *meelekoht*. See on muide sama koht, kuhu näitame sõrmega, kui tahame osutada, et kellegi mõtlemises midagi logiseb.

Eelnev ülevaade näitas kõige üldisemates joontes, kuidas eesti keele vastava naiivteooria järgi inimese põhilised mentaalsed struktuurid ja funktsioonid jagunevad (ja mis struktuurid ja funktsioonid üldse on). Et konkreetsemate väidetenäite jõuda, tuleb ka asteastmelt konkreetsemat materjali semantiliselt analüüsida. Ning nagu eespool osutatud, on naiivteooria (re)konstrueerimiseks vaja välja selgitada mitte ainult mentaalse maailmapildi komponendid, vaid ka nende omavahelised võimalikud seosed, eriti eeldamis- ja põhjustamisseosed. Needki tuleb aga vastava keelematerjali analüüsimise kaudu tuvastada, mitte spekulatiivselt fikseerida. Näiteks võib leida, et teatud intellektuaalsed protsessid võivad põhjustada teatud emotsioone (see *mõte ajas talle hirmu peale*), aga kas ka vastupidi? Ja missugused on **konkreetsed** sõltuvused?

Ning muidugi tekib lõpuks küsimus, missuguses vormis, missuguste formaalsete vahenditega sellist naiivteooriat kognitiivses semantikas kirjeldada. Nende probleemide mõningaid aspekte on käsitletud artiklis (Õim 1996b).

5. LÕPETUSEKS

Nagu öeldud, on üks olulisi põhjusi, miks kognitiivne semantika tunneb huvi semantiliste väljade vastu see, et semantiliste väljade analüüsi kaudu on võimalik üritada rekonstrueerida naiivteooriaid ja kognitiivseid mudeleid, mis on keele semantilise organisatsiooni, aga üldisemalt kogu inimeste keelekasutuse ja ka keeleloome aluseks.

Eelnevas muidugi eesti keele mentaalse välja aluseks olevat naiivteooriat ei konstrueeritud, seda ei üritatudki. Kuid loodetavasti osutas see vaatlus, et sõnade tähenduste analüüsimisel võib nende tähenduste aluseks oleva tervikpildi silmaspidamine aidata mõista

erinevatel aegadel ja erinevates kontekstides keelde tulnud sõnade tähenduste piirjooni ja semantilisi seoseid. Ja kindlasti osutab see, et **kui** tõsimeeli eesmärgiks seada mentaalse naiivteooria – või ka mõne teise naiivteooria – rekonstrueerimine, siis tähendab see väga mahukat tööd, vastava keelematerjali detailset ja mitmetahulist analüüsi.

KIRJANDUS

- D'Andrade, R. 1987**, A Folk Model of the Mind. – Cultural Models of Language and Thought (ed. D. Holland, A. Quinn), lk. 112–148. Cambridge University Press, London.
- Fillmore, Ch., Atkins, B.T. 1992**, Towards a Frame-based Lexicon. – Frames, Fields and Contrasts (ed. A. Lehrer), lk. 75–102. Erlbaum, Hillsdale.
- Kay, P. 1997**, Linguistic Competence and Folk Theories of Language. – Words and the Grammar of Context (ed. P. Kay), lk. 135–145. CSLI Publications, Stanford.
- Kövecses, Z. 1986**, Metaphors of Anger, Pride and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts. Benjamins, Amsterdam.
- Lakoff, G. 1987**, Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago University Press, Chicago.
- Lakoff, G. 1990**, The Invariance Hypothesis: is Abstract Reason Based on Image-schemas? – Cognitive Linguistics, vol. 1, lk. 39–74.
- Lyons, J. 1977**, Semantics I – II. Cambridge University Press, Cambridge.
- Smedslund, J. 1997**, Is the Psycho-logic of Trust Universal? – The Language of Emotions (ed. S. Niemeier, R. Dirven), lk. 3–13. Benjamins, Amsterdam.
- Taylor, J. 1995**, On Construing the World. – Language and the Cognitive Construal of the World (ed. J. R. Taylor, R. E. McLaury), lk. 12–48. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Traugott, E. 1990**, English Speech Act Verbs: A Historical Perspective. – New Vistas in Grammar (ed. L. Waugh), lk. 387–406. Benjamins, Amsterdam.
- Wierzbicka, A. 1992**, Semantics, Culture and Cognition. Oxford University Press, New York and Oxford.
- Õim, H. 1996a**, The Need for a Theory of Folk Theories in Cognitive Semantics. – Estonian in the Changing World (ed. H. Õim), lk. 193–210. Tartu University, Department of General Linguistics, Tartu.
- Õim, H. 1996b**, Naive Theories and Communicative Competence: Reasoning in Communication. – Estonian in the Changing World (ed. H. Õim). 211–231. Tartu University, Department of General Linguistics, Tartu.

ISSN 1406-0183
ISBN 9985-4-0019-4